

FERGE ZSUZSA

Miért szokatlanul nagyok a magyarországi egyenlőtlenségek?¹

A tanulmány kiindulásként felidézi, hogy Magyarországon nem egy-két egyenlőtlenség kirívóan nagy, hanem az ország szinte minden, a fizikai és társadalmi életesélyek szempontjából fontos területen az európai egyenlőtlenségek rangsorának valahol a végén áll. Vagyis „rendszerűen” nagyok, és az utóbbi években is nőnek az egyenlőtlenségek. A jelenség olyan markáns, hogy érdemes a miértekre rákérdezni. A cikk három – valamilyen magyarázatot kínáló – tényezőt említ. E tényezőket nem bizonyítható, számszerűsíthető állításként fogalmazza meg, hanem sok oldalról illusztrálható sejtésekként. Mind-egyik korábbi lefojtottságokra, alkalmasint tabukra adott válasz, ám sajátos magyar színezettel. Az egyik a megosztó nacionalizmus, amelynek kísérteties a történeti folytonossága. A polgárok felosztása a „nemzeti oldalra” és a „többiekre” elfedi az ennél mélyebb társadalmi tartalmakat, és ezzel kezelhetlenné teszi az egyenlőtlenség egész kérdéskörét. A másik tényező a magyar önkormányzatiság, amely a településeknek szinte korlátlan szabadságot ad parciális – többnyire természetesen erősebb – érdekek érvényesítésére. A harmadik a magyar (neo)liberalizmus sajátos ereje, neo-konzervatív merevsége, és a szociáldemokrata gondolat gyengesége.

(A „helyzet”) Ma Magyarországon a társadalom legégetőbb problémájának az egyenlőtlenségek minden területet átfogó, parttalan növekedését látom. Egyenlőtlenségek mindig voltak, és az eloszlások sosem voltak folytonosak, azaz mindig felsejlett két szakadás „alul” és „felül”. Ma legalább két új vonása van az eloszlásoknak. Az egyik a szakadások szakadékká növekedése: a korábbinál sokkal nagyobb gazdagság, és a korábbinál sokkal mélyebb, reménytelenebb szegénység, a „társadalom alatti osztály” markáns megjelenése. A másik a középrétegek megoszlása munkaerő-piaci helyzetük biztonsága-bizonytalansága szerint, azaz egy, a szegénységgel, lecsúszással fenyegetett széles réteg kialakulása.

¹ Köszönöm Kovárik Erzsébet figyelmes segítségét.

Messze nemcsak a jövedelmi és vagyoni egyenlőtlenségek növekedéséről van szó. A fizikai és társadalmi életesélyeket (hogy mennyi, és mennyire egészséges élet adatik nekünk, és hogy ezt az életet mire-hogyan tudjuk felhasználni, minél teljesebbé tenni) számtalan tényező határozza meg. Szinte nincs olyan, amelynél ne lennének károsan nagyok és növekvőek az egyenlőtlenségek. Minthogy ezekről magam is gyakran írtam már, itt csak néhány példát említek, és a dokumentációt is elhagyom. A születéskor várható élettartam az ország átlagát tekintve nő, ám a javulás csak a jobb helyzetűekre korlátozódik: a szegényebbek élete rövidül. Miközben az iskolázottság átlagos mutatói javulnak, rohamosan nő az iskolák közötti és az iskolákon belüli szegregálódás. Ilyen jellegű társadalmi elkülönülésre a kutatók szerint Magyarországon kívül csak egy-két országban látunk példát. Az iskolák eredményességét mérő nemzetközi vizsgálatok szerint a gyerekek társadalmi indulás szerinti teljesítménykülönbségei is szokatlanul nagyok nálunk. Mindez a korábnál nagyobb mértékben rontja a roma gyerekek és minden szegényebb gyerekek társadalmi, munkaerő-piaci esélyeit, emberibb élethez való jogát. A továbbtanulási arányok az utolsó 15 évben ugrásszerűen javultak, de a legrosszabb helyzetű 20–30 százaléknál a javulás a 8 osztály elvégzésénél gyakorlatilag megállt – a középiskolát, felsőfokot sikeresen megszerzők száma alig emelkedik. A lakáshelyzet egészében javulóban van, de itt is érezhető a távolságok növekedése. A víz-fürdőszoba nélküli lakások 8 százalékos körüli aránya évek óta nem változik. A szegény harmadnál ez az arány 20 százalékos körüli. Az UNICEF jelentései szerint folytatódik egyfelől az egyes régiók, kis térségek, zsákfaluk leszakadása, másfelől a településeken belüli lakóhelyi szegregáció, gettósodás. A szegénységet hosszú éveken át a városok a romló helyzetű falvakba szorították vissza. A végképp reménytelen helyzetbe került falusi munkanélküliek viszont elkezdtek visszaáramlani egy-egy csökkenő lakosságú városba vagy városrészbe. Az újonnan érkező szegények többnyire jogcím nélkül beszállnak a lepusztult és elhagyott településrészekbe, és ezzel egyelőre a lefelé futó spirál végpontjára jutnak.²

Egy 2001-et és 2006-ot összehasonlító szegénységvizsgálatunk számokkal alátámasztva azt mutatja, hogy a szegénységet okozó fő tényezőkben – iskolázás, foglalkoztatás, lakás – két ellentétes tendencia érvényesült, és nemcsak az elmúlt másfél évtizedben, hanem az utolsó, 2001 és 2006 közötti öt évben is.³ Érzékelhetően, gyakran látványosan javult az iskolázás, a lakáshelyzet, sőt, a magasabb képzettségűek foglalkoztatási feltételei is jobbak lettek. *A javulás azonban szinte minden esetben a viszonylag jobb helyzetűekre korlátozódott. A tanulatlan, szegény népességnél, a kis településeken az utolsó 5 évben sem javult a lakáshelyzet, és valamennyire tovább romlott a foglalkoztatási és iskolázási hátrány.*

A szegénység és az egyenlőtlenségek mélyen összefüggnek. Minél

² Mintegy 4000 körüli lehetett 2008 elején a Miskolc melletti Lyukóra, egy bezárt bánya hétvégi házas körzetébe beszállgott lakosok száma, akik közigazgatásilag, illetve a közszolgáltatások szempontjából alig léteznek. A beszállgás folytatódik – a város forráshiányos és meglehetősen eszköztelen.

³ Bass László, Darvas Ágnes, Dögei Ilona, Ferge Zsuzsa, Tausz Katalin (2007): Szegénység és kirekesztés változása 2001–2006. NKFP Kutatási jelentés.

szélsőségesebbek az egyenlőtlenségek, annál mélyebb és reménytelenebb a szegénység. A szegénység egyes jelei néha olyan elviselhetetlenek, hogy a közfigyelmet is sikerül ideig-óráig felkelteniük. Általánosabb azonban a közöny és a távolságtartás. A közönség belefáradt abba, hogy folyton szembesüljön a társadalom kudarcaival, a kolduló, hajléktalan emberroncsokkal, a megélhetési (vagy reménytelenségi?) bűnözés terjedésével, amely egyre fiatalabb gyerekeket is magával sodor. A „befáradás” folyamatot jelez. A koldulás és hajléktalanság a kilencvenes évek eleje óta látványosan létezik, de a jog csak a kilencvenes évek végétől kezdett reagálni erre. Országos érvényű jogszabály mindmáig csak a koldulás „két szabálysértési alakzatát nevesíti: a gyermekkel koldulást és a zaklató jellegű koldulást”. (Gazsi 2005, 76. o.) Az elsőt, a gyermekkel koldulást, „mint tiltott magatartást, a szabálysértési törvény tárgyalja, és a gyermek veszélyeztetése esetén bűncselekmény is megvalósulhat”. A zaklató koldulásról az „egyes szabálysértésekről szóló kormányrendelet tartalmaz szabályt”. (Uo.) Vagyis a koldulás önmagában hosszú ideig nem volt jogellenes. Pontosabban és jogászai megközelítésben az a kérdés, hogy a rendért felelős önkormányzatok a koldulást szabálysértési (bűnmegelőzési) kérdésnek, szociális kérdésnek, esetleg mindkettőnek tekintik-e?

Megoldást találni a mai helyzetben iszonyú nehéz, bár van példa a sikeres civil és önkormányzati együttműködéssel elért eredményekre. Az eltüntetés azonban gyorsabb kiutat kínál. Nagyjából 2000 óta Budapest „jobb” körzeteiben is, a vidéki városokban is egyre hajlamosabbak helyi rendelettel kitiltani a jobb közterületekről, vagy minden közterületről a koldusokat és hajléktalanokat, illetve minden olyan magatartást, amely hozzájuk kapcsolható.

„Aki törvényben meghatározott helyen koldul, ötvenezer forintig terjedő pénzbírsággal sújtható” – írja egy fővárosi javaslat. Noha korábban csak a gyermekkel koldulást és a zaklató koldulást büntették, sok helyen szigorítottak: 2003-ban „X város jobb megítélése érdekében indokolt a város idegenforgalmi, illetőleg közbiztonsági szempontból frekventált területeiről koldulás kiszorítása, ezért szükséges a jelzett területeken a koldulás, mint tevékenység megtiltása”. „Meddig leszünk toleránsak a hajléktalanokkal? Meddig tart a demokrácia? Itt a tavasz, előbújtak a hajléktalanok, koldusok” – írja 2007 tavaszán Y város iróniára hajló képviselője, kitiltó szabályzatot követelve. A települések sorra hozzák helyi rendeleteiket a közterületen való dohányzás és alkoholfogyasztás ellen, amely intézkedések a hajléktalanokon kívül mindenekelőtt azokat sújtják, akiknek kocsmára sincs elég pénzük, vagy a hajlékuk nem otthon. A probléma láthatatlanná tételének az a nagy előnye, hogy minden felelőst⁴ felment a megoldáskezesítés kényszerétől.

Érdemes – vagy épp muszáj – elmerengeni azon, hogy *miért* lett Magyarország ilyen kirívóan egyenlőtlen, miért kerülünk egész sor, az egyenlőtlenségekkel összefüggő területen a 40–50 fejlettebb ország sorában a legrosszabb helyek egyikére. Hátra sorol minket a rendkívül alacsony foglalkoztatási arány, amely a társadalom rosszabbul képzett felé-

⁴ Gazsi Adrienn (2005): A koldulás korlátozása jogi és szociális szempontú megközelítésben. *Esély*, 2005/3, 71–99. old.

nél áll a mélyponton. Emellett az alacsony várható élettartam és a magas csecsemőhalandóság a szegényebb rétegeknél; a kirívóan magas alkoholfogyasztás és dohányzás, amely ugyan nem korlátozódik a szegényekre, de náluk különösen kártékony (a lakosság legkisebb jövedelmű 10 százalékánál, az alsó jövedelmi tizedben a jövedelem 6 százalékát emészti fel, szemben a leggazdagabb tized 2 százalékával, ráadásul a szegények rosszkor és rossz minőségű szesszel, cigarettával élnek). Ugyanígy hátraveti az országot, hogy a vezetők és az alacsony beosztásúak keresetei között európai mércével szokatlanul nagy a szakadék; vagy épp a magyar iskolarendszer, amely a világon az egyik legszegregáltabb, és amelyben az iskolai kimenetelt kivételes erővel befolyásolja a gyerekek társadalmi indulása. Szinte nincs nap, hogy ne olvashatnánk ilyesfajta, száraz híreket: „Több mint ötven OECD-ország (Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezet) közül hazánkban a legerősebb a tanulók társadalmi-gazdasági háttere és a felsőfokú képesítés megszerzése közötti kapcsolat”. (Sajtótájékoztató az OECD új jelentéséről, 2007. szeptember 19.)

(Van-e speciális oka a rossz magyar helyzetnek?) Kétségtelen, hogy a korábban lefojtott társadalmi erők szinte minden rendszerváltó országban megannyi szellemként szabadultak ki a palackból. A kiáramló erők lehetnek jótékonyan kreatívak, de lehetnek pusztítóak is. Az egyenlőtlenségek növekedése a szabadság problematikus ára. Itt csak ezzel, a szabadság visszajával foglalkozom. Ennek számtalan megnyilvánulása, a gátlástalan individuális előnyserzés, a másikat megsemmisülésig kiszorító verseny, miként az erősödő rasszizmus és (proto? pseudo?) náciizmus nemcsak Magyarországra jellemzőek a kelet-európai régióban. Ám a lefojtottság erre nem elég magyarázat, hiszen az államszocializmus utolsó 30 évében *Magyarországon volt a legkisebb a lefojtottság, mégis különös erővel törnek fel az új szabadságokkal visszaélő erők.* Nem nyújtanak magyarázatot a *kivételességre* az olyan kézenfekvő és óriási erejű tényezők sem, mint a globalizáció, vagy a történelmi demokrácia-hiány, amelyek a régió szinte minden országát érintik. Olyan tényezőket kellene keresni, amelyek csak Magyarországra érvényesek.

Három ilyen tényezőt látok. Mindegyik korábbi lefojtottságokra, alkalmasint tabukra adott válasz, ám sajátos magyar színezettel. Az egyik a megosztó nacionalizmus, amelynek kísérteties a történelmi folytonossága. A másik a magyar önkormányzatiság, amely a településeknek szinte korlátlan szabadságot ad parciális érdekek érvényesítésére. A harmadik a magyar (neo)liberalizmus ugyancsak sajátos ereje. Nem vagyok biztos az igazamban, inkább sejtések ezek, mint egzakt módon bizonyítható, hatásukban számszerűsíthető tényezők. Épp ezért nem állításokat fogalmazok meg, amelyeket bizonyítok, hanem sejtéseket, amelyeket illusztrálok.

Az első sajátos – nem globális, hanem hazai – tényező a zsákutcás magyar fejlődés második világháború előtti öröksége, amely ma a nemzet politikai megosztásában ölt testet. Igaz, a nacionalizmus egész Kelet-Európában

(és olykor Nyugaton is) pusztító. A mai magyar nacionalizmus sajátja, hogy nem a „magyarokat” állítja szembe valamilyen más nemzetiségű kisebbséggel, hanem a – nemzetiség és állampolgárság szerinti – magyarokat osztja meg, igaz vagy nem igaz magyarokra. A polgárok felosztása a „nemzeti oldalra” és a „többiekre”⁵ elfedi az ennél mélyebb társadalmi tartalmakat, az egyenlőtlenség egész kérdéskörét. *Ez a megosztás kioltja az egyenlőtlenségek elleni kollektív fellépés lehetőségét.* Ahogy ezt máshol megírtam⁶, azt az illúziót kelti, mintha megosztottságunk alapja az lenne, hogy kinek erősebb, kizárólagosabb a nemzet-tudata. Ez a felosztás keresztbemetszi a modernitás szokásos ideológiai tömbjeit. Igaz, a parlamenti ülésrendhez többé-kevésbé igazodik, de csak részlegesen függ össze a hagyományos bal- és jobboldalisággal. A parlamenti jobboldalt (főleg ennek nagyobbik pártját) nem elsősorban a hagyományos konzervatív értékek dominanciája jellemzi, hanem a túlfűtött, lelki-érzelmi töltésű „nemzet-eszme”. Az érzelmi töltés miatt emlékeztetnek a mai történészek kísértetiesen a háború előtti helyzetre.

A nemzet-eszmét ki-vagy felhasználó jobboldal most is, mint a harmincas évek második felében, *„olyan társadalmi réteghez fordul, mely elhelyezkedése és érzése szerint jobboldali, de olyan tartalmi követelésekkel, melyek jórészt baloldaliak”*⁷. A baloldali követelések ebben az esetben általában a jólét növelésére irányulnak, alkalmasint gazdagellenes, vagy épp egyenlősítő retorikával, de a jobboldali társadalmi bázis nem teszi lehetővé e követelések univerzális, mindenkit átfogó tartalmát. Ez már csak az érzelmi töltésű, kirekesztő jellegű osztályozási elv miatt sem lehetséges. A jobboldali retorika a közösség egyik részét pozitív módon, a „nemzethez tartozásukkal” definiálja, a másik oldalhoz azonban nem tud ezzel egyenértékű pozitív tartalmat rendelni. A „nem-nemzetiek” számára csak a nemleges meghatározás marad, amely eleve a „rossz” oldalhoz tartozást, az alsóbbrendűséget sugallja. Ez alapjában tér el a modern (formális, jogállami berendezkedésre épülő) demokráciák azon hagyományától, amely minden ideológiai tömbösödés – republikánus és demokrata, vagy liberális, szocialista és konzervatív, Whig és Tory stb. – esetében fogalmilag is érzékelteti a felek egyenrangúságát. A nemzeti-nem nemzeti, érzelmi alapú felosztás a demokráciát is lelki vagy érzelmi elvek alapján szabályozná. Az érzelmi demokrácia „irtózik attól, hogy formális legyen, s egyképpen mérjen mindenkinek”, hiszen eleve abból indul ki, hogy a nemzeti oldal az „igaz”, a másik oldal tehát nem lehet az.

A nemzet-megosztó politika azért is gátja a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentésének, mert a történelem tanúsága szerint „minden kirekesztőleges demokrácia a gyakorlatban a gyöngék, a szociálisan alullevők ellen fordul”. Ennek elsődleges oka ma az lehet, hogy az érzelmi

⁵ A megosztás szótára meglehetősen gazdag a háború előtti „mélymagyar és hígmagyar” kettősségtől a mai „magyar és idegenszívűekig”.

⁶ ...mindig más történik. A jóléti állam lehetséges jövőképei Magyarországon 2015-ig. In: Tausz Katalin (szerk.): A társadalmi kohézió erősítése. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2006. 54–67. old.

⁷ A bekezdés idézeteinek forrása Kecskeméti György 1937-ben írt tanulmánya, a „Mai magyar szellem”, amely az akkori magyar harmadik utas ideológiát elemezte. (Kecskeméti 2002)

TANULMÁNYOK

alapú politizálás legfontosabb társadalmi bázisát valószínűleg két nagy társadalmi csoport alkotja. Az egyik a háború előtti „keresztény középosztály” és gazdag parasztság megmaradt, és itthon maradt leszármazottaiból verbuválódik. Az ő konzervativizmusuk és nemzettudatuk részben áthagyományozott, részben az államszocialista diktatúrával való szembenállásukból táplálkozik. Az ő esetükben a szegényellenesség nem szükségszerű, a rasszizmus ellen azonban nem védettek. Az áthagyományozott antiszemizmushoz könnyen társul a mai cigányellenesség, és ezzel a szolidaritás megtagadása is, épp a társadalom legkirekesztettebb csoportjával. A másik társadalmi bázist azok az „alsó középrétegek” alkotják, amelyek tagjai még éppen meg tudnak kapaszkodni, de ehhez hihetetlen erőfeszítéseket kell tenniük, és biztonságuk állandó veszélyben van a szegényebbek tömegei miatt. Mindezért határozottan elutasítják a szegényekkel való bármilyen azonosulást, a hatékony segítséget, amely a források egy részének a szegények javára való átcsoportosítását jelentené. Más szavakkal: az önmagát egyedül „nemzetinek” tartó jobboldal számára a legfontosabb cél negatív, nevezetesen a fő ellenség ellehetetlenítése. Ez az ellenség pedig a nemzetnek az a fele, amelyik nem hozzá tartozik. Minden más társadalmi problémával szemben szükségképpen érzéketlen – legföljebb retorikai szinten nem az.

Második magyar sajátosságnak a helyi önkormányzatok, ezen belül a 3200 települési önkormányzat nagyon jelentős önállóságát tartom, amely az önkormányzatok közötti nagy egyenlőtlenségekkel párosul. Az 1990-ben, a rendszerváltás legelső időszakában született önkormányzati törvény is a lefojtottságra, adott esetben a túlzott centralizációra, az erőszakos és ugyancsak egyenlőtlen körzetesítésre, a tanács nélküli települések teljes jogfosztására adott válasz volt. „A helyi önkormányzás lehetővé teszi, hogy a választópolgárok helyi közössége – közvetlenül, illetőleg a választott helyi önkormányzata útján – önállóan és demokratikusan intézze a helyi érdekű közügyeit.” A váltás forradalmi, és ezért elkapkodott is volt. Nem hagyott időt arra – miként ez mondjuk Norvégiában történt –, hogy a központi állam először fokozatosan biztosítsa a települések egyenlőbb körülményeit és esélyeit, és ezt követően adja át a központi állam jogosítványait.

A települési önkormányzatok önállósága óriási felhajtóerőt jelent. A települések gazdátlansága és sodródása megszűn(het)t. (Korábban a 3200 település 1700 tanácshoz tartozott – azaz 1500-nak szinte semmi fejlődési esélye nem volt.) A helyi fejlődés sokhelyütt látványos. Az anyagi forrásokat az esetek túlnyomó részében külföldi tőkebeáramlás, kisebb részében sikeres pályázatok biztosítják. Döntő szerepük mégis a polgármestereknek, az önkormányzatnak és a helyi civileknek van. A felhajtóerő azonban nem mindenütt működik, és ahol működik, ott sem éri el szükségképpen a helyi közösség egészét. Én itt a helyi önállóság ezen árnyoldalaira koncentrálok.

Az önkormányzatok önállóan intézendő közügyeinek köre tág. Igaz, a mai 700 feladat eredetileg sokkal kevesebb volt – időközben a központi

kormányzat belelendült a feladat áthárításba. Kissé hosszasan idézve a törvény mai variánsát:

„8. § (1) A települési önkormányzat feladata a helyi közszolgáltatások körében különösen: a településfejlesztés, a településrendezés, az épített és természeti környezet védelme, a lakásgazdálkodás, a vízrendezés és a csapadék-víz-elvezetés, a csatornázás, a köztemető fenntartása, a helyi közutak és közterületek fenntartása, helyi tömegközlekedés, a köztisztaság és településtisztaság biztosítása; gondoskodás a helyi tűzvédelemről, közbiztonság helyi feladatairól; közreműködés a helyi energiaszolgáltatásban, a foglalkoztatás megoldásában; az óvodáról, az alapfokú nevelésről, oktatásról, az egészségügyi, a szociális ellátásról, valamint a gyermek és ifjúsági feladatokról való gondoskodás; a közösségi tér biztosítása; közművelődési, tudományos, művészeti tevékenység, sport támogatása; a nemzeti és etnikai kisebbségek jogai érvényesítésének a biztosítása; az egészséges életmód közösségi feltételeinek elősegítése.”

A feladatkör széles. A települési önkormányzat azonban „maga határozza meg – a lakosság igényei alapján, anyagi lehetőségeitől függően –, hogy mely feladatokat, milyen mértékben és módon lát el”. Az egészséges ivóvízellátás biztosítható a lakástól 200 méterre lévő közkúttal, a helyi közút lehet földút is. Biztosítani kell óvodai nevelést, de a férőhelyek száma (kivált a 3–4 éveseknél) lehet kevesebb, mint a gyerekek száma. A feladatok többsége nem is kötelező: például a foglalkoztatás biztosítása, vagy a sport támogatása csak a helyi döntéseken múlik. A lakásgazdálkodás nyilvánvalóan nem jelenti a lakhatás biztosítását, hiszen ilyen jogot az Alkotmány sem ismer.

Kötelező feladat a fentiekben belül viszonylag kevés: „A települési önkormányzat köteles gondoskodni az egészséges ivóvízellátásról, az óvodai nevelésről, az általános iskolai oktatásról és nevelésről, az egészségügyi és a szociális alapellátásról, a közvilágításról, a helyi közutak és a köztemető fenntartásáról; köteles biztosítani a nemzeti és az etnikai kisebbségek jogainak érvényesülését.” Am még a kötelezés sem teljesen egyértelmű. Az önkormányzatnak „gondoskodnia kell” néhány szolgáltatás meglétéről, de a törvény nem rendelkezik arról, hogy ezeket *milyen szinten kell biztosítani, és elérhetővé kell-e tennie mindenki számára.*

Az önkormányzatok önállóságát kétféle ellenőrzés korlátozza. A helyi rendeletek alkotmányosságát a közigazgatási hivatal bejelentésére az Alkotmánybíróság, gazdasági ügyeit a Számvevőszék vizsgálhatja. A megengedő szerkezettel arra utalok, hogy mindez lehetőség, ám nem mindig végrehajtott kötelezettség. A Számvevőszék vizsgálatai ha ritkák is, de rendszeresek. A közigazgatási hivatalok munkája nem követhető. Elvileg gyűjtik a helyi rendeleteket és egyéb iratokat. Ám ezek nehezen vagy nem hozzáférhetőek (Tausz Katalin kutatásaiból származó információ), ellenőrzésük kiszámíthatatlan. Ilyen formán esetleges, hogy belebotlanak-e valamilyen alkotmányosértésbe, vagy sem. Ha mégis ez történik és bejelentik a problémát, akkor akár évtizedekig eltarthat, mire megszületik az Alkotmánybíróság döntése. Azaz a helyi alkotmányosértés ritkán derül ki, és még ritkábban szankcionált. A – kötelező vagy nem kötelező – feladatok teljesítésének módja, minősége, teljessége tehát szakmailag

és igazgatásilag szinte kontrollálhatatlan. Valóságos ellenőrzést csak a civilség, a választópolgárok helyi közössége gyakorolhatja, ám minél kisebb a település, annál kiszolgáltatottabb az ő helyzetük.

Szakmai felügyeletet vagy ellenőrzést a törvény nem ír elő. Ezt nem is lenne ildomos tennie. A központi kormányzat pontosan tudja, hogy a színvonalas, teljes körű és szakszerű ellátások nem követelhetők meg az önkormányzatoktól. Miközben fokozatosan bővítette a decentralizált feladatokat, egyre több forrást vont el, és egyre kevesebb központi forrást adott át. Jellemzővé és egyre szorítóbbá vált az önkormányzati forráshiány. A települések harmada évek óta „önhiki”, azaz önhibáján kívül hátrányos helyzetű, noha e minősítés feltételei egyre szigorúbbak. Az „önhiki” súlyos, elsősorban központilag előidézett forráshiányt jelez.

Az önkormányzatok nagy helyi önállósága gátja az egyenlőtlenségek csökkentésére irányuló erőfeszítéseknek, legyen szó a települések közötti vagy a településeken belüli egyenlőtlenségekről. A települések közötti gazdasági verseny és érdekérvényesítési harc folyik a központi és az egyéb források elnyeréséért. A külföldi tőke vonzásához eleve jó helyzetűnek kell lenni, illetve más források segítségével kell e vonzerőt növelni. A központi források növelésében a „lobbyszás” fontos eszköz. Nem véletlen, hogy Gyurcsány Ferenc 2007. szeptemberi „tisztasági csomagjában” az egyik legnagyobb ellenállást az a javaslat váltotta ki, amely összeférhetetlennek tartaná a polgármesteri posztot a parlamenti képviselőséggel. A külső források között nő a szerepe a pályázati pénzeknek, ezen belül az uniós forrásoknak. A jobb helyzetű települések a pályázatoknál több okból eleve jobb helyzetben vannak. (Több az információjuk, jobb pályázó szakembert tudnak megfizetni stb.) Behozhatatlan előnyük, hogy a legtöbb pályázathoz önrész kell – ez pedig a szegény településeknek nincsen. Ha a pályázati feltételek változatlanul maradnának, automatikusan garantálnák a települési egyenlőtlenségek további növekedését. Van némi esély arra, hogy ez ne egészen így történjen: az Új Magyarország Fejlesztési Terv keretében rendszerszerűen előnyt kap legalább az a kijelölt, 33 leghátrányosabb helyzetű kistérség, amelyekben összesen 1 millió ember él. Ezek a tudatos (és üdvözlendő) döntések a semminél többek ugyan, de csak a települések közti egyenlőtlenség-felhajtó erő egy kisebb részét semlegesítik.

Az önálló és önérdekű települési önkormányzati rendszer különös gátja az olyan fejlesztéseknek, amelyek nagyobb területi egységekhez – kistérséghez, megyéhez, régióhoz – kapcsolódnának. A kistérségi társulások nehézkesen ugyan, de formálódnak, már csak azért is, mert sok központi és EU-s forrás ösztönzi őket e felé. Ugyanakkor kistérségi közigazgatási rendszer nincs, és egyelőre nincsenek olyan ellensúlyok, amelyek meggátolnák, hogy a kistérségben a legerősebb település(ek) sajátítsák ki a társulás számos előnyét, a társuláshoz kerülő források aránytalanul nagy részét. A hagyományos nagyobb egység, a megye közigazgatási felelősségei és önkormányzati jogosítványai meglehetősen kiürültek, ráadásul ez a szint nem „EU-konform”, azaz nem jut uniós fejlesztési forrásokhoz. A települési egyenlőtlenségek stratégiai jellegű csökkentése a régiókhoz kapcsolódna, ám ezek az alacsonyabb szintek fejlettebb struktúrája és ehhez kapcsolódó jobb érdekérvényesítése miatt nehezen

jutnak funkcióhoz.⁸ Az Új Magyarország Fejlesztési Terv keretében hoz-
zánk kerülő források hatékony felhasználásának egyik kulcskérdése az,
hogy sikerül-e néhány éven belül rendezni a különböző területi szintek-
hez tartozó intézmények közötti káoszt, kialakítani egy ésszerű munka-
megosztást a fejlesztési döntésekkel, forrásszerzéssel, forrásfelhasználás-
sal kapcsolatban. E nélkül a települési lejtő meredekségének enyhítése
illuzórikus.

A településeken *belül* az egyenlőtlenségek korlátozásának lehetnek
központi és helyi eszközei. A központi akarat érvényesítése roppant ne-
héz. Az eleve feszült viszony a központi kormányzat és a település között
a központi cél nyílt vagy burkolt elutasításához vezet, ha forrásigényes,
ha ellentétes a fontosnak számító választópolgárok érdekeivel, vagy ha
ütközni látszik a települési önkormányzat önállósági jogaival. Hiába
akarna például a központi kormányzat törvényt hozni a területi szegre-
gáció, vagy gyerekes családok kilakoltatása ellen. Az ilyen jogszabályok
az önkormányzatok jogaiba ütköznek, és betartathatatlanok.

Nagyobb valószínűsége lenne a sikernek, ha a helyi közösség maga
döntene valamilyen egyenlőtlenség korlátozása mellett. A kérdés csak
az, hogy erre van-e esély. Egyelőre, az eddigi tapasztalatok szerint kevés.
A polgármester újraválasztása azon múlik, hogy mennyire sikerül meg-
nyernie a polgárok jóindulatát, pontosabban azon polgárokét, akik tény-
leg választanak, illetve akiknek másokra befolyásuk van. Ha egy intéz-
kedés, vagy valamilyen bevett gyakorlat az ő érdekeikkel, vagy épp ér-
tekeikkel ellentétes, akkor nem fogadják el az intézkedést, a gyakorlat
nehezen változtatható. A szegény- és roma ügyek helyi kezelése termé-
szetesen ide tartozik. Ezekkel szemben könnyű konszenzust kialakítani,
amint ezt a fentebb idézett „koldus-törvények” illusztrálták. A szegény-
és cigányellenes előítéletek rejtettebben is működnek. A segélyek eseté-
ben például kimutatható, hogy a legszegényebbeknél a leggyakoribb a
(magánéletet sértő, megalázó) környezettanulmány alkalmazása, és va-
lószerűsíthető, hogy a romák segélykérését gyakrabban utasítják el, mint
a többségiekét. Jogszabályi formát nem öltöttek, de ismertek az etnikai
tisztogatás olyan esetei, amikor például városi önkormányzatok a zavaró
családok számára kis zsákfalvakban vettek olcsó házat. Ezzel a kirekesz-
tés folyamatát felerősítették. A helyi előítéletesség működésének (szegé-
nyek és cigányok kirekesztésének) legismertebb és egyik legveszélyesebb
formája az iskolai szegregáció túrése-elősegítése. Az ez elleni központi
fellépés valamennyi eddigi tiltó vagy ösztönző eszköze hatástalan maradt
a helyi erőviszonyokkal szemben. Mindig sikerült megtalálni a szegre-
gációt fenntartó kikapukat. 2006-ban a kormányzat az eddiginél radiká-
lisabb beavatkozásra, a szabad választás korlátozására szánta el magát
közvetesítéssel, a szelekció tiltásával. Meglepődnék, ha az adminisztratív
beavatkozás jelentős változást hozna. Ha más nem, a drága magániskola
lesz a kiút.

A (neoliberális) szakértő ezt csak átmeneti helyzetnek látja: „Érdemi
változáshoz előbb az angolszász szemléletnek kellene meggyökereznie

⁸ Kovách Imre, Nagy Kalamász Ildikó (2006): Társadalmi és területi egyenlőtlenségek.
In: Kovách Imre: (szerk.) *Társadalmi metszetek*. Budapest. Napvilág Kiadó. 161–176. o.

TANULMÁNYOK

nálunk, miszerint az iskolai évekre a szülők már a gyerek születésekor elkezdik gyűjteni a pénzt.”⁹ Vagyis számára törvényszerű, hogy az iskolák között van különbség, a jobbat meg kell fizetni. Más szakemberek, akiknek véleményét osztom, úgy vélik, hogy a központi megkötések előtt olyan feltételeket kell teremteni, hogy ne *kelljen* az iskolából elmenekülni, mert a körzeti iskola jó. Amíg a maihoz hasonlóak a különbségek az iskolák között a tanulás feltételeiben és a pedagógusok minőségében, addig az iskolatudatos és hatékony érdekérvényesítő rétegek *mindig* meg fogják találni a kikapukat, hogy nekik a jobb iskola, vagy azon belül a jobb osztály jusson.

Itt jutunk el az egyenlőtlenségek korlátozását gátló, *harmadik magyar sajátosság*hoz, a *magyar liberalizmus jellegéhez*. A magyar liberalizmus mai uralkodó szárnya, a liberális párt elnökével együtt nem a szó hagyományos értelmében vett liberális, hanem fundamentalista neoliberalis, amit Nyugaton neokonzervatívnek, neokonnak hívnak. A neoliberalizmus uralma (noha ezt sokan mind veszélyesebbnek látják) globális. A magyar neoliberalizmus (érzésem szerint) még a globálishoz képest is különlegesen és öntudatosan neoliberalis, továbbá különlegesen és öntudatosan artikulált. Mindkét vonás erősödik az utóbbi években, ami azért különös, mert a magyar neoliberalizmus legitimitását a rendszerváltás előtti évekből véli meríthetni. A magabiztosság alapja ugyanis az, hogy „ellenzéki tanként” jött létre a Kádár-korszakban. Ezzel a múlttal függ össze artikuláltsága is. A magyar gazdasági reform hivatalosan 1968-ban indult el. Korszakos dokumentuma, az akkor kifejezetten ellenzékinak minősített Fordulat és reform, 1986-ban készült el. A neoliberalizmus mai kulcsembereinek kisebb része a reform alapító atyái között is már ott volt, ennél sokkal többen vettek részt a Fordulat és reform megalkotásában. Ilyen értelemben van személyes folytonosság is, a legitimitás-igény szempontjából azonban nem ez a lényeges, hanem „az ellenállási mítosz”. 1968-ban vagy 1986-ban még érthető volt a piac jótéteményeinek (túl)hangsúlyozása. Az azóta eltelt húsz év tapasztalatai alapján ezt a hitet legalábbis árnyalni kellene. Tudomásul kellene venni például, hogy a piac lényegéhez tartozik, hogy a nem fizetőképes keresletet kirekeszti. Vannak szükségletek, amelyek esetében ez nem tragédia. Autó vagy francia parfüm nélkül lehet élni. A folyóvízből, lakásból, jó iskolából, jó egészségügyi ellátásból való kirekesztés azonban rombolja az életésélyeket, növeli az egyenlőtlenségeket, és mély meggyőződéseim szerint az ország versenyképességét is. (Európában a legkevésbé egyenlőtlen skandináv államok a leginkább versenyképesek között vannak.) Az állam képes lehet arra, hogy közpénzekből megoldja ezeket a problémákat (kötelező vízszolgáltatási minimummal, a rossz iskolák célzott és jelentős javításával, az egészségügyi ellátás lehető legjobb színvonalának garantálásával stb.). Ehhez azonban nagyon erős kormányzati akarat és az ed-

⁹ Körzetesítés – magániskolákban is. Népszabadság, Szalai Anna 2007. szeptember 24. A megkérdezett szakember Horn György, az Alapítványi és Magániskolák Egyesületének elnöke.

diginél sokkal több közpénz kell. Az eddigi tapasztalatok szerint az akarat hullámzó. A közpénz inkább csökken, mint növekszik az adócsökkentésre irányuló nyomás és az „öngondoskodásra áttérés” ideológiája miatt.

A neoliberais fundamentalizmus (amely 2007 végén épp a versengő piacokkal működő egészségügyi finanszírozás magánosítását kezdeményezi) hatását a szocialisták ideológiai gyengesége és önbizalomhiánya felerősíti. A szocialisták ideológiai gyengesége bizonyosan összefügg a szociáldemokrácia világválságával, összezavarodottságával, azzal, hogy sokan közülük a neoliberalizmus lényegét magába olvasztó „harmadik utat” szocialistának vélik. A végeredmény mindenképpen az, hogy a harmadik ciklusban a kormányon és többségben lévő szocialista párt nagyon gyakran engedett neoliberais (neokonzervatív) nyomásoknak, és nagyon keveset tett az egyenlőtlenségek csökkentéséért.

A közpolitika viszonya a szegénységhez és egyenlőtlenségekhez Magyarországon változó, gyakran ellentmondásos volt. A szegénység valamilyen szintű politikai „kezelése” 1989 óta minden kormányzat kötelező feladata lett volna. E kötelezettség legfontosabb dokumentuma a Szociális Törvény (1993), amely valóban csak kezelte a helyzetet, valamennyire szabályozta (majd 15 év alatt mintegy negyvenszer újraszabályozta) a szegények ellátását. A szegénység *csökkentése* azonban csak az uniós csatlakozással jelent meg a politikai napirenden. 2004 óta az országnak többéves terveket kell elkészítenie és (kellene) végrehajtania a szegénység és kirekesztés csökkentéséért, a társadalmi összetartozás erősítéséért. 2004 második felétől a korábbinál egyértelműbb a kormányzat ilyen irányú elkötelezettsége. Ennek eredménye a „Legyen jobb a gyermekeknek” országgyűlési határozat, a gyermekszegénység ellen tenni akaró hosszú távú stratégia. Jelentősek az erőfeszítések azért, hogy az Új Magyarország Fejlesztési Terv milliárdjaiból a leszakadó rétegek, leszakadó térségek is részesüljenek. Készülnek a közoktatást formáló olyan javaslatok, amelyek az iskola-rendszert általában korszerűbbé és eredményesebbé akarnák alakítani, ezen belül a rossz helyzetből induló gyerekek esélyeit kívánnák javítani. (Rövidesen várható az e javaslatokat összefoglaló, az Oktatási Kerekasztal által készített Zöld Könyv megjelenése.) Rövidebb távon számos olyan rendelkezés jelent meg, amelyek kifejezetten a szegényekre „céloznak”, mint például a segélyezés gyerekszámhoz igazítása, cigánytelepek felszámolása, differenciált gázár-emelés, ingyenes iskolai étkezés a szegény gyerekek számára. 2005–2006 óta különösen nagy kormányzati erőfeszítéseket láthatunk az iskolai szegregáció csökkentéséért.

Az eddigi erőfeszítések eredményei azonban nem megnyugtatók. A szegénypolitikai lépések „hatásossága” (hogy a szegények mekkora részét érték el), és „hatékonysága” (hogy mennyit segítettek a szegénységükön) igencsak csekély volt. Ez voltaképpen a szegénypolitika majdnem szükségszerű sajátja. Az ennél szélesebb kört érintő törekvések sikere is kérdéses. A nagy egyenlőtlenségek ugyanis azt is jelentik, hogy az erősebb csoportoknak számtalan eszközük van az ő érdekeiket sértő kormányzati akarat kivédésére. (Például a közös, deszegregált iskola helyett bármilyen drága piaci megoldás választására.)

Ismétlem, nem tudom, igazam van-e abban, hogy az egyenlőtlenségek

TANULMÁNYOK

magyarországi elszabadulásának nemcsak globális vagy nemzetközileg széles körben ható, hanem sajátosan hazai okai is vannak, és abban sem, hogy jó helyen keresem-e a speciális magyar okokat. Csak abban vagyok biztos, hogy az okokat, amelyek az élet túl sok területén hozzák nemzetközi hátrányba Magyarországot, és túl sok hazai szenvedést és veszélyt hordoznak, meg kell keresnünk. A helyzet javításával foglalkozók az okokat és javítási eszközöket egyaránt főként a gazdasághoz kapcsolják. A foglalkoztatás növelése mellett (ami az itt vállalt szempontból is fontos) adócsökkentéssel és az állami feladatok szűkítésével kívánják nemzetközi helyzetünket javítani. A fenti megfontolások ezeknek a magyarázatoknak a kizárólagossága ellen szólnak. Nemzetközi rossz helyzetünknek komplex – gazdasági, társadalmi, politikai, pszichológiai – összetevői vannak. A változtatás eszközei is csak összetettek lehetnek. Egészséges gazdaság nehezen képzelhető el beteg társadalomban. A súlyos egyenlőtlenségek mellett pedig a társadalom nem lehet kiegyensúlyozott.

SCHARLE ÁGOTA

Nőhet-e a foglalkoztatás, ha nem nő a gazdaság?¹

A foglalkoztatási szintet a munkaerő kereslete és a kínálata együttesen határozza meg, és mindkettő változhat a gazdasági növekedéstől függetlenül is. A magyar munkaerőpiacon például 2000 óta a növekvő GDP ellenére sem nőtt érdemben a foglalkoztatási szint, egyes ágazatokban és régiókban mégis jelentős volt a munkahelyteremtés. Ennek egyik magyarázata, hogy a vállalkozások munkaerő-keresletét az árujuk kelendősége mellett a bérköltség is befolyásolja. Empirikus becslések szerint a magyar vállalkozások munkaerő-kereslete viszonylag rugalmasan reagál a bérek változására, különösen a képzetlen munkaerő esetében. A munkakínálat ösztönzését célzó szociálpolitika ezért akkor lehet sikeres, ha a bérköltség csökkenését elősegítő adó- és járulék-intézkedések kísérik, és az érdekegyeztető tanács mértékletességet tanúsít a minimálbér emelésében.

Az adók és támogatások munkapiaci ellenőszítő hatásának jelentőségét a magyar szakpolitikai vitákban két ellenérvvel szokás megkérdőjelezni. Az egyik, hogy hiába nő a munkakínálat, ha nincsen megfelelő kereslet, a másik, hogy az inaktívak valójában olyannyira képzetlenek, illetve oly régóta nem dolgoztak, hogy még ha szeretnének is, akkor is csak nagyon alacsony termelékenységgel tudnának dolgozni. A cikkben az első ellenvetés – az elégtelen kereslet probléma – érvényességét vizsgáljuk.

Az elégtelen kereslet érv többnyire azon a logikán alapul, hogy a foglalkoztatási szint a termelés függvénye, amit pedig a gazdaság növekedési üteme határoz meg. Adott, hogy éppen mennyi a betölthető állás, és a munkanélküliek ezekért versenghetnek. A jövőbeni foglalkoztatás attól függ, hogy az állások száma milyen mértékben bővül. Ezt pedig a gazdaság növekedésére vonatkozó előrejelzések, például az Európai Bizottság számára (uniós belépésünk óta évente) készített Konvergencia program alapján becsülhetjük meg. Ebből következik, hogy az előrejelzett

¹ A szerző köszönettel tartozik Czako Ágnes, Elek Péter, Köllő János, Simonyi Ágnes, és Tóth István György a cikk korábbi változatához fűzött észrevételeiért; a megmaradt hibákért egyedül a szerzőt terheli felelősség.

foglalkoztatásnál jobban növekvő aktivitás csak munkanélküliséget eredményez, és nem a foglalkoztatási szint emelkedéséhez vezet.

Az könnyen belátható, hogy a Konvergencia program előrejelzése nem alkalmas kiindulópont egy foglalkoztatáspolitikai reform hatásainak vizsgálatára. Az ugyanis a gazdaság és a jóléti ellátások jelenlegi szerkezetéből (illetve a szabályozás már eldöntött változásaiból) indul ki, ezért nem használható annak megítélésére, hogy a szerkezeti változások miatt a vártnál jobban növekvő aktivitás esetén hogyan nőhetne a foglalkoztatás. A programot megalapozó számítások nem a munkaerő-keresletre, hanem a foglalkoztatásra vonatkoznak, amit a kereslet és a kínálat együttes alakulása határoz meg, azzal a feltevéssel, hogy a kínálat egy külsőleg meghatározott, lassan növekvő trendet követ.

A munkaerőpiac működését magyarázó, közgazdasági modellek alapján ennél sokkal erősebb kételyeket is megfogalmazhatunk. Azzal az állítással is vitába szállhatunk, hogy a foglalkoztatás a növekedési ütem függvénye, vagyis hogy amíg nem nő a GDP, addig nem nőhet a foglalkoztatás sem.

Kereslet a standard közgazdaságtan szerint

Tekintsük át röviden, hogy a klasszikus közgazdaságtani megközelítés szerint hogyan alakul egy piacon a kereslet és a kínálat, és hogy ennek mi a hatása az árakra és a forgalomra. Ha a piacon sok eladó és sok vevő van, és emellett az árak is szabadon alakulnak, akkor (néhány további feltétel mellett) a szereplők döntései előre jelezhetően alakítják az árakat és a forgalmat, illetve ha külső okok miatt változik az ár, az előre jelezhetően alakítja a szereplők viselkedését és az eladott áru vagy szolgáltatás mennyiségét (a forgalmat). A szállodai szobák ára például turista szezonban 20–25 százalékkal magasabb: az eladók kínálata nem változott, de megnőtt a kereslet, ezért magasabb áron tudják eladni ugyanazt a szobát. Vagy: paradicsomot télen drágább termelni (importálni), ezért magasabb az ára, de így kevesebb is fogy belőle. A kereslet és a kínálat egymásra találását tehát az árak változása biztosítja.

A munkaerő piacán a kereslet a vállalatok döntése, a kínálat a munkavállalóké, az ár a kereslet, a forgalom pedig a foglalkoztatottak (vagy a munkaórák) száma. Egy pillanatra tegyük félre azt a kérdést, hogy ez a piac távolról sem olyan egyszerű, mint a paradicsomé, vagy a szálláshely-szolgáltatásoké. A vállalat munkaerő-keresletét elsősorban az határozza meg, hogy milyen áron tudja értékesíteni a termékét, mekkorák a bérek, és milyen a dolgozók termelékenységé. Addig fog új munkaerőt felvenni, amíg az általa előállított termék bevétele (a határtermelékenység) magasabb, mint a bérköltség.² A munkakínálatot pedig az alakítja ki, hogy a munkavállalók a keresetükből megvásárolható javakat vagy a

² Pontosabban: a közgazdaságtan standard modelljében a munkaerő-kereslet bér rugalmassága a termelési tényezők (tőke és munka) helyettesítési rugalmasságától, a végtermék ár rugalmasságától, a munkaráfordítás összes termelési költségen belüli arányától, és a többi termelési tényező kínálatának ár rugalmasságától függ. A munkaerő-keresleti görbe levezetését lásd például Ehrenberg-Smith (2003).

szabadidőt értékelik-e többre. Egyesek alacsonyabb bér mellett is inkább dolgoznak, míg mások inkább otthon maradnak – például mert más forrásból van elegendő jövedelmük, vagy a háztartási termelésben (ideértve minden olyan tevékenységet ami piacról vett terméket vagy szolgáltatást vált ki) hatékonyabbak.

Hogyan reagál a munkapiac?

Mi történik egy ilyen, nagyon egyszerű munkaerőpiacon, ha megváltozik a kereslet – például azért, mert néhány vállalat a fő termékét magasabb áron tudja exportálni? Ebben az esetben magasabb lesz az a bér, ami mellett a vállalatoknak még megéri felvenniük egy újabb munkást. Ha a vállalatok magasabb bért kínálnak, azok közül is munkába állnak majd néhányan, akik eddig a szabadidőt vagy a háztartási termelést választották: így nőnek a bérek és nő a foglalkoztatás is. Mi történik akkor, ha megváltozik a kínálat – például azért, mert egy nagyobb létszámú korcsoport lép be pályakezdőként a munkaerőpiacra? Ebben az esetben az adott keresetek mellett többen lesznek, akik dolgozni akarnak: a vállalatok kiválogathatják azokat, akik kisebb bér mellett is dolgoznának, így az átlagos bérszint csökkenni fog, a foglalkoztatás pedig nő.

Mi történik tehát, ha a nem dolgozó népesség a korábbinál nagyobb intenzitással keres állást? A fent vázolt, egyszerű keretben ez úgy értelmezhető, hogy megnő a munkakínálat: adott bérszint mellett többen hajlandók munkát vállalni. Ennek hatására a bérek csökkennek, és alacsonyabb bér esetén a vállalkozásoknak is megéri több munkást alkalmazni: az eredmény alacsonyabb bérszint és magasabb foglalkoztatás.

Az elégtelen kereslet hipotézise a fentiek alapján nem állja meg a helyét: láttuk ugyanis, hogy a munkaerő-kereslet adott GDP növekedés mellett sem fix, hanem függ a bérektől: alacsonyabb bérek mellett nagyobb lesz a kereslet.

Ezen a ponton gyakran felmerül az a kétely, hogy vajon mi szab határt a vállalkozások profit-éhségének, illetve mi biztosítja, hogy a bérekből tisztességesen meg lehessen élni. Az első kérdésre a közgazdaságtan válasza az, hogy a határt éppen a vállalkozás profitéhsége szabja meg: ha ugyanis a munkások a saját termelékenységüknél alacsonyabb bérért dolgoznak, akkor megéri újabb munkásokat felvenni – előbb-utóbb azonban elfogynak az alacsony bérért is elszegődő munkások, így a vállalkozó kénytelen lesz a béreket emelni. A második kérdésre a közgazdaságtan nem ad választ: arra nincs biztosíték, hogy a bérekből meg lehessen élni, csak annyit tudunk, hogy minél termelékenyebb valaki, annál több esélye van arra, hogy jobban fizetett állást talál. A tisztas megélhetés biztosítása

³ A közgazdaságtan standard munkakínálati modelljében az egyén munkavállalási döntését a várható bér és a munkavállalással járó kellemetlenségek összevetésével hozza meg. Ha a bér csökken, a munkavállaló kevesebb szabadidőt engedhet meg magának, és többet fog dolgozni. Ugyanakkor az alacsonyabb bérjövdelem csökkenti a pihenéssel töltött idő alatt elszalasztott bér nagyságát, és így csökkenti a munkavállalási hajlandóságot. A két hatás egymáshoz viszonyított nagyságától függ, hogy a bér csökkenése végül is növeli vagy csökkenti-e a munkakínálatot.

érdekében többféleképp is beavatkozhat az állam: emelheti a minimálbért, bértámogatást adhat vagy segélyt nyújthat. A közgazdasági megközelítés az utóbbi két eszközt ajánlja, ezek ugyanis nem csökkentik a munkaerő keresletét, és nem szorítják ki a munkaerőpiacról azokat, akiknek a minimálbérnél alacsonyabb a termelékenységük.⁴

Működik-e a standard modell a „valóságban”?

A valóságban a munkaerőpiac ennél több ok miatt is bonyolultabb. Az emberi munka, ami ezen a piacon gazdát cserél, nem választható el az emberektől, akik a munkát végzik, és így a kínálat és a kereslet sem csak a bérek függvényében alakul (szemben a szállodaiparral, ahol az ár a fő tényező). Az emberek nem egyformák: általános és szakmai ismereteikben, szorgalmukban és egyéb, a termelékenységüket meghatározó tulajdonságaikban különböznek, és a munkáltatók nem tudják mindig pontosan mérni, hogy ki mennyire termelékeny. A munkáltatók gyakran nem versengő piacon működnek, hanem valamilyen mértékig monopolhelyzetben vannak, így képesek befolyásolni a termékeik árát vagy a bérek szintjét is. Ezt a piacot a többen sokkal részletesebben szabályozza az állam: meghatározza az elbocsátás feltételeit, a munkaidő lehetséges hosszát, többféle adót és járulékot szed a munkabérek után, előírja a minimális bért. Mindezek miatt a munkaszerződések megkötése és felbontása is költséges, mindkét fél számára. És végül a játékelmélet, a kísérleti közgazdaságtan, a szociológia, és a pszichológia is megmutatja, hogy az emberek távolról sem mindig képesek racionális döntést hozni, vagy éppen tudatosan is eltérnek attól, értékek vagy attitűdök befolyásának engedve.

A munkaerőpiac tehát nem feltétlenül írható le jól az egyszerű kínálat-kereslet modellel, így a bérek és a foglalkoztatás sem feltétlenül viselkednek úgy, ahogy azt a standard modell alapján várnánk. Ez a kérdés – hogy ti. megérthetjük-e a munkaerőpiacot is a szállodaiparra jól alkalmazható modell alapján – empirikus vizsgálatokkal ellenőrizhető. A modellek gyakorlati alkalmazhatóságának fő mércéje az, hogy a belőlük adódó következtetések és előrejelzések összhangban vannak-e a megfigyelt folyamatokkal. Ha ez így van, akkor a modell jó szolgálatot tehet a gazdaságpolitikai intézkedések vagy egyéb beavatkozások hatásának előre jelzésében – még ha tudjuk is, hogy a valóság mindig bonyolultabb. Különösen hasznosak a teljes gazdaság működését leíró makro-modellek: ezek rendszerezik és mérhetővé teszik azokat a kölcsönhatásokat is, amelyeket a részpiacok, részfolyamatok elemzése nem tár fel, és ezáltal mérhetővé teszik az intézkedések mellékhatásait is.

Egyszerű eszközökkel is megmutatható, hogy a munkaerő iránti ke-

⁴ Emellett szól az is, hogy a minimálbér emelése nem feltétlenül a legszegényebbeket segíti. Szabó (2007) számításai szerint például Magyarországon a minimálbéren alkalmazottak között sokan közepes, vagy jobb helyzetű háztartásban élő fiatalok, vagy második keresők (jellemzően feleségek). Más vizsgálatokból pedig tudjuk, hogy a szegénység kockázatát legfőképpen a munkahely hiánya növeli meg és nem az alacsony bér (lásd például Tóth 2006).

Scharle: Nőhet-e a foglalkoztatás, ha nem nő a gazdaság?

reslet nem adott, vagy lassan változó számú állásokat jelent, hanem állások viszonylag rugalmasan változó halmazát. Ez a rugalmasság tetten érhető abban, hogy az összes foglalkoztatott (a betöltött álláshelyek) száma az utóbbi tíz évben lassan változott ugyan, de ez bizonyos állások megszűnése és mások keletkezése folytán áll elő. Akár földrajzi, akár ágazati bontásban tekintjük a foglalkoztatást, mindig találunk olyan alcsoportot, amelyben az általánossal éppen ellenkező irányú folyamat zajlik.

1. ábra *A foglalkoztatott létszám változása 1998 és 2006 közt, ágazatonként (ezer fő)*

Forrás: KSH Munkaerő-felvétel 1998 és 2006

Az 1. ábrán például azt látjuk, hogy az elmúlt nyolc évben az építőiparban és a szolgáltatásokban jellemzően nőtt a foglalkoztatás, a feldolgozóiparban nem változott, a mezőgazdaságban és az energia-szektorban viszont jelentősen csökkent. Miközben a gazdaság egészében 1998 óta alig 6 százalékkal nőtt a foglalkoztatás, a pénzügyi szolgáltatásokban és az építőiparban ennél sokkal nagyobb, nyolc év alatt összesen 40–70 százalékos volt a növekedés. Ez létszámban mérve nyolc év alatt a százezer főt is meghaladó bővülést jelent.

TANULMÁNYOK

2. ábra *A képzetlen foglalkoztatottak száma (15–74 évesek) és aránya (20–59 évesek)*

Forrás: KSH Munkaerő-felvételek, 1998 előtt régi súlyokkal. A lehető legtágabb korcsoportra számított foglalkoztatotti létszámot itt a kereslet (az álláshelyek számának) durva indikátoraként tekinthetjük, a szűkebb korcsoportra számított képzetlen foglalkoztatási ráta kiszűri az iskolázottság növekedésének és a korai nyugdíjazás változásainak hatását.

3. ábra *A foglalkoztatottak száma képzettség szerint – 1992–2006 (ezer fő)*

Forrás: KSH Munkaerő-felvételek, 1998 előtt régi súlyokkal.

Jelentős átrendeződés zajlott a foglalkoztatás képzettség szerinti szerkezetében is. Ez részben az ágazatok közti, előző ábrában mutatott változásoknak, részben pedig annak tudható be, hogy a vállalkozások a meglévő munkahelyekre is igyekeznek egyre jobb képzettségű dolgozókat felvenni (ld. Galasi 2004). A legfeljebb 8 osztályt végzettek által betöltött állások száma 1992 óta folyamatosan csökken, és az iskolázottabb munkavállalói csoportokkal ellentétben ez a csökkenés 1997 után is foly-

tatódott, azaz az aggregált foglalkoztatás növekedése sem állította meg (2–3. ábra). Ennek demográfiai okai is vannak: a fiatalabb kohorszok iskolázottabbak, így a képzetlen népesség létszáma folyamatosan csökken. Így, bár a betöltött állások száma csökken, a képzetlenek foglalkoztatási rátája 1998 óta növekvő tendenciát mutat.

Az 1990 óta eltelt tizenhét évben a reálbérek⁵ is jelentős ingadozást mutattak az 1995-ben mért 12 százalékos csökkenés, és a 2002-ben lezajlott csaknem 14 százalékos növekedés között. Az évek többségében nőtt, vagy nem változott a reálbér, de hat olyan év is volt, amikor kisebb vagy nagyobb mértékben csökkent.

A vállalati szintű adatokon alapuló, részletes elemzések arra mutatnak, hogy az ágazati szerkezet változásán felül is jelentős mozgások zajlanak a munkaerőpiacon. Kőrösi (2005a) a legalább öt főt foglalkoztató vállalatok adatain vizsgálta a munkahelyek megszűnését, illetve az újak létrejöttét. Eredményei szerint 1993 és 2003 közt még a mezőgazdaságban, az energiatermelésben és a hagyományos könnyűipari ágakban is jelentős munkahelyteremtés zajlott – annak ellenére, hogy a foglalkoztatási szint ezekben az ágakban évek óta csökken. Az ágazatok többségében nemzetközi összehasonlításban is magas a munkahely-áramlási intenzitás: az építőiparban és a kereskedelemben például a foglalkoztatottak durván harmada mozog a vállalatok között.⁶ Davis és szerzőtársai (1996) a fejlett piacgazdaságokra vonatkozó adatai szerint a munkahelyteremtés és -rombolás éves átlaga 10–10 százalék, vagyis a bruttó áramlás 20 százalék.

A bérek és a foglalkoztatás összefüggésének megmutatásához már finomabb statisztikai módszerek szükségesek. A vállalatok munkaerő-keresletének viselkedését szerencsére több empirikus kutatás is vizsgálta már Magyarországon. Ezek az elemzések olyan, nagyméretű adatbázisokon készültek, amelyekben együtt vannak az egyes vállalkozások termelékenységére, forgalmára, beruházásaira, profitjára vonatkozó, és az alkalmazottak létszámára és keresetére vonatkozó adatok. Ennek alapján lehet megmérni az összefüggést a vállalat árújának kelendősége és a bérek, illetve a munkaerő iránti kereslete között. Kőrösi (2002) az 1992 és 1999 közötti évek adatain vizsgálta a bérek és a foglalkoztatás összefüggését. Azt találta, hogy a vállalatok a standard közgazdasági modellből várható módon reagáltak a bérek változására, és a reakció mértéke nem tért el az érett piacgazdaságokban megfigyeltektől. Más becslési eljárással hasonló eredményeket kaptak ugyanerre az időszakra Halpern és szerzőtársai (2004). Az 1990-es évek elejéhez képest a bérrugalmasság valamelyest csökkent. Kertesi és Köllő (2003) a 2000–2001 évekre vonatkozó-

⁵ A vállalatok munkaerő-kereslete szempontjából a reálbér alakulása a döntő, vagyis az, hogy a bérek az *inflációhoz képest* hogyan változnak. Ha a nominális bérek jobban nőnek, mint az infláció, az egyfelől azt jelenti, hogy a foglalkoztatottak több árut tudnak megvenni bérükből, másfelől viszont azt, hogy a vállalatnak is növelnie kell bevételét ahhoz, hogy ki tudja fizetni a béreket.

⁶ A rendszerváltás elejére vonatkozóan hasonló eredményeket közöl Bilsen és Konings (1998) és Frydman, Gray és szerzőtársai (1997). Faggio (2007) az 1991 és 2003 közötti évekre, egyedi vállalati adatokból, a régi (állami) és az új szektorra külön számított munkahelyteremtési és -rombolási mutatói a szomszédainkhoz hasonló intenzitást jeleznek.

an, háromféle (szakképzetlen, fiatal-képzett és idős-képzett) munkaerőt megkülönböztető modellel vizsgálták a vállalatok munkaerő-keresletét. A képzetlen (érettségivel nem rendelkező) munkaerő iránti kereslet jóval rugalmasabban reagál a bérekre: rövidtávon a bérek 1 százalékos növelése átlagosan 0,4 százalékkal csökkenti a vállalatok keresletét, míg a képzettebb munkaerő esetében a csökkenés legfeljebb 0,2 százalékos. Ezek az értékek viszonylag alacsonyak, de a fejlett piacgazdaságokban becslült értékek sávjába esnek (Hamermesh 1996). Ehhez hasonlóak Tarjáni (2004) 1992 és 2002 közti évekre vonatkozó idősoros becslései a fizikai és nem fizikai munkaerő keresletéről.⁷

A kínálatról kevesebb empirikus elemzés készült hazai adatokon. Galasi (2002) összefoglalója szerint az eddigi eredmények alacsony bér rugalmasságot mutatnak: ez összeegyeztethető a standard modellel, és nem tér el jelentősen más országok tapasztalataitól. A más országokra vonatkozó empirikus becslések többsége szerint a férfiaknál nullához közelít, míg a nőknél szignifikánsan pozitív a munkakínálat bér rugalmassága, vagyis esetükben a reálbér növekedése növeli a munkakínálatot. A nemzetközi irodalomban Evers et al (2006) áttekintése alapján a rugalmasságra⁸ adott becslések férfiak esetében $-0,24$ és $0,13$, míg nők esetében $-0,19$ és $2,7$ között szóródnak.

A fenti becslések egyes vállalatok illetve egyének viselkedésére vonatkoznak, és ebből még nem vezethetők le a nemzetgazdaság egészében bekövetkező változások. Ehhez olyan modellek szükségesek, amelyek a bérszint, az árszint, az infláció és a munkanélküliség (vagyis a makrogazdasági folyamatok) közti kapcsolatokat is figyelembe tudják venni. A gazdaság egészében a munkaerőpiac bérei és az áruk piacán kialakuló árak egymásra is hatással vannak: a foglalkoztatottak bére ugyanis befolyásolja az áruk iránti keresletet (hiszen a háztartások a jövedelmüket fogyasztásra költik, vagy megtakarítják) és a kínálatot is (a bérköltségek határozzák meg, hogy adott ár mellett mennyit érdemes termelni). Ezeket a kölcsönhatásokat teszik követhetővé a makromodellek. Ilyen modellt magyar adatokkal nem könnyű felépíteni, mivel rövid a piacgazdaságban eltöltött időszak, és annak is az első néhány éve a szerkezeti átalakulással telt.

A Pénzügyminisztérium makromodelljében – hasonlóan más EU-tagországok jegybankjaihoz és pénzügyminisztériumaihoz – középtávon a magánszektor béreit a munka termelékenységével összhangban határozzák meg a vállalkozások.⁹ A képzetlen munka bérét a minimálbér is befolyásolja. A foglalkoztatást a képzetlen munkaerő piacán elsősorban a munkakereslet határozza meg (magasabb bérek alacsonyabb foglalkoztatáshoz vezetnek), míg a képzett munkaerő piacán a kínálat a megha-

⁷ A magyarországi munkaerő-keresletről és -kínálatról lásd még Galasi és Kőrösi (2002), a keresletről Kőrösi (2005b).

⁸ Ezek „nem kompenzált” rugalmasságok, azaz a helyettesítési (a szabadidő árának változásából adódó) és a jövedelmi (a bérjövdelem változásából adódó) hatás eredőjét mutatják.

⁹ Egyensúlyban az összes hozzáadott értékéből a munka és a tőke részesedését a munkanélküliség szintje befolyásolja: magasabb munkanélküliség esetén gyengébb a munkavállalók alkupozíciója, így kisebb bérral is megelégszenek. Bővebben lásd Bíró et al. (2007).

tározó. Ebben a modellben a népesség aktivitásának növekedése a munkanélküliség megugrásán keresztül először a reálbérek csökkenéséhez vezet, ami aztán növeli – elsősorban a képzetlen munkaerő piacán – a foglalkoztatást. Az alkalmazkodás két-három év alatt zajlik le, és a minimálbér miatt nem teljes körű, vagyis a reálbérek csökkenése nem éri el minden esetben azt a mértéket, ami a munkanélküliség növekedéséből következne, ez pedig visszafogja a foglalkoztatás bővülését.

A 2000–2001. évi minimálbéremelések előzetes és utólagos hatásvizsgálatait is tekinthetjük úgy, mint a közgazdasági megközelítés alkalmazhatóságának tesztjét. A klasszikus közgazdaságtan és a magyar helyzetből kiinduló előzetes vizsgálatok is a foglalkoztatás csökkenését jelezték előre, amit a többféle módszerrel készült utólagos hatásvizsgálatok mind egyike megerősített.¹⁰ Kertesi és Köllő (2004) vállalati adatokon alapuló számításai szerint a csökkenő munkaerő-kereslet következtében 2000–2001-ben éves összehasonlításban legalább 3,5 százalékkal csökkent a foglalkoztatás az 5–20 fős kisvállalatok körében, a minimálbéren fizetett munkavállalók kétszer olyan valószínűséggel veszítették el az állásukat 2001 második-negyedik negyedévében, mint a náluk kicsivel magasabb bérűek, és mindkét évben erősen romlott az alacsony várható bérű segélyezett munkanélküliek elhelyezkedési esélye. Halpern és szerzőtársai (2004) a makroszintű kölcsönhatásokat is figyelembe vevő modellszámításai szerint az emelések miatt összesen 1,3–2,3 százalékponttal lett alacsonyabb a foglalkoztatás, ahhoz képest, mint ha a minimálbér csak az inflációval növekedett volna. Ez a csökkenés csak a szakképzetleneket érintette, és erre a körre számítva a veszteség már 2–4 százalékpont.

Mikor lehet eredményes az álláskereső foglalkoztatáspolitikája?

A nem dolgozó 20–59 éves népesség (2006-ban 1,84 millió ember) többségének nincs érettségije: 600 ezren legfeljebb általános iskolát végeztek, 470 ezren szakmunkásképzőt vagy szakiskolát. A szakképzettséggel nem rendelkezők álláskilátásai különösen alacsonyak. A 20–59 éves, legfeljebb általános iskolát végzett népesség létszáma 1,4 millió volt 1998-ban, és közel 42 százalékuk dolgozott. Nyolc évvel később, 2006-ban csak 1,1 millió a számuk, de csak közel 46 százalékuk dolgozik. A képzetlenek foglalkoztatási rátája különösen rossz a tőkehiányos, magas munkanélküliségű megyékben.¹¹

A képzetlen munkaerő termelékenységéje alacsony, így a vállalkozások csak az átlagosnál alacsonyabb bérért fogják őket foglalkoztatni. A köz-

10 A külföldi szakirodalomról és a hazai kutatásokról részletes összefoglalást ad Benedek és szerzőtársai (2006).

11 Budapesten és néhány megyében ennél jelentősebb javulás is történt a foglalkoztatási rátában – és csak három megyében rosszabb a helyzet, mint 1998-ban volt. Ez elsősorban a javuló iskolázottság eredménye; sajnos ebből nem következik, hogy a képzetlenek foglalkoztatási problémája magától megoldódna. A közoktatásból kikerülő vizsgálati ugyanis azt jelzik, hogy a mai 20 évesek között is 20 százalék azoknak az aránya, akik nem végeztek többet az általános iskolánál (Kertesi–Varga, 2005).

gazdasági megközelítés alapján az aktivitás növelésére tett kísérletek akkor járhatnak sikerrel, ha a reálbérek és a munkaerő iránti kereslet rugalmasan alkalmazkodik – enélkül csak a munkanélküliség nő, és nem a foglalkoztatás. Mi szükséges ahhoz, hogy rugalmas legyen az alkalmazkodás?

A keresletet meghatározó egyik tényező a vállalatok termékének ára és kereslete – ezt azonban kevésbé tudja befolyásolni a gazdaságpolitika. Az üzleti környezet jó szabályozásával, a befektetések ösztönzésével, esetleg árfolyampolitikával ösztönözheti a növekedést, de a közvetlen beavatkozásra kevés a mozgástér. A másik tényező a munkaerő termelékenység, ami függ a munkavállalók képességeitől, készségeitől, szakmai és általános ismereteitől, és az alkalmazott technológiától is. Ez hosszabb távon befolyásolható a közoktatás fejlesztésével, rövidebb távon a munkanélküliek képzésével és átképzésével is.

A harmadik – rövid távon meghatározó jelentőségű – tényező a bérszint, illetve a minimálbér és ennek adó- és járulékkerhei. A bérszintet az állami alkalmazottak bérein keresztül közvetlenül, az éves háromoldalú bértárgyalásokon keresztül közvetve tudja befolyásolni a kormányzat. A minimálbérről szintén az utóbbi intézmény dönt. Az adók és a járulékok rendszeresen évente egyszer, a költségvetési törvényben meghatározott módon változhatnak, a kormány döntése szerint. Ha a gazdaság teljesítményénél gyorsabban nőnek a bérköltségek – mert az állami alkalmazottak fizetése jobban nő, és emiatt a magánvállalkozások is emelni kényszerülnek a kereseteket, mert a minimálbér emelkedik, vagy mert az adók és járulékok nőnek –, a munkaerő iránti kereslet csökken. A képzetlen munkaerő piacán különösen nagy szerepe van a minimálbéreknek. Ha ugyanis magas a minimálbér, akkor könnyen előfordulhat, hogy a képzetlen munkaerő kínálata nem találkozik a kereslettel: a képzetlenek termelékenysége alacsonyabb, mint a kötelező minimálbér.

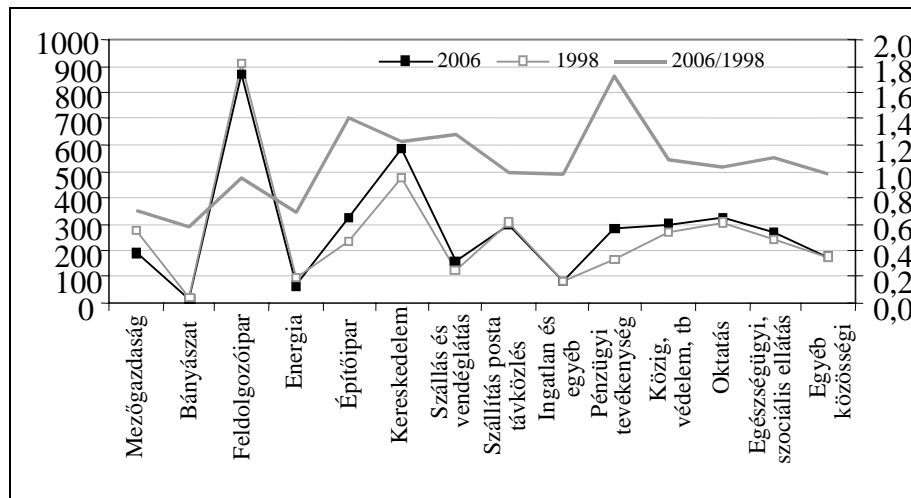
Rövidtávon tehát akkor lehet sikeres az aktivitás emelését célzó foglalkoztatáspolitikai, ha azt egy mértékletes bérpolitika és/vagy megfelelő adópolitika is támogatja: az állami foglalkoztatottak mértékletes béremelése, a minimálbér visszafogott emelése, és/vagy a béreket terhelő adók és járulékok érdemi csökkentése. Az adók csökkentésének előbb-utóbb határt szab a költségvetési egyensúly fenntartása, de középtávon átveheti a szerepét a mértékletes bérpolitika.

Irodalom

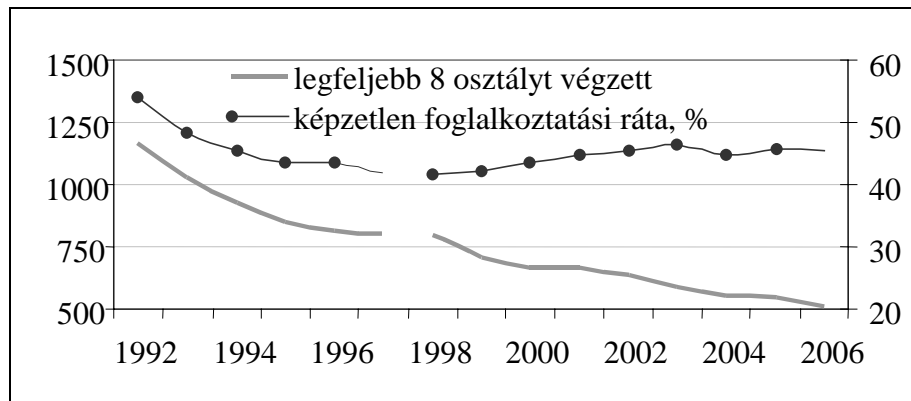
- Benedek Dóra, Rigó Mariann, Scharle Ágota és Szabó Péter András (2006): Minimálbéremelések Magyarországon 2001–2006, PM Kutatási füzetek, 16. szám.
- Bilsen, V. – J. Konings (1998): Job creation, job destruction, and growth of newly established, privatised, and state-owned enterprises in transition economies: Survey evidence from Bulgaria, Hungary and Romania. *Journal of Comparative Economics* 26: 429–445.
- Bíró Anikó, Elek Péter és Vincze János (2007): Szimulációk és érzékenységvizsgálatok a magyar gazdaság egy középméretű makromodelljével. *Közgazdasági Szemle*, LIV. évf., 2007. szeptember, 774–799. o.

- Davis, S. J.–Haltiwanger, J.–Schuch, S. (1996): Job creation and destruction. MIT Press, Cambridge, MA.
- Ehrenberg, R. G. és Smith, R. (2003): Korszerű munkagazdaságtan, Panem, Budapest
- Evers, M., de Mooij, R., és van Vuuren, D. (2006): What Explains the Variation in Estimates of Labour Supply Elasticities? Tinbergen Institute Discussion Paper, TI 2006-017/3
- Faggio, G. (2007): Job Destruction, Job Creation and Unemployment in Transition Countries: What Can We Learn? CEP Discussion Paper No. 798. 2007. május
- Frydman, R., C. Gray, M. Hessel, et al. (1997): Private ownership and corporate performance: some lessons from transition economies. World Bank Research Report. 97–28.
- Galasi Péter (2002) (szerk.): Munkakínálat. Megjelent: Fazekas Károly (szerk.) Munkaerő-piaci tükrök, MTA-KTI, Budapest.
- Galasi Péter (2004): Túlképzés, alulképzés és bérhozam a magyar munkaerőpiacon, 1994–2002, Közgazdasági Szemle, LI. évf., 2004. május 449–471. o.
- Galasi Péter, Kőrösi Gábor (szerk.) (2002): Közelkép: Munkakínálat; Munkaerő-kereslet, megjelent: Fazekas Károly (szerk.) Munkaerő-piaci Tükrök, MTA-KTI, Budapest.
- Halpern, László, Miklós Koren, Gábor Kőrösi and János Vincze (2004): The budgetary effect of the minimum wage (in Hungarian with English summary), Közgazdasági Szemle 51, 325–345.
- Hamermesh, Daniel (1996): Labor demand. Princeton University Press, Princeton, New Jersey.
- Kertesi Gábor és Köllő János (2003): Fighting „Low Equilibria” by Doubling the Minimum Wage? Hungary’s Experiment, IZA Discussion paper No. 970, 2003. December.
- Kertesi Gábor és Köllő János (2004): A 2001. évi minimálbér-emelés foglalkoztatási következményei, Közgazdasági Szemle, 2004. április, 293–324. o.
- Kertesi Gábor és Varga Júlia (2005): Foglalkoztatás és iskolázottság Magyarországon, Közgazdasági Szemle, 2005. július–augusztus 633–662. o.
- Kőrösi, Gábor (2002): „Labour adjustment and efficiency in Hungary.” Budapest Working Papers on the Labour Market 2002/4.
- Kőrösi Gábor (2005a): Vállalati munkahelyteremtés és -rombolás, Közgazdasági szemle 2005. november 825–845. o.
- Kőrösi Gábor (2005b): A versenyszféra munkaerőpiacának működése, MTA-KTI, Budapest.
- Szabó Péter András (2007): A 2000–2001. évi minimálbér-emelés hatása a jövedelemeloszlásra, Közgazdasági Szemle, LIV. évf., május, 397–414. o.
- Tarjáni Hajnalka (2004): A szakképzettség-intenzív technológiai változás hatásának becslése a tényezőkereslet rugalmasságokra Magyarországon, MNB Műhelytanulmány, 2004/3.
- Tóth István György (2005): Jövedelemeloszlás. Gazdasági rendszerváltástól az uniós csatlakozásig. Századvég, Budapest.

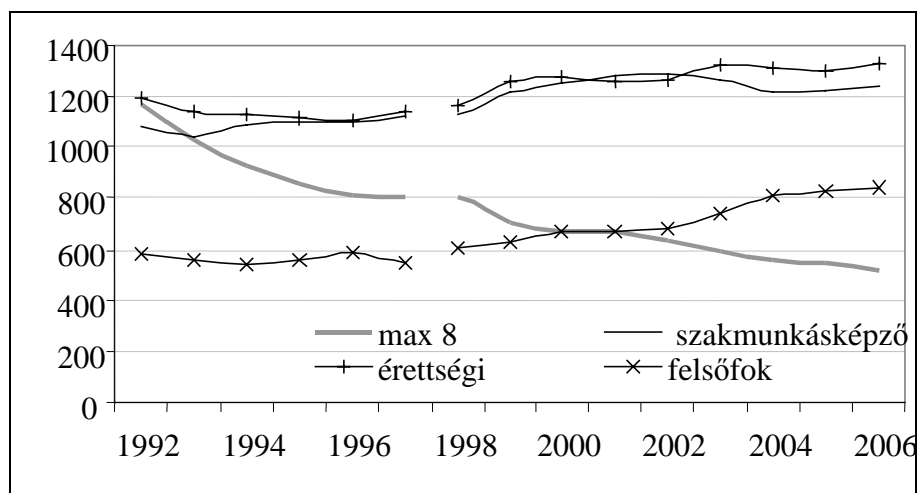
1. ábra

2. ábra

3. ábra

SZALAI JÚLIA
Széttartó jövőképek

A kérdőíves felvétel adatain nyugvó tanulmány az etnikai alapú iskolai egyenlőtlenségek néhány személyközi metszetét veszi górcső alá. Azokat a közvetítő mechanizmusokat igyekszik bemutatni, amelyek révén az általános iskolás évek végére a roma tanulók belsővé tett módon elfogadják, hogy „máságuk” másodrendű helyzetet és pozíciót jelent. A tanulmányi eredmények vizsgálata rávilágít: a szociális, nemi és települési meghatározottságokon túl, a pedagógusok viszonya az általuk tanított diákokhoz meghatározó eleme annak, hogy a roma diákok rendre rosszabbnak minősített teljesítménye e „máság” egyértelmű és megkérdőjelezhetetlen objektívációjává váljék. A diákok jövőképeinek elemzése mindehhez a vágyak oldaláról társít tanulságos képet, amelyből kiderül: a publikus szerepekre vonatkozó elgondolásokban 30–40 éves modernizációs szakadék tátong a roma és a nem roma fiatalok között, míg a privát életet illető elképzelésekben nem mutatkoznak etnikai különbségek.

Az elmúlt egy-két évtized tényfeltáró kutatásai és a sajtóban időről időre fellángoló viták nyomán napjainkra a köztudatban evidenciaként jelenik meg a tény: az általános iskolás kor végére markánsan elváltnak egymástól a roma és a nem roma gyerekek pályautjait. A számok is ismertek: miközben a nyolcadik osztály befejeztével a nem roma tizenévesek 70–80 százaléka érettségit kínáló intézményben folytatja tanulmányait, addig a megfelelő arány a roma fiatalok között ma sem éri el a 20 százalékot (ráadásul a középiskolába kerülők igen nagy hányada lemorzsolódik az évek során). Ami a túlnyomó többséget illeti, a roma végzősök útja másfelé vezet: vagy szakiskolába iratkoznak, vagy azonnal munkába állnak (majd rövidesen nagy eséllyel munkanélküli lesz), vagy eleve otthon, a háztartásban maradnak.¹ Tudjuk, mindebben számos társadalmi folya-

1. Havas Gábor – Kemény István – Liskó Ilona: *Cigány gyerekek az általános iskolában*. OKI – Új Mandátum, Budapest, 2002; Kemény István – Jankó Béla – Lengyel Gabriella: *A magyarországi cigányság 1971–2003*. Gondolat – MTA NEKI, Budapest, 2004; Havas Gábor – Liskó Ilona: *Szegregáció a roma tanulók általános iskolai oktatásában*. Felsőoktatási Kutatóintézet, Budapest, 2005.

mat összehatása érvényesül. Kitüntetett szerepe van a szegénységnek, különösen annak a tartós mélyszegénységnek, ami elsősorban a roma közösségeket sújtja.² De az iskolarendszer is hozzáteszi a magáét: itt elég az iskolák közötti és iskolán belüli szegregáció, illetve az iskolai oktatás minőségében mutatkozó hatalmas különbségek hatásaira utalnunk.³ Mindezt tetézik a diszkrimináció változatos formái – intézményesek és személyköziek egyaránt.⁴ Az itt csak utalásszerűen említett, ismert és jól dokumentált összefüggések mellett viszonylag keveset tudunk ugyanakkor arról, hogy összegződő hatásuk az iskola mikro-világának, illetve a gyerektársadalom személyközi viszonyainak milyen közvetítő mechanizmusain keresztül „állítja elő” az említett evidenciát – az életesélyek markáns divergenciáját. A kérdés annál is inkább jogos, mert az utóbbi években folytatott kutatások egybehangzóan és egyértelműen jelzik: a továbbtanulási vágyak terén szinte forradalmi kiegyenlítődés ment végbe. Ha az elképzelések, a jövőre vonatkozó vágyak felől tudakozódunk, a roma szülők és gyermekeik ugyanúgy a prioritás-lista élére teszik a jó iskolát, az érettségit, a hasznosítható szakma elsajátítását, mint a nem romaek. Mégis, mire a vágyakból valóság lesz, a két világot áthághatatlanak tűnő szakadék választja el egymástól. Ráadásul a szakadék tényét mindenki sorsszerű fejleményként konstatálja. Ha pedig ez így van, akkor arra kell gyanakodnunk: a felnövekedés folyamatában lenniük kell olyan közvetítő mechanizmusoknak, amelyek a maguk idejében gyakorlatilag elfogadják az érintettekkel helyzetük és lehetőségeik másságát, s felkészítik őket arra, hogy e „mátság” interiorizálása alapján természetes és megváltoztathatatlan tényként tegyék magukévá annak lenyomatait és sorsdöntő következményeit.

Kutatásunkban éppen ezeknek a közvetítő mechanizmusoknak a feltárására vállalkoztunk. Közelebből azokéira, amelyek mintegy megszemélyesítik a másságot: egymástól határozott kontúrokkal megkülönböztetett jellemzőkkel, más és más attribútumokkal ruházzák fel a roma és a nem roma gyerekeket, illetve, olyan eltérő szocializációs mintákat közvetítenek, amelyek utóbb maguk válnak az eltérő életpályák természetesként és magától értődőként elfogadott belső mozdítójává. Célunk ezúttal kevésbé az intézményes pályák, mint inkább a személyközi érintkezések és a személyiségben lezajló változások nyomon követése volt. Persze tisztában vagyunk vele: a „külső” diszkrimináció és annak belsővé válása szorosan összetartozó folyamatok. Mégis, úgy gondoltuk, ha e bonyolult jelenségkör személyes vonatkozásait kívánjuk vizsgálni, akkor érdemes a diszkriminációval szemben viszonylag védettebb környezetet

2 A szegénység és az iskolázás sokoldalú összefüggéséről lásd többek között: Andor Mihály – Liskó Ilona: *Iskolaválasztás és mobilitás*. Iskolakultúra Könyvek 3, Budapest, 2000; Darvas Ágnes – Tausz Katalin: *Gyermekszegénység és társadalmi kirekesztődés*. SzMM, Budapest, 2003; Kertesi Gábor: *A társadalom peremén*. Osiris Kiadó, Budapest, 2005.

3 Havas Gábor – Kemény István – Liskó Ilona, illetve Kertesi Gábor fentebb hivatkozott munkáin, valamint a napisajtóban megjelent gyorselemzésekén túl hadd utaljak itt Neményi Máriának és Kende Annának a „speciális iskolák” szelekciós mechanizmusaival kapcsolatos kutatására (Kende Anna – Neményi Mária: *A fogyatékosághoz vezető út*. In: Neményi Mária – Szalai Júlia (szerk.): *Kisebbségek kisebbsége*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 223–254. oldal.).

4 Lásd erről az *Esélyt*, a Hátrányos Helyzetű Gyermekeknek Alapítvány éves jelentéseit.

választanunk, hogy így helyezhessük nagyító alá a nagyjából hasonló környezetben kibontakozó nem roma és kisebbségi szocializációs folyamatok és identifikációs minták közös, illetve eltérő jellegzetességeit. E cél érdekében a roma integrációs oktatási programban részt vevő iskolákat kerestünk fel. Mintegy 1500 roma és nem roma nyolcadik osztályos körében kérdőíves felmérést végeztünk,⁵ amelyben – életük néhány objektív keretfeltételének megismerésén túl – a hangsúlyt egyrészt önmeghatározásuk és énképük főbb összetevőire, valamint társas világuk feltérképezésére tettük, másrészt arra kértük őket, hogy szabad fogalmazásban írják le, hogyan képzeli el az életüket húsz év múlva.⁶ Az osztályterekben önkitöltős formában lebonyolított survey mellett a roma identitás-formálás finomszerkezetének feltárására munkatársaink mintegy hatvan interjú készítették a korosztály képviselőivel, illetve szüleikkel.⁷

Ebben a tanulmányban egyrészt az etnikai azonosítás és énazonosság formálódásában szerepet játszó tulajdonságok személyes és személyközi hozzárendelődésének iskolai sajátosságait igyekszem körbejárni, másrészt annak feltárására törekszem, hogy mennyire nyitottak, vagy már eleve be- és lezártak azok az elképzelések, amelyek mentén utóbb a realitások formálódnak. Az első kérdéskör középpontjában az iskolai minősítés áll. Annak megmutatására vállalkozom, hogy hogyan válnak a teljesítmény mérésére szolgáló osztályzatok az etnikai elkülönítés és stigmatizáció eszközévé, s hogyan szolgálnak objektívnek tűnő s akként megélt alapot arra, hogy nyolcadik osztályos korára a roma fiatalok jelentős része csökkent értékűnek tekintse önmagát, s pálya-elképzeléseit is önmaga alsóbbrendűségének tudomásul vételével fogalmazza meg.

Tanulmányom második részének középpontjában a vágyak, a felnőttkorra irányuló fantáziaképek állnak. A vágyakra úgy tekintettünk, mint a cselekvés motorjára. A gyerekkort éppen csak maguk mögött hagyó tinédzserek esetében különösen jogosan várhatjuk, hogy elképzeléseik még szabadok a mindennapok felnőtt nyűgétől, ugyanakkor „felelős fantáziákként” már kiolvashatjuk belőlük az iskolán túli életre vonatkozó alapvető elképzeléseket. Így tekintve, azt várhatjuk tehát, hogy a kis

5 A kutatás keretében az észak-északkeleti régió, a dél-dunántúli régió, a Dél-Alföld, valamint Budapest és szélesebb környékének az integrációs programban részt vevő iskoláiból választottuk ki a terepül szolgáló 48 iskola 81 nyolcadikos osztályát. Az 1495 feldolgozható kérdőív 22,5 százaléka származott önmagukat roma származásúnak besoroló gyerekektől. Tekintve, hogy az integrációs program elsődleges célja a településen belüli párhuzamos iskolák közötti szegregáció felszámolása, így mintánk „elhúzott” a városok irányába: a kérdőívet kitöltő 1495 gyerek között 77 százalékos volt a városiak aránya – amitől az alább bemutatandó adatok valószínűleg jobbra kedvezőbb képet festenek, mint ha a nyolcadik osztályosok teljes körét reprezentáló mintával dolgoztunk volna.

6 A kérdés pontos fogalmazásban így szólt: „Húsz év múlva – Kérlek, írd le ezen a lapon, hogyan képzeld el az életedet felnőtt korodban. Hol fogsz élni, milyen lesz az otthonod, ki lesz a társad, lesznek-e gyerekeid, mivel fogsz foglalkozni? Képzeld el, hogyan telik majd el egy napod húsz év múlva.”

7 A mélyinterjú anyag alapján kirajzolódó identitás-formálódási sémákról Neményi Mária két tanulmánya ad számot. Lásd: Neményi Mária: Serdülő roma gyerekek identitás-stratégiái. *Educatio*, 2007. tavasz, 84–98. oldal; Neményi Mária: „... igen, vannak cigányok” (Identitás-változatok tizenéves roma gyerekek szülei körében). *Esély*, 2007/4, 37–52. oldal.

esszék egyrészt megjelenítik a gyerekkori élmények lenyomatait, másrészt kiolvashatjuk belőlük azokat a törekvéseket is, amelyek e korai meghatározottságok továbbvitelére, illetve meghaladására irányulnak. Ebben a közelítésben arra számítottunk, hogy a vágyak különbségei mindenekelőtt az életfeltételek különbségeit jelenítik meg: a nemi szocializáció jól ismert eltérései miatt jelentős különbségek adódnak majd a lányok és a fiúk élet-elképzelései között, s ugyancsak vártuk, hogy nyilvánvaló és közvetlen hatással lesz a fantáziaképekre a családi háttér. Feltételeztük ugyanakkor, hogy az írások „színavakok” lesznek: a közös iskolai környezet, az általános iskolai életritmus és a mindenkire érvényes intézményi elvárások mellett legfeljebb az iskolai teljesítmények különbségei jelölik ki, hogy ki milyen pályára vágyik – mindebben az etnikai hovatartozásnak e fiatal életkorban egyelőre jelentéktelen szerepe lesz. Ez utóbbi hipotézisünk azt a várákozást is implikálta, hogy kutatásunk révén markánsabbá tehető az állítás: a továbbtanulásban, majd a munkavállalásban és az életfeltételekben ténylegesen tapasztalható etnikai szelekció elsődlegesen az intézményi diszkrimináció műve. Maguk az érintettek – a különböző származású gyerekek – etnikai hovatartozásuk szempontjából nagyjából azonos esélyekkel és reményekkel lépnek ki az általános iskola kapuján, s hogy rövidesen másutt és másutt találjuk őket, az vegytisztán a környezet (a lakóhelyi közösségek, a közoktatás, a munkahelyek) működéséből következő tény, ami mintegy beállítódásaik kiegyenlítetttsége ellenére tereli a származás szerint kijelölt eltérő pályákra őket. Mint látni fogjuk, ez utóbbi feltételezésünkre jócskán rácsafolnak a kutatás adatai. Felvételünk egyik legdrámaibb következtetése, hogy az általános iskola végére az iskolai minősítés által közvetített kőkemény válaszfalak húzódnak a roma és nem roma fiatalok között: vágyaikban, elképzeléseikben más és más világokat építenek, amit csak visszaigazolnak és tovább erősítenek azok a vaskos tények, amelyek iskolai teljesítményeik eltérő értékelésében és továbbtanulási pályáik markáns szétválásában – röviden: a roma gyerekek szisztematikus intézményi leértékelésében – öltenek testet. Úgy is fogalmazhatunk, hogy erre az életkorra összeépül az objektív és a szubjektív valóság. Mélyen interiorizált kisebbség és szerényebb fogott álmodozás a garanciái annak, hogy hang és zokszó nélkül tudomásul vétessék az élet realitása: ha valaki cigány, annak mindenképp kevesebb dukál.

Az iskolai teljesítményekről

Az iskolaszociológiai irodalomból jól ismert, hogy az osztályozás mint elfogadott szelekciós eszköz valójában nem, de legalábbis nem tisztán a diákok érdemeit és a tanulás terén nyújtott teljesítményeiket méri, hanem bonyolult áttételeken keresztül a gyermekek társadalmi pozícióját. Ez részben kiküszöbölhetetlen: a szülői házból hozott tudás, az az ismeretanyag, amit az iskolázottabb szülők a hétköznapi életformájának természetes részeként adnak át gyermekeiknek, nyilvánvalóan közvetlenül beépül az iskola által értékesként elismert kultúrába, mint ahogy honorált iskolai teljesítményé szublimálódik az otthoni könyvtár, a számítógép

korai használata, a házi videotéka is, amihez további emeltyűként társulnak a kisgyermekkorától biztosított különórák és az egyéb, iskolán kívüli tudásnövelő tevékenységek. Alapjában így áll elő az a jól ismert tény, hogy a jó családi háttérű gyerekek jó tanulók lesznek, a rosszabb körülmények közül érkezők viszont tudásban, teljesítményben is kevesebbet nyújtanak. Igaz, az iskola dolga valójában az otthoni életfeltételek alapján kialakuló kulturális egyenlőtlenségek mérséklése volna, de számos kutatás és a mindennapi tapasztalatok alapján jól tudjuk: ennek feltételei jobbra hiányoznak a közoktatás rendszeréből. Ezért nem tartottuk meglepőnek, hogy kutatásunk megerősítette a tényt: a szülők iskolázottságával mért kulturális különbségek mentén markáns különbségek adódtak a megkérdezett nyolcadik osztályosok minősítésében – ott, ahol legalább valamelyik szülő diplomás, a gyerekek tanulmányi átlaga a hetedik osztály végén 3,78 volt, míg a legfeljebb nyolc osztályos végzettséggel rendelkezők gyermekeinél az csak 2,95-ösnek adódott. Még e jól ismert különbségek mellett is meglepőnek kell azonban tartanunk, hogy a háttér számításba vétele távolról sem semleges: a szülők végzettségének azonos szintje mellett is erőteljes különbségek mutatkoztak etnikai háttér szerint. (1. táblázat)

1. táblázat *Tanulmányi átlag a szülők iskolai végzettsége és származás* szerint***

A szülők iskolai végzettsége	Roma származású tanuló	Nem roma tanuló	Együtt
Legfeljebb 8 osztály	2,93 (136)	3,02 (54)	2,95 (190)
Legalább egyiküknek van szakmája	2,97 (87)	3,44 (327)	3,34 (414)
Legalább egyiküknek van érettségije	3,38 (24)	3,77 (351)	3,75 (375)
Legalább egyiküknek van diplomája	2,87 (38)	3,88 (355)	3,78 (393)
Együtt	2,94 (285)	3,63 (1087)	3,49 (1357)
N	302	1167	1469

* A tanulók szülei etnikai hovatartozására adott válaszai alapján.

** A cellákon belül zárójelben az esetszámok szerepelnek. 138 esetben egyik vagy mindkét szülő iskolai végzettségének adatai hiányoztak.

Mint láthatjuk, a származás alaposan átszínezi a jól ismert képet: hiába a szülők „szokatlanul” magas végzettsége, a legalacsonyabb minősítést a diplomás háttérből érkező roma gyerekek kapják, s emellett az olló is itt nyílik legnagyobbra hasonló háttérű, nem roma társaikhoz képest. Mindeközben rendre igaz, hogy az iskola nagyjából azonos otthoni iskolázottsági háttér mellett is szignifikánsan alacsonyabbra értékeli a roma tanulók teljesítményét. Mindez két további metszetben is feltűnő. Egyrészt, a szakirodalomban sokat vitatott kérdés, hogy a roma gyerekek

iskolai leértékelése mennyiben tudható be szegénységüknek, s mennyiben annak, hogy az iskola másként – lefelé – minősíti az etnikai másságot. Adataink beszédes adalékot szolgáltatnak a képhez. A kérdőívben feltettünk néhány, a gyerekek által könnyen megválaszolható kérdést a szülők foglalkoztatottságára/munkanélküliségére, a család megélhetésére, a lakáshelyzetre és az otthoni tárgyi feltételekre vonatkozóan. Az indikátorokból képzett „szegénység”-változó mentén az etnikai diszkriminációt világosan jelző hierarchia rajzolódik ki: a mélyszegénységben élő roma gyerekek 2,83-as átlagával szemben a hasonló körülmények között élő nem roma gyerekek jóval kedvezőbb 3,28-as mutatója áll, s ez utóbbi érték szignifikánsan jobb, mint a nem (annyira) szegény roma gyerekek 2,99-es tanulmányi átlaga. (A minta 78 százalékát kitevő nem szegény, nem roma gyerekek átlagosztályzata „persze” mindezeknél az értékeknél magasabbnak, 3,68-asnak mutatkozott.) A szegénység és az etnikai másság halmozódó hatásain túl, adataink a nemzeti hovatartozás metszetében is fontos tanulságokkal szolgálnak. Mert miközben megerősítik a jól ismert tényt, hogy ebben az életkorban a lányok a fiúknál jobb iskolai teljesítményt nyújtanak, arra is rávilágítanak, hogy az állítás csak „nagy általánosságban” igaz. Az etnikai hovatartozás ugyanis szemlátomást itt is felülírja az összefüggést: a roma lányok osztályzatai (2,85) valamiképp a roma fiúké felett vannak (2,73), de szignifikánsan rosszabbak, mint a nem roma fiúkéi (3,40), és csaknem egy teljes osztályzattal elmaradnak a nem roma lányok 3,80-as átlaga mögött.

A rejtett etnikai megkülönböztetés mindennél világosabb jeleit azonban a tanári beállítódás egy érzékenyebb bizonyuló mérőszáma mentén tapasztaljuk. Az egyes osztályokban készült kérdőívekhez az osztályfőnököktől kértünk egy kis kísérő adatlapot, amelyen az iskola, illetve az osztály létszámadatain túl megkérdeztük: tudásuk szerint az osztályba járó gyerekek között mekkora a roma tanulók aránya. Minthogy a kérdőíveken maguk a gyerekek is nyilatkoztak a származásukról és vallott etnikai önmeghatározásukról, módunk nyílt a két adat egybevetésére és annak vizsgálatára, hogy a tanári becslés mennyire azonos a gyerekek önbesorolásával. Az eltérések a tanári megelégedettség, illetve frusztráció érzékeny indikátorának bizonyultak: a roma tanulók arányát túlbecsülő pedagógusok nagyobb arányban ítélték osztályismétlésre roma diákjaikat, továbbá általánosan is rosszabb tanulmányi minősítéssel illették az általuk tanított osztályt, mint az arányokat a realitáshoz közel állóan értékelő kollegáik. E különbséghez a roma gyerekekre nézve kifejezett hátrányt jelentő módon társul az iskola mérete. Adatainkból kiderült, hogy a nagyobb iskolákban tanító pedagógusok rendre erőteljesen túlbecsülték tanítványaik között a roma gyerekek arányát, s egyúttal kisebb iskolákban tanító kollegáiknál hajlamosabbnak bizonyultak arra is, hogy nem roma diákjaikkal szemben kritikusan ítélik meg a roma tanulók teljesítményeit (a diákjaik között a roma származásúak arányát felülbecsülő pedagógusok a 200-nál kisebb létszámú iskolákban 0,7 pontnyi különbséget tettek roma és nem roma diákjaik átlagosztályzatai között; a megfelelő adat a közepes méretű iskolákban 0,57, a 400-nál nagyobb tanulószámú nagy iskolákban viszont csaknem egy teljes osztályzat – 0,86 pont – volt). A tanári minősítés ugyanakkor viszonylag kevésbé érzékeny az

amúgy markáns települési különbségekre. Bár faluhelyen valamivel gyakrabban tapasztaltuk, hogy a tanárok hajlamosak frusztráltságukat a roma gyerekek „túl magasnak” ítélt arányára hárítani, városi kollégáiknál viszont jóval kisebb különbséget tesznek az osztályozásban: a roma/nem roma olló a „túlzó” tanárok körében 0,55 pont városon, míg csak 0,22 pont a falvakban. Mindemellett az osztályzatokban kifejezett megkülönböztetés annál élesebb, minél kevesebb roma származású gyerek van az osztályban: ott, ahol arányuk nem éri el a mintánkban az osztályok szintjén átlagosan 26,1 százalékosnak adódó mérőszám kilenczetedét, a roma tanulók tanulmányi átlaga csaknem egy teljes osztályzattal elmarad nem roma társaikétól (a különbség 0,9 pont), míg ott, ahol a roma gyerekek teszik ki a tanulói létszám legalább huszonkilenc százalékát (a minta-átlag 110 százalékát), az olló „csak” 0,46 pontnyi. Bárhonnán nézzük is tehát, egyértelműnek tűnik, hogy az etnikai hovatarozás szerinti megkülönböztetés a mai általános iskolai minősítési rendszer egyik legfontosabb – noha mind ez idáig a köztudat látóterén kívül eső, a közpolitikában pedig gyakorlatilag számításán kívül hagyott – dimenziója. Adataink fényében kíváncsiak voltunk tehát, hogy e korán megtapasztalt és számszerűsített különbségtétel mennyire hagyja ott a lenyomatát mindazon, ahogyan a gyerekek a jövőjükéről gondolkodnak. Természetesen nem feltételeztük, hogy az iskolai kettes vagy éppen az ötös közvetlen módon meghatározná, amit a gyerekek jövőendő pályájukról és életformájukról elképzelnének. Azt azonban fontos vizsgálati szempontnak tartottuk, hogy tízenéveik elejére mennyire tudatosult bennük a megkülönböztetés, azaz, az iskolai osztályzattal is nyomatékosított etnikai „másságok” tükrében vajon hasonló, vagy éppenséggel divergáló életpályaképek tárulnak-e elénk.

A jövőkép körvonalai

A jövőre vonatkozó elképzélések tematikai mezőit illetően meglepően plasztikus és olykor kifejezetten részletes válaszokat kaptunk a szakmai és foglalkozási tervekről, a családi együttéléstről, valamint a vágyott-elképzelt lakásviszonyokról. Jóval sporadikusabban fordultak elő elgondolások a családon túli kapcsolatokról, a szabadidőről, valamint hobbikról, sportolásról, utazásról. Ez utóbbi témakörök nemigen merültek fel a kérdőíves válaszadásnál nagyobb szabadságot adó interjúkban sem. Ezért úgy tűnik, a jövőkép gerince a három említett terület: a munka, a család és az élet keretét kijelölő települési, illetve lakásviszonyok.⁸ A témakörök előfordulásának gyakoriságát tekintve, sajátos kiegyenlítődést tapasztaltunk a nemek között, míg markáns törésvonalak bukkantak elő a jobb

⁸ E tekintetben eredményeink részben eltérnek H. Sas Judit nemrégiben középiskolás korú diákok körében „tíz év múlva” elképzelt jövőjükéről folytatott kutatásától, ahol a kis esszéket mindent elsősorban mértékben dominálták a szakmai jövőre, a munkára és a karrierre vonatkozó elképzélések. (Lásd: H. Sas Judit: „Egy napom tíz év múlva”. *Educatio*. 2002. III. szám, 365–383. oldal) Bár e kérdések a mi vizsgálatunkban is jelentős súllyal kerültek elő, a kibontakozó kép a tematikai megoszlást illetően e korábbi felvételnél egyenletesebbnek mutatkozott.

és rosszabb anyagi körülmények között élők, illetve a városiak és a falusiak között. Más szóval, fiúk is, lányok is szemlátomást fontosnak tekintik, hogy felnőtt korukban miből élnek majd meg, s – mint látjuk majd – körvonalazott elképzeléseik vannak a családi életről, valamint annak „infrastruktúrájáról” is. Ugyanakkor e kérdésekben a szűkös anyagi viszonyok között élők fogalmazásai rendre „lemondóbbak” a jól szituált háttérből érkezőkénél, s a falusiaké a városiakénál. Mintha arról lenne szó, hogy a hátrányos helyzetű 14–15 éves falusi gyerekek egy figyelemreméltó hányada zsenge kora ellenére eleve borúsnak s így említésre sem méltónak ítéli a jövőt: a jómódban élők három százalékaival szemben a szegény háttérűek 10 százalékaival, a városiak öt százalékaival szemben a falusiak ismét csak 10 százalékaival semmi mondandója sem volt jövőbeni megélhetésének feltételeiről, s hasonlóan markáns eltérések adódtak a családi életre, valamint a jövőbeni lakásviszonyokra nézve is. Ebben a meglehetősen aggregált formában szemlélve, a témaválasztások tekintetében ugyanakkor örömdetesesen kis eltérések mutatkoztak etnikai hovatartozás szerint. Ez mindenképpen bizonyos értékrendbeli konvergenciát jelez – s így rácsófol arra, hogy valami sajátos „kulturális másságra” való szocializációt feltételezzünk a roma gyerekek esetében.

Közelnézetben azonban a kép jelentősen árnyaltabb. Érdemes a való élet logikája szerint haladnunk, s legelőször a legközelebbi jövőre vonatkozó elgondolásokat szemügyre vennünk. A nyolcadik osztály elvégzése utánra vonatkozó tervek meglehetősen körvonalazottak, annál is inkább, mert felvételünk idején a megkérdezett gyerekek éppen túl voltak a továbbtanulási jelentkezéseken. Ezért megfogalmazott elgondolásaik nemcsak vágyakat, hanem immár meghozott döntéseket tükröznek. Újfennt tapasztaltuk: a továbbtanulási igény általános lett. Fiúk és lányok, városiak és falusiak élethelyzetüktől, etnikai hovatartozásuktól és tanulmányi eredményüktől függetlenül, iskolapadban képzelik el a következő éveket. És e vágyakat tekintve a roma családokban is teljes az összhang szülők és gyermekek között. Még a megfogalmazások is hasonlóak: „*De hát azért nagyon félttem, mert most lesz az először, hogy távol leszünk egymástól. ... De hát tanulni kell, mert az nagyon fontos, máskülönben nem tudja megmutatni a többieknek, hogy így is lehet.*” (szülő) „*Hát Móni is, ... ösztönöz arra, hogy tanuljak. Nagyon büszke vagyok órá, hogy olyan sokra vitte, és papám vállalkozására is.*” (fia) Vagy másként: „*Már így hogy feljebb, feljebb mentek, már meg vagyok elégedve a tanárokkal is. Ő válassza magának, hogy hova megy, csak olyan helyet válasszon, amit ki is jár.*” (szülő) „*Én Egerbe szeretnék tanulni, a pontos nevit nem tudom, csak hogy emgé. És pék-cukrásznak... Az egyik testvérem találta ezt ki, ... ő is ide járt. Ő leérettségizett, meg van neki is, ő már nekem tud gyűjteni segítséget, hogy mit hogy csináljak... A tanárait meg azt mondják, nyugodtan. ... Szerintem sikerülni fog ez nekem. Ha rajta vagyok, akkor igen.*” (lánya)

A továbbtanulási szándékok egyöntetősége mellett abban azonban már jelentős különbségek adódnak, hogy ki melyik iskolatípusba pályázik: a nem roma gyerekek elsősorban érettségit, a roma fiatalok mindegyikük előtt szakmát akarnak. Fontos hangsúlyozni, hogy a különbségek nemcsak, sőt, elsősorban nem a tanulmányi eredményektől függenek. Jól mutatja ezt, hogy egyformán jó – négyes, ötös – tanulmányi átlag mellett

a roma fiúknak csak 69, a lányoknak pedig 80 százaléka tart érettségit nyújtó képzési formák felé, miközben nem roma társaik körében a továbbtanulás egyet jelent a középiskola egyik vagy másik formájának választásával – szakiskolai képzést mindössze 3 százalékuk jelölt meg. Tovább finomítva a képet, azt látjuk, hogy az érettségizni szándékozó roma fiatalok számára is a gyors szakmaszerzés a továbbtanulás legfőbb célja. A felsőfokú tanulmányok felé nyitó gimnáziumot ezért még a jó bizonyítvány mellett is csak 29 százalékuk választja – a hasonló teljesítményű nem roma gyerekek 60 százalékos arányával szemben. A gyakorlatias beállítódás hátterében persze sok tényező munkál. A képzés típusának megválasztását illetően kemény korlátot jelent a család anyagi helyzete, amely mellett nemigen telik a több éves iskoláztatást kísérő tetemes kiadásokra, és végképp nem nélkülözhető, hogy viszonylag rövid időn belül belépjen az új kereső. De a fiatalok maguk is úgy gondolják, hogy a jó szakma birtokában viszonylag hamar megkezdett felnőtt pályájuk az egyéni és családi felemelkedés záloga – így hagyhatják maguk mögött a szegénységet, és így segíthetnek a leginkább szüleiknek, testvéreiknek is. Ott munkál továbbá, amit számos interjúban olvashattunk: féltvén gyermeküket a környezet előítéletes bánásmódjától, a roma szülők nemigen hajlanak arra, hogy távolabbi településre elengedjék őket – márpedig a jobbára falvakban lakó roma gyerekek számára a középiskola csak kollégiumi elhelyezés mellett volna választható. De a továbbtanulási elgondolások különbségeinek hátterében ott van a pusztá belátás is – a beiskolázási esélyek közismert különbsége önmagát megvalósító prófécia-ként srófolja lefelé a vágyakat.

Ha rövid távon – az elkövetkező évekre nézve – racionálisnak kell is látnunk a vázolt különbségeket, még mindig remélhetnénk, hogy a „húsz év múlva” elképzelt felnőtt élet színterein már nagyobb a kiegyenlítés: a jelen kényszerei zárójelbe tehetők, s csak fantázia dolga, hogy ki milyen munkaposzton, milyen pozícióban látja magát, amikor harmincas éveire gondol. A foglalkozásokról, a leendő munkahelyekről papírra vetett gondolatok azonban inkább azt mutatják: a fantáziát a valós élet formálja, mi több, az általános iskola végére már jócskán röghöz is köti. A fogalmazásokból markáns különbségek rajzolódnak ki – mégpedig mindenekelőtt az etnikai hovatartozás dimenziójában. A vonatkoztatási pont szemlátomást a családi környezet: a szülők periférikus munkaerő-piaci helyzetéhez képest a gyerekek biztos szakmára és a biztos szakmával elérhető megbecsült pozícióra vágynak – ám jobbára a tegnap világában. Ezt jelzi, hogy a roma fiatalok többsége hagyományos munkakörben látja magát húsz év múlva. Ha fiú, akkor asztalosként, kőművesként, lakatosként, műszerészként képzelel el a jövőt, ha lány, akkor bolti eladóként, fodrászként, kozmetikusként. Ezzel szemben a nem roma fiatalok főként a modern foglalkozások és nagyfokú kreativitást igénylő pályák felé törekednek: vágyaik között gyakran bukkan fel az informatika, a rendszer-szervezés, a reklám és a kommunikáció világa – és körükben jóval mérsékeltebbek a nemek közti különbségek. A 2. táblázat adatai sajátos sűrűsödési pontokat mutatnak. Mint láthatjuk, szemben a nem roma fiúk 17 százalékaival, a roma fiúk 42 százaléka hagyományos kétkezi munkát képzelel el magának, s hasonló módon, a szolgáltatások kínálta fizikai

munkában látja a maga helyét a roma lányok 64 százaléka – szemben nem roma társaik 26 százalékaival. A társadalmilag megbecsültebb szellemi posztokon éppen fordított előjelűek az arányok. A nem roma lányok 66, míg a roma lányoknak csak 30 százaléka álmodik efféle – főként értelmiségi – munkákról, s bár kevésbé markánsak, de ugyanilyen irányúak a fiúk közötti különbségek is: orvosnak, mérnöknek, tanárnak, hivatásos művésznek vagy sportolónak stb. a roma fiúknak mindössze 17, míg a nem roma fiúknak 38 százaléka készül.

2. táblázat Foglalkozás „húsz év múlva” – származás és nemek szerint (%)

A foglalkozás típusa	Roma fiú	Nem roma fiú	Roma lány	Nem roma lány	Együtt
Hagyományos kétkézi fizikai munka	41,8	17,3	5,2	2,3	12,3
Új technikához kötődő fizikai munka	17,6	17,3	–	1,1	9,0
Szolgáltatási fizikai munka	18,6	13,9	64,4	26,3	24,8
Szolgáltatási szellemi munka	4,4	21,5	26,1	47,3	30,4
Nem szolgáltatási értelmiségi munka	4,4	10,6	1,7	9,0	8,5
Művészet, sport	7,7	6,8	1,7	10,3	7,7
Biztonság, védelem	5,5	12,6	0,9	3,7	7,3
Együtt	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

A tipikusként megjelölt foglalkozások közötti etnikai eltérések háttérben persze az életfelfogás eltérései, azok mögött pedig az élettapasztalatok különbségei húzódnak. Mást és mást várnak ugyanis a munkától: a többnyire jobb körülmények között élő nem roma diákok mindenekelőtt a választott foglalkozás tartalmával kapcsolatos elgondolásaikat és vágyaikat hangsúlyozzák (tisztá, szép, érdekes, magas fokon megbecsült munkákra vágnak), míg a szűkölködést, szüleik munkanélküliségét és a létbizonytalanság napi élményét megtapasztaló roma tanulók számára elsőrendű szempont a tisztas megélhetés. Bár vágyaik között nemegyszer kifejezett művészi ambíciók is munkálnak – sokan közülük színészkednek, táncolnak, zenélnek –, tipikusnak mondható érvelésükben mégis a rendszeres havi jövedelmet biztosító, hagyományos alkalmazotti létforma körvonalai rajzolódna ki. Ahogy egy roma kislány mondta: „És nekem az az életcélom, hogy legalább egy biztos jó állásom legyen, egy legalább egy szobás lakásom legyen, vagy valamim, ami az enyém, aminek a fenntartása nem okoz nekem gondot. És akkor utána talán lehet egy gyerek... Sőt, én nagyon sokáig úgy gondolkodtam, hogy nekem nem is lesz.” Vagy egy fiú lakonikus tömörségű megfogalmazásában: „Hát már legyen munkám 5 év múlva, ne legyek ilyen szegényes.” A biztonságra való törekvés további jele, hogy bár rokonaik között sokszor sikeres vállalkozók is vannak, a roma fiatalok „állást” álmodnak maguknak, s csak elvétve találkozunk a kockázatvállalásnak azzal a formájával, amit a saját felelősségre, ötletességre és szorgalomra épített önálló vállalkozás jelenthet. Úgy tűnik, ez utóbbi csak kifejezetten rendezett anyagi háttér mellett képzelhető el: erre vall, hogy a szegény körülmények között élő roma származású gyerekek közül csak

minden tizenötödik, míg a jó helyzetű nem roma diákok közül minden ötödik az, aki felnőttkori megélhetése bázisának az önálló céget, a saját műhelyt tekinti. A munka világáról szóló elképzelésekből a szétcsúszott történelmi idő képe tárul tehát elénk: akár a foglalkozások jellegét, akár a választások indoklását tekintjük, a roma fiatalok fogalmazásaiból a hetvenes évek Magyarországának világa reprodukálódik. Ha mások is a konkrét munkák, de olyanok, mint a nagyszülők, a szülők számára aranykort jelentő években voltak: szorgalommal, rendszerességgel és a szaktudásnak szóló megbecsültséggel tisztos pozíciót és biztos, kalkulálható megélhetést szavatolnak. A kísérletezés, az önmegvalósítás tere a munkán kívüli élet: a ki nem élt alkotói fantáziának a szabadidőben és a családi, baráti együttlétekben van a helye. Ugyanakkor a nem roma nyolcadikosok a körülöttük zajló és részben rájuk váró modernizáció szülöttei: a munkától korszerű ismereteket, nagyfokú kreativitást, a kísérletezés és a megmérettetés lehetőségét remélik, s ebbéli elképzeléseiket gyakorta kapcsolják össze az élet olyan nagy kalandjaival, mint amilyeneket a külföldi munkavállalás vagy egyenesen a más országban való letelepedés kínálhat. Egy lány elgondolásában: *„Lesz majd egy élettársam, és sokat fogok majd utazni. Országról országra, állatorvosként. Az élettársamnak is tisztos, becsületes állása lesz. Magyarországon ... lesz az otthonunk. Hegyoldalon, sok szőlővel, lovakkal. ... Miután megszerzem a diplomát és az angol felsőfokút, kimegyek Angliába és ott egy jó pár évig dolgozni fogok. Szeretnék elmenni Egyiptomba, Tunéziába, Amerikába, és a Távol-Keletre is.”* Vagy egy másik modern elgondolás, egy fiú jövő-vázlatában: *„Több elgondolásom van a munkahellyel kapcsolatban. Érdekelnek a repülőgépek, az űrkutatás, de a szívelem a filmipar felé húz ... 20 év múlva egy filmes céget fogok alapítani, aminek a neve: Unique Performance. Ez a cég már most is működik. Én vagyok a vezetője. Amatőr filmeket rendezek. A cég létszáma 6 fő. Én vagyok a rendező, a vágó és a grafikus. Remélem a cég a közeljövőben beléphet a nagy filmiparba. A cég internetes címe: www.gportal.hu/unique-performance.”*

E szétcsúszott történelmi idő térbeli lenyomatát jelzi azután a jövőendő mindennapok földrajza – magyarán, a színterül választott települési környezet. Miközben a nem roma fiatalok közül minden ötödik fogalmazásában a felnőtt élet szerves részeként szerepel hosszabb-rövidebb külföldi munkavállalás, időleges külföldi letelepedés, de legalábbis kiadós ismerkedés új, idegen világokkal, addig roma társaik horizontján a térbeli mozgás vágya a faluból a városba ível. Ők azok, akik a környezetükben szerzett rossz élmények, az iskolában vagy a közösségben tapasztalt előítéletesség és diszkrimináció miatt gondolják úgy, hogy a nagyobb és társadalmilag „tágasabb” város talán több védeltséget biztosít. A térbeli mobilitás mögött tehát inkább a taszítás, mint a vonzás motívumai szerepelnek. S bár örvendetes, hogy e tekintetben kevés gátat látnak maguk előtt, a pozitív szabadság által vezérelt mozgás, a jó értelemben felfogott kalandvágy mindazonáltal egyelőre nem roma társaik privilégiuma marad.

A térbelihez hasonló lépték-különbség mutatkozik a vágyott lakásformák tekintetében is. Bár a megkérdezett fiatalok fele családi házban tervezi a jövőt, a részletezett válaszokból kiderül, hogy fantáziáiknak e szempontból is gátat szabnak a megélt tapasztalatok. Márpedig e tapaszt-

talatok élesen elválnak: a roma gyerekek 69 százaléka zsúfolt, hiányos komfortú lakásban nevelkedik, míg a nem romák háromnegyede számára az önálló szoba, a folyóvíz, a gáz, a modern fűtés az élet természetes velejárója. E különbségek számba vételével nemigen csodálkozunk, ha a roma gyerekek mindenekelőtt mennyiségi terminusokban fogalmazznak – arról beszélnek, hogy hány szobás és milyen méretű házra vágnak –, míg nem roma társaik dolgozataiban funkcionális leírásokkal és az elképzelt ház esztétikai jellemzésével találkozunk. Mindezt ismét áttehetjük a szétcsúszott történelmi idő síkjára is: a roma fiatalok elképzelései ma ott tartanak, ahol egykor a nem roma családok lehetőségei – a dolgozatokból kirajzolódó vágyak a hetvenes, nyolcvanas évek nagy magánéletes lakás-modernizációjának képét idézik. Ugyanakkor a nem roma fiatalok már beleszülettek abba, ami nagyszüleik, szüleik számára hajdan évtizedes életcélt jelentett – számukra a jó színvonalú lakáskörülmények megteremtése immáron az élet természetes menetének része, mintegy a vágyott jó pozíció külön említést és behatóbb részletezést nemigen érdemlő, szerves tartozéka.

Felvételünk egyik legérdekesebb eredménye, hogy nem találtuk viszont a „szétcsúszott történelem” lenyomatát a kis esszéknek azokban a mondataiban, amelyekben a diákok leendő privát életükről – az együttélés elképzelt felnőttkori formájáról, jövőendő párjukról, gyerekeikről – írtak. A különbségek rendeződve e tekintetben a nemi hovatartozás volt, de ez szinte természetes: közismert és a mindennapokban is sokszor megfigyelt tény, hogy ebben az életkorban testi érettségben és a nemiséget körülölelő életszférákra vonatkozó elképzelések kidolgozottságában a lányok a kortárs fiúk előtt járnak. Ugyanakkor azt tapasztaltuk, hogy – feltűnő ellentétben a kinti világról, a továbbtanulásról, a munkáról, a karrierről alkotott jövőképekkel – a privát szférát illető elképzelések formálódásában gyakorlatilag eltűnik az etnicitás szerepe: az azonos nemű roma és nem roma fiatalok gyakorlatilag azonos kategóriákban és hasonló értékek mentén gondolkodnak a párkapcsolatok, a családformák, a gyermekvállalás egyes kérdéseiről. További beható kutatásokat igényel annak felderítése, hogy a magánéleti szegmensek e sajátos demokratizálódása valójában jelzője és előkészítője-e a fiatal generáció széles értelemben felfogott kulturális közeledésének, s hogy egyúttal vajon kitörési pontot kínál-e a korosztály roma tagjainak a diszkriminációval szembeni védelemre? Felvételünk anyagából egyelőre csak annyi látható, hogy a jövőendő magánéletre vonatkozóan meglehetősen modernnek és modernségükben meglehetősen egységesek a tervek. Részleteiket érdemes kissé közelebbről is szemügyre vennünk.

Ami a jövőbeli együttélés formáját illeti, a fiatalok elsópró hányada húsz év múlva kis nukleáris családban látja magát: a megálmodott ideál a harmóniában élő szülőpár, egy, legfeljebb két gyermekkel. A több generációs nagycsaládos forma – sokszor kényszer diktálta – hagyománya az elképzelésekben mára a múlté. A felmenők – a megkérdezettek szülei, a majdani nagyszülők – feltétlenül külön élnek: a kapcsolattartás fontos és hangsúlyos ugyan, de ez kevésbé a hétköznapiak, mint inkább a hétvégi és évközi szabadidős programok, valamint az ünnepek része. A családra vonatkozó elképzeléseknek a formánál is fontosabb vonulata a me-

netrend: általános a meggyőződés, hogy a korai családalapítás elhibázott lépés; előbb kinek-kinek önmagát kell megépítenie, aztán jön a biztos és tisztos megélhetés, a lakás megteremtésének szakasza, ezt követi a végleges partner megtalálása, s csak mindezek után érkezik el a szülővé válás ideje. A sorrend nem borítható, mert akkor bizonytalanná válik a két legfőbb cél: a párkapcsolat érzelmi és munkamegosztásbeli stabilitása, illetve az a materiális háttér, ami a leendő gyermekek felnevelésének elsőrangú előfeltétele. Egy roma kislány megfogalmazásában: *„Majd ve-szüünk az élettársammal egy házat és berendezzük, és utána jöhetnek a gyerekek, addig még nekem iskolába kell járnom, és utána majd dolgozni is akarok.”* Mások mindezen feladatok teljesítéséhez konkrét életkori határokat is rendelnek. Egy fiú például így érvel: *„Én katona szeretnék lenni, ezért én már most jó, hogy gyakorlom a fegyelmzettséget és a szigorú tanulást. Én a jövőmet úgy képzelem el, hogy nem szeretnék szenvedni, fizikai munkát végezni, ezért leg-alább 25 éves koromig tanulok. ... Mielőtt családot alapítanék, előbb egy közös családi fészket szeretnék létrehozni vagy vásárolni, ezért biztos egy ideig kell dolgozni, aztán szeretnék egy barátnőt, és esetleg ha szeretjük egymást és meg-leszüünk, akkor esetleg 30 éves koromba' összeházasodok, de nem szeretném lekötöni előbb magam, mert tudva az később a gyerekeim rovására megy.”* Az általános ragaszkodás a menetrendhez persze azt is jelenti, hogy a jövőképekben a családalapítás, a gyermekszülés vágyott ideje jócskán kitolódik. Társadalmi helyzettől, lakóhelytől és etnikai hovatartozástól függetlenül, lányok és fiúk között egyaránt általánosnak látszik a meggyőződés, amit a legutóbbi idézet is világosan példáz: a túl korai elköteleződés megtör-heti a karriert, bizonytalanságot vihet a kapcsolatba, és feltétlenül káros következményekkel járhat a születendő gyermekekre nézve. A szülővé válás ideális életkora a húszas évek vége, a harmincasok eleje. Tudván tudva, hogy a valóságos hazai és nemzetközi demográfiai folyamatok egyaránt a házasságkötés – és különösen: a szülővé válás – életkori ki-tolódását jelzik, figyelemreméltónak tarthatjuk a gyermeki elképzelések igazodását, s talán nem túlzunk, ha e feltűnő generációs közmegegye-zésben a modernizálódási igény és képesség egyik legfontosabb lenyo-matát látjuk.

Hasonló módon, a korszerű családfelfogás terjedésének jeleként értel-mezhetjük azt is, hogy miközben kutatásunk megkérdezettjei sokszor egészen felnőtt fogalmazásban és a részletek árnyalt ábrázolásával tes-zik nyilvánvalóvá a majdani együttélés tartalmára, a középpontban álló párkapcsolat jellegére és értékpremisszáira vonatkozó elgondolásaikat, az együttélés tényleges kereteit tekintve lazábbak a körvonalak: az össze-tartozásnak sokféle formája lehet (adott esetben a földrajzi távolság sem akadály), amelyek között legfeljebb a lehetőségek egyike a házasság. Van-nak, akik számára mindegy a forma – a lényeg az érzelmi tartalom, a szolidaritás, az összeműködés és a kölcsönös megbecsülés –, míg mások kifejezetten elutasítják a kapcsolat anyakönyvvezető előtti megerősítését: *„Férfjem nem lesz, csak élettársam, mert hülyeségnek tartom az esküvőt, csak pénzkidobás, ez az én véleményem.”* De akár így, akár úgy fogalmaznak, a rugalmas elgondolások tükrözik a realitást: polgárjogot nyert és szemlá-

tomást kívánatos formává vált a papírral nem szentesített együttélés.⁹ S mintha éppen ez a forma domborítaná ki a lényegét: a párkapcsolat nem eszköz, hanem annak emberi és érzelmi minősége, stabilitása és érték-tartalma öncél. A hivatalos pecsét adott esetben csak bezavarhat a képbe. Ezt a gondolatot persze nem mindenki képviseli egyenlő hangerővel: főleg lányok dolgozataiban olvashattuk az érvelő kifejtést, amelynek nem titkolt emancipációs tartalmát romák és nem romák egyaránt kidomborítandónak és hangsúlyozandónak tartották.

A privát szféra jövőbeni kialakítására vonatkozó elképzelések általános kiegyenlítődésének egy további, talán még az eddigieknél is figyelemreméltóbb jelzése a tervezett gyerekszámok feltűnő konvergenciája. Adataink tanúsága szerint ebben a tekintetben gyakorlatilag eltűntek az etnikai különbségek: a roma és nem roma tizenévesek láthatóan egyaránt természetesen és szükségesnek tekintik a szigorú családtervezést, a leendő gyerekek számának erős korlátozását. A dolgozatokban rendre egy-két gyerekről esik szó, már a három gyerek is ritkaságnak számít. Nemcsak nukleáris családban, hanem kifejezetten kis családban gondolkodnak tehát. Ami kiemelten a roma fiatalokat illeti: ez igazi nagy változás a saját gyermekkoruk tapasztalatához képest, hiszen 53 százalékuk olyan családból jön, ahol legalább négy testvér nevelkedik együtt (a nem roma megkérdezettek között a hasonlóan népes családok aránya csak 12 százalék). A jövőképekből kirajzolódó radikális váltás ugyanakkor mégis könnyen értelmezhető: ha mégoly felgyorsítottan és kielezeten, de híven tükrözi az évtizedek óta tartó tényleges népesedési folyamatokat. Mert mint azt Kemény István és munkatársainak hosszútávú adatsoraiból tudjuk, a nyolcvanas évek óta egyértelműen kirajzolódó trend, hogy a roma családokban csökken a gyermekszám, s bár az még ma is magasabb a nem roma többség átlagánál, az etnikai olló egyre kisebb.¹⁰ Úgy tűnik, a valós tapasztalat a vágyakat még közelebb húzza egymáshoz: felvételünkben a családra vonatkozó elképzelések kilencetizedében 1–3 vállalandó gyerekről olvashatunk, s e tekintetben nemcsak etnikai, de nemek közötti különbség sem mutatkozott. Ugyancsak hasonlóak a gyerekszám erős korlátozására felhozott érvek. Az első helyen az a számos dolgozatban papírra vetett meggyőződés áll, hogy előbbre jutni és karriert építeni sok gyerek mellett nem lehet – ezt etnikai hovatartozásuktól függetlenül, különösen a lányok hangsúlyozzák. De lányoknál is, fiúknál is további fontos szempontként bukkan fel a gyereknevelés biztonságos anyagi feltételeinek megteremtése és fenntartása, valamint a „minőségi” nevelés iránti igény is – a leendő szülőpár megfeszített munkája és a mindennapoknak szigorú keretet szabó karrier-követelmények közepette kellő figyelem, tartalmas odafordulás és személyre szabott gondoskodás csak a kis családban biztosítható. E családmodell és életfelfogás elsőpró túlsúlya mellett a hagyományos sokgyerekes nagycsalád mint vágy és mint reprodukálható érték említésre méltó gyakorisággal csak a roma fiúk

⁹ E tekintetben kutatásunk eredményei teljesen egybeesnek H. Sas Juditéival. (Lásd a hivatkozott tanulmányt.)

¹⁰ Lásd erről Kemény István – Janky Béla – Lengyel Gabriella fentebb már hivatkozott könyvét.

terveiben jelenik meg, de a maga mindössze hat százalékos előfordulási gyakoriságával körükben is kuriózumnak számít. A család-elképzelések konvergenciája mellett némi kis különbség a gyerekvállalás nyílt és egyértelmű megtagadásában mutatkozott: a nem roma fiúk és lányok között egyaránt 5 százalékban voltak azok, akik – olykor nyomatékos érvek kíséretében – nyilvánvalóvá tették, hogy semmiképp sem terveznek gyereket, míg hasonló szellemű elgondolások a roma lányok és fiúk dolgozatainak mindössze 3 százalékában fordultak elő.

A családformák konvergenciája mellett a család funkcióira vonatkozó elvárások tekintetében is nagy kiegyenlítődést tapasztaltunk. Főként a lányok azok, akik a kötelékek érzelmi tartalmát hangsúlyozzák; a fiúk számára a család inkább a külvilágban való helytállásnak, a kalandvágy kielésének, valamint önmaguk kipróbálásának elsődrendű és biztos háttere – ám etnikai különbségek egyik nem esetében sem mutatkoznak. S ugyanez igaz a családi élet középpontjában álló párkapcsolatra is. A ház- vagy élettárstól elvárt tulajdonságok kidomborításában főleg a lányok rukkolnak elő érzékletes leírásokkal, a fiúk esszéi jobbára csak a tény – „lesz majd egy társam” – rögzítésére szorítkoznak. A leendő partner tulajdonságainak rangsorát messze kiugróan a gyengédség, a megértés vezeti, s a sorban jóval ezután következnek a társ jellemére, dolgoosságára, kulturáltságára és józan életvezetésére vonatkozó elvárások. Ebben az összefüggésben fontos azonban, hogy az eljövendő társra vonatkozó kép a roma lányok esetében mutat a legtisztább kontúrokat: messze kiemelkedő százalékarányban teszik szövé, hogy jövőbeli partnerüktől mértékletességet és kitartó szorgalmat várnak (míg e két tulajdonság átlagos előfordulása 8, illetve 3 százalékosnak adódott, említési gyakoriságuk a roma lányok dolgozataiban 28, illetve 14 százalékos volt). Úgy tűnik, ez az a két legfontosabb követelmény, ami garantálhatja, hogy az együttélés tartósan a kölcsönös alkalmazkodásra, egymás szükségleteit és lehetőségeit szem előtt tartó munkamegosztásra épüljön. Márpedig efféle modern kiegyensúlyozott kapcsolatra ismét csak a roma lányok vágnak legelsősorban (szemben a nem roma lányok 17 százalékos arányával, a roma lányok dolgozatainak 26 százalékában fordult elő a vágyott egyenrangú párkapcsolat ecsetelése, és ezzel összhangban, közöttük találtuk a legkisebb arányban – az átlagos 44 százalékkal szemben 38 százalékban – azokat, akik a férj és feleség közötti tradicionális alá-fölérendeltség sémáit vázolták fel írásaikban). Mindent egybevetve, a privát élet terrénján tehát nem a „szétcsúszott”, hanem egyértelműen az „együvé zárt” történelmi idő jelenségeit tapasztaljuk. Sőt, talán úgy is fogalmazhatunk, hogy a családi és párkapcsolatok tekintetében nemcsak kiegyenlítő, de felzárkóztató értékvtás zajlik: a dolgozatokból felfejthető adatok a modern együttélési formák, a racionálisan korlátozott gyerekszám, a tartalmi elemekkel kitöltött párkapcsolat normáinak általánossá válását mutatják. Mindehhez ígéretes tényként társul, hogy a publikus szférákhoz társítható etnikai hierarchia nem párosul a magánélet világát jellemző nemi jellegű alárendelődéssel. Sőt, mintha éppenséggel inkább valamifajta ellensúlyozásról volna szó: a roma lányok csendes lázadása a férfi-társnak alárendelt női szerepek ellen, továbbá magas mércével megfogalmazott elvárásaik a kölcsönös felelősségre és szolidaritásra épü-

ló családi viszonyrendszer iránt fontos jelzései az emancipációs folyamatnak. Ahogy megfogalmazzák: „Hát így más, akkor mondjuk már 34 évesen szeretnék körülbelül két gyereket, mondjuk, jó férjet is, meg hát aki szereti, ha magyar is lesz, akkor is szereti, elfogadná a szüleimet, meg engemet is, ha már belém szeretett, meg nagy házat, hát hogy dolgozzak én is. Hogy a gyerekeim jó körülmények között legyenek... nem nagyon érdekel ez engemet, hogy hogy néz ki a férjem, inkább a belseje, hogy romantikus legyen, ilyenek.” Vagy más, kritikusabb kifejtésben: „Hát, én barnát szeretnék. Barna szemű, barna bőrű, barna hajú férjet szeretnék. Azt nem tudom, hogy cigány legyen-e vagy se. ... Csak ne legyen csavargó, dolgozzon, csináljon valamit, ne üljön otthon. Mert itt nagyon ritka ám az olyan, aki dolgozik. Otthon vannak, a feleségük csinál mindent. Aztán munkanélküli segélyből élnek. Nincs is hova menni dolgozni, meg lusták is szerintem ... Hát nagy ház, három gyerek – bár ki tudja, mennyi lesz abból ... És nem itt, hanem valami nagyobb helyen. Szolnokon szeretnék lakni. Az a baj, hogy aki gyereket szül, az már akkor nem tanul, nem dolgozik. ... Én itt nem fogok élni.”

A felzárkózás és egyenrangúvá válás hasonló iránya rajzolódik ki a majdan születendő gyermekek elképzelt és vágyott életével kapcsolatban papírra vetett elképzelésekből is. Leendő fiaik, lányaik jövődjéről gondolkodva, a középpontban a következő generáció jó és megbecsült munkája, kiegyensúlyozott anyagi helyzete, vitán felül elismert társadalmi státusa áll – s mindezt ismét csak a roma lányok hangsúlyozzák kiugró mértékben. Mintha egy mobilitási pályáivet rajzolnának maguk elé: ahogy az adatok behatóbb elemzéséből kiderül, különösen azokra áll ez, akiknek már szülei is mozdultak, s ők önmagukat az út folytatóinak látják-vágyják, születendő gyermekeik társadalmi helyére és életkörülményeire pedig mint generációk kitartó erőfeszítéseinek betetőzésére gondolnak. Ebben a jövőben mindenki egészséges, végre nincs szegénység, biztosítottak a kiegyensúlyozott hétköznapiak, jut nyaralásra és szórakozásra, és a kitartó munka, szép otthoni környezet meg is hozza a gyümölcsöt: az előítéletektől és diszkriminációtól mentes, egyenrangú viszonyt romák és nem romák között. Életkori és nemi sajátosság, hogy a fiúk minderről kevesebbet beszélnek; számukra a felemelkedés és presztízs forrása – mint arról volt már szó – inkább a munka. Ott viszont, láttuk, városiak és falusiak, romák és nem romák között lényegesen szétartóbbak a jövőképek, mint az elképzelt családi élet és a gyermek kapcsán megfogalmazott értékrend terén.

A fentebb leírtak fényében a publikus és magán-világokra vonatkozó jövőképek közötti kontraszt nem tűnik a véletlen játéknak – az két fontos dolgot is jelez. Egyrészt azt, hogy bár a siker mércéje a külvilági teljesítmény – a jó állás, a pénz, a megbecsült pozíció –, e teljesítmények társadalmi elosztása már jó előre prognosztizálható, s a nekik „járó” hellyel a nyolcadik osztályt elhagyni készülő tizenévesek már kőkeményen tisztában vannak. Ugyanakkor a magánszférát a melegség, a szolidaritás terepének érzik, s itt nagyobb a biztonságérzet, nagyobb a választás szabadsága, kevesebb az eleve elrendelt kötöttség, több a társadalmi átjárás – s így, mindent egybevetve, szárnyalóbb a fatázia. Másrészt a munkák, a foglalkozások, az elképzelt életterek tekintetében kirajzolódó markáns etnikai törésvonalakkal „egybeolvasva”, a családke-

pek kiegyenlítetttsége egy sajátos további üzenetet is hordoz. Különös erővel sugallja és mutatja, hogy a roma gyerekek védelmet várnak a külvilágban elszenvedett sérelmekkel szemben, s elgondolásaikat erősen színezi a tapasztalat, hogy ebben csak saját erejükre, türelmükre, szorgalmukra és kitartásukra, mindezek háttérül pedig szűk családjuk támogatására számíthatnak. A család tehát leendő életük kitüntetett jelentőségű komponense, amit, ha sikeresek kívánnak lenni és biztonságban szeretnének élni, úgy kell megépíteniük, ahogy az „általában szokás”. Az igazodás e tekintetben tehát a szabadság és a védettség előfeltétele. Persze, a várakozásokat átrajzolja a saját romasághoz való viszony: van, aki a család által megtartani és megerősíteni kívánja azt, és van, aki a családalapítással éppenséggel kitörni szándékozik. Abban azonban roma és nem roma diákok megegyeznek, hogy a külvilági megítélés önerőt kíván – roma emberektől még többet, mint a nem romaektól –, az önerő energiaforrása pedig a legszűkebb intim szféra. Ahogy egyikük a maga tapasztalata alapján megfogalmazta: *„Ha kívánhatnám ... valahogy teljesen másnak érzem magam ... normális magyar embernek érzem magam, és nem mint félig romának. Vinném tovább, ahogy az anyuék engem neveltek, ezt a világot szeretném követni, tehát semmiképpen sem roma dolgokra nevelni, rendes nem roma származású gyerekként fogom őket nevelni és ennyi.”*

A privát szférából merítkező önerő általános hangsúlyozása mellett fontos látnunk, hogy a legnagyobb eltérés annak rendeltetése, célja és tartalma szerint mutatkozik. S talán ez a legmarkánsabb különbség a roma és a nem roma tizenévesek között. Mást és mást várnak ugyanis a jövőtől, s e jövőben önmaguktól meg leendő családjuktól. A nem roma gyerekek közel fele számára a maga elé képzelt feladat a már elért élet-szint és életforma reprodukálása. Újítást talán csak a konkrét foglalkozás jelent – és ez természetes is. Más tekintetben azonban többségükben azt a modern, már faluhelyen is urbanizált életformát kívánják folytatni, amibe beleszülettek, nagyjából abban az értékrendben, ritmusban és társadalmi térben, amit szüleiktől és a tágabb környezetükben látnak. A roma fiatalok számára nagyobb a tét: a vágyott egyenrangúság, amihez előbb „cigányságukkal” kell megbírkóznuk – mert mint minden interjúból és a dolgozatok többségéből kiviláglik, a „másságnak” szóló stigmákról, a megkülönböztetettségről, a romákat övező élesen negatív társadalmi megítélésről érzékletes élményeik vannak már erre az életkorra. Ezzel magyarázható, hogy roma megkérdezettjeink a fő életfeladatnak a kitörtést tekintik – s e tekintetben kevés különbséget tesz közöttük, hogy romaságuk szegénységgel vagy viszonylag konszolidált anyagi életfeltételekkel társul. A feladat, a cél és az út világos: *„Nekem apukám mindig azt mondta, hogy ha el akarom érni azt az életben, hogy tiszteljenek, azt sosem azzal fogom elérni, hogy egyből rám néznek, mert először mindig előítéletekkel fognak rendelkezni. Azt csakis azzal fogom elérni, ha nagyon okos vagyok, nagyon tanult vagyok, és hogy ha sikereket érek el az életben. Ezzel érem el mindig azt, hogy az emberek tiszteljenek, mert mással a romaság nem bírja el, mert ezek az alap-előítéletek már nagyon régóta benne vannak az emberekben. Csak azzal tudjuk magunkat ellensúlyozni, hogyha megmutatjuk, hogy igenis vagyunk olyanok, vagyunk annyira jók, mint mások, akár jobbak, és ezt igaznak is tartom ...*

Nem, én sose szégyelltem a roma származásom. Mindig arra tanítottak, hogy fel kell vállalni önmagad, ott kezdődik a saját magad önmegbecsülése.”

Az erőfeszítéseknek persze ára van – és ez is jól látszik a fogalmazványokból. Az életet vezérlő, a teljesítményt és az emberi minőséget mérő kitérés kísérlet párja a fokozott szorongás. A dolgozatok változatos formákban hozzák felszínre a bizonytalanságot, hogy sikerülnek-e a tervek, ott van bennük a kétely, hogy a környezethez képest markánsan máshogyan elképzelt jövő magányt és fokozott kiszolgáltatottságot hozhat, ott bújkál a rettegés a meg nem kerülhető előítéletek fojtogatásától, és a sorokban ott munkál a mély egzisztenciális félelem a szegénységtől, a betegségtől – főleg, ha valaki úgy érzi, kifejezetten meg kell tagadnia a közegét ahhoz, hogy maga előbbre jusson. Így, e tartalmakkal a háttérben hatalmasra duzzad a mozdulás kockázata: az egyéni siker ára akár a teljes izolálódás lehet, de vissza is zuhanhat – akkor már elhagyatottan –, akinek nem jól jön ki a lépés. Ijesztően koravén gondolatok ezek, főleg, ha magunk elé idézzük, hogy akik papírra vetették, jószerevével még gyerekek. De kutatásunkban a megszerzett élettapasztalat és a vágyott jövő közötti feszültség egyik legdrámaibb mérőszáma éppen ez lett: bár szép álmokról is, de megannyi veszélyről, kivédhetetlen kockázatról és mély félelemről árulkodik a fogalmazványok egy nem lebecsülendő hányada – hét százalékuk. Ami azonban ennél az átlagos mértéknél drámaibb, az a mutatószám háttérében kirajzolódó éles etnikai kontúr: a roma tizenévesek dolgozatai közül ugyanis minden hetedikben, míg a nem romákéi közül minden huszadikban talákoztunk az aggodalom, a szorongás egy vagy más jelével. Közelebbi részletezésben kiderül, hogy az etnikai közegükből kitörni vágyók érzik a leginkább úgy: bár kifejezett életcéljuk, hogy előbbre jussanak, de e törekvés ezer súlyos buktatója leselkedik rájuk – mindenekelőtt a nyomorba való visszacsúszás, meg még talán ennél is inkább az, hogy bírják-e majd összeroppanás nélkül a rájuk váró megpróbáltatást. Az etnikai és szociális különbségek egymásra vetülésének kevés megrázóbb adat-párosa képzelhető el, mint e szorongás-mutató 28 százalékos mértéke a szegény sorból jött, feltörekedni vágyó roma gyerekeknél, szemben a szülői házból hozott jó életszintet reprodukálni kívánó nem roma gyerekek 4 százalékos indexével.¹¹ A jövőről való gondolkodás szövegeinek elemzése azt is felszínre hozta, hogy a szorongó roma gyerekek egy nem jelentéktelen csoportja már lemondott annak a pusztá reményéről is, hogy élete alakítását saját kezébe vehetné. Szemükben a jövő maga a sodródás, azt merőben a kivédhetetlen sors formálja: *„Hú. Hát nem tudom a jövőt. Hát nem tudom, az majd jön, ahogy jön. Nem tudom, hogy mi lesz.”* Vagy így: *„Azt még nem tudom, hogy akarok-e családot. Csak lesz. ... Jó lenne itt élni, csak nem ilyen körülmények között.”* Van, ahol súlyosabbak a kételyek – a jövő felőli bizonytalanságot átítatja a nyílt formában felszínre törő halálfélelem: *„Hát, nem tudom, hogy lesz 20 év*

¹¹ Ez az adat indirekt adaléknak tekinthető a romák között a nem romákénál gyakrabban előforduló depressziós megbetegedések tekintetében is. (Lásd erről: Gyukits György – Ürmös Andor – Csoboth Csilla – Purebl György: A depressziós tünetegyüttes előfordulása a fiatal roma nők körében. *LAM*, 2000, 10–12, 911–915. oldal.) Talán nem tévedünk, ha kutatásunk itt idézett adatait a későbbi betegség kibontakozását előrejelző indikátornak tekintjük.

múlva. Én még úgy terveztem azt, hogy 20 éves koromig még a szüleimmel fogok lakni. Ha nem húsz, hát lehet, hogy több. Mert ha például – ne adja isten – hogy anyukám meghaljon, akkor ha bárhova, bármelyik vidékre költöznék, és ő meghalna, én onnantul meg nem tudnék elmenni...

Az idézett számok és szöveges megfogalmazások ismeretében nem meglepő, hogy éles etnikai különbségek mutatkoznak a jövőképek kicsengésében. Bár szorongásaik, változatos formában felszínre törő bizonytalanságaik és kételyeik ellenére, a roma gyerekek többsége még nyitottan látja a jövőt és alakíthatónak a lehetőségeit, azért a horizonton ott van a pesszimizmus, a kishitőség és a már-már önfeladásba hajló defetizmus. A biztonságérzet és annak hiánya persze sok tényezőből táplálkozik. Nyilvánvalóan elsőrendű jelentőségű az otthon békéje, a családi élet harmóniája. S bár ebben a tekintetben a létfeltételek jobbára áttételes szerepet játszanak, az idegi ellenállóképességet kikezdő szélsőséges szegénység, a személyiséget felőrlő munkanélküliség, a zsúfoltsággal járó állandó feszültség közvetlen módon tépázza a kapcsolatokat, az összetartás erejét, az egymás iránti figyelem lehetőségét. Mindezt számításba véve, nemigen csodálkozhatunk azon, hogy a roma gyerekek fogalmazásaiba gyakran közvetlenül átszűrődnek a negatív élmények. Sokszor a fonákjáról kerül elő az alkohol, a veszekedés, az ütlegetés: *„Majd ha én egyszer férjhez megyek, akkor mindent megteszek, csak hogy jó férfit fogjak ... a fiú engem ne üssön, ritkán legyen kiabálás, és szeretném, hogy ő is csináljon házimunkát, persze az az én dolgom, de egy fiú is tudjon.”* Sokszor áttételesebb az összefüggés: a jövő célja a menekülés, az „el innen”, s ebben az egész eddigi élet rossz tapasztalata bennefoglaltatik: *„Szeretnék egy szép kertés házban...egy szép körülményű utcában lakni. Azért, hogy a gyerekeim ne tanuljanak rosszat...”* Persze válásról, itálról, megromlott családi viszonyokról a nem roma gyerekek fogalmazásaiban is olvashatunk. Ami talán különbséget teremt, az nem a traumák mértéke – hiszen azok össze nem vethetőek –, hanem összefonódásuk az élet egyéb veszélytényezőivel. E prizmán át szemlélve, nem tarthatjuk véletlennek, hogy szemben az egész minta 3 százalékos átlagával, a szegénységben élő roma gyerekek 11 százalékanak fogalmazásai különböző egzisztenciális fenyegetettségeket – éhezést, nyomort, súlyos betegséget, halált – emlegetnek, amelyek miatt csekélynek látják az esélyt, hogy amit megálmodtak, azt felnőtt életükben sikerre is vigyék.

A jövő kilátásaiba vetett hit szempontjából hasonlóan fontos különbségek mutatkoznak a fiatalok életének másik legfontosabb színterén, az iskolában is. Adataink azt jelzik, hogy a tanulmányi minősítés és annak háttérében a pedagógusnak a gyerekbe vetett bizalma nem lebecsülendő jelentőségű tényezője a kilátások megítélésének. Világos tendenciák rajzolódnak elénk: a roma tanulók tanítását terhes túlmunkának értékelő pedagógusok diákjainak esszéi között több a bizonytalan, pesszimista hangvételű, s ugyanígy áll az az összefüggés is, hogy – hiába az évtizedes perspektíva – harmincas éveik kilátásait is borúsabbnak ítélik a kevésbé jó eredményt elért diákok, mint a négyes-ötös osztályzatú jó tanulók, közülük is elsősorban a roma származásúak. Az iskolai minősítés és a tanár mint véleményformáló autoritás viszonyulása tehát önmagán túlmutató jelentőséggel ruházódik fel: ítéletalkotása a jövő, a lehetőségek,

reálisnak tekinthető perspektívák kijelölésének egyik igen fontos referenciapontja lesz, amit csak megerősít az osztályzatok erősen fetisizált és sokrétű jelentéstartalommal felruházott számszaki értéke. A tanári minősítést így a rosszabb tanulók – különösen a romák – végső leértékelésnek tekintik. Tudjuk: jó okuk van erre. Hiszen szemükben a tanár véleménye belesimul abba a tapasztalati anyagba, amit az elkülönítésről, a megalázásról, a másságnak szóló kirekesztésről szereztek – így az a bőségesen megélt kisebbségüknek ad csupán újabb nyomatékot. Nem hogy nem számít, hanem esetükben éppenséggel felértékelődik tehát az iskolai osztályzat szerepe – rejtett tartalma egész személyiségüknek szól. E minősítések felnagyított – szinte totalizált – jelentőségével függhet össze, hogy a kitörni vágyó „rossz tanulók” dolgozataiban a húsz évvel későbbi élet sikerének még mindig az iskolás teljesítmény a közvetlen mércéje – s ez különösen a felemelkedésre vágyó roma gyerekekre igaz. Esszéikben ilyesmit olvashatunk: „*Én a felnőtt koromat úgy képzelném el, hogy először is a tanulmányaimat jobban tudjam csinálni, egy kicsit jobb jegyeket szeretnék, de ez csak rajtam függ. És ha már elvégeztem a középiskolát, akkor majd dolgozom egy kárpitos üzemben. És amikor már rendesen dolgozom, akkor nem kell mindig a családomra nyomulnom.*” Vagy másutt: „*Le szeretnék érettségizni és utána főiskolára járni. Kozmetikus szeretnék lenni, de mellette mást is szeretnék tanulni. ... sikeres akarok lenni a boxban, a tanulásban egyaránt ... hogy később ne kelljen keményen dolgozni.*”

Mindezek után talán megkockáztatható néhány összegző válasz írásom kiinduló kérdésére. Az itt bemutatott jövőképek ugyanis felvillantják azokat a mechanizmusokat, amelyek révén 14-15 éves korra „evidencia” lesz, hogy a roma gyerekek nemcsak más nyomvonalakon, de más beállítódással és más életperspektívákkal folytatják fiatal pályájukat, mint nem roma társaik. Az „evidencia” társadalmi kialakulásának igen fontos összetevője, hogy a karrierlehetőségek etnikai meghatározottságait, a majdani pozíciók kökemény hierarchiáját maguk a hátrányosan érintett roma fiatalok sem kérdőjelezzik meg. Vágyaik és törekvéseik, láttuk, a tegnapi világába való beilleszkedésre vonatkoznak, s ennek rendelődnek alá tanulási aspirációik is. A „tegnap” azonban a „mának” nem szerves tartozéka, legfeljebb perifériája. Így bármennyire erősek az asszimilációs késztetések, bármennyire fontos és domináns törekvés a nem roma minták szerinti életberendezkedés, a marginalizált élethelyzet már a vágyakba is „be van kódolva”. Az iskola persze nyomatékosítja mindezt: a roma gyerekek leminősítését és jövőbeni marginalizációjuk „objektívált” alapjainak létrehozatalát világosan mutatják az iskolai átlagok kemény etnikai törésvonalai. Külső objektiváció és belsővé tett alárendelődés együttesen szerény léptékűvé szabják a fantáziát: annak horizontján a legfőbb érték a létbiztonság megteremtése.

Mint láttuk, mindezzel erőteljes kontrasztban áll a magánszférát övező vágyak, elképzelések és tervek demokratizálódása: a mai tizenévesek nem, etnikai és társadalmi hovatartozástól függetlenül, igen hasonlóan gondolkodnak szerelemről, családról és gyermekvállalásról. A publikus és privát terekre vonatkozó jövőtervek e feltűnően különböző rajzolata rossz és jó hír egyszerre. Rossz hír, mert azt jelzi: az általános iskolás kor végére belsővé tett „tulajdonság-együttesé” merevedik, hogy kinek-

MAGYAR VALÓSÁG

kinek azt szabad és azt lehet, amire családi háttere predesztinálja – s erre az eleve elrendelt pályamintázatra az iskola jobbára csak ráerősít. Jó hír viszont, hogy a magánélet mindentől érintetlen marad: a jövőképek erős kulturális kiegyenlítődésről tanúskodnak. Ez pedig elvileg lehetővé teszi, hogy az intimszféra kapcsolataira és erőforrásaira támaszkodva, mégis-csak mozdíthatóak legyenek a publikus világ merev határai. Kemény és fáradságos munka ez, de legalább nem reménytelen. S azt is jelzi: ha az integrációban betöltendő szerepét valóban komolyan veszi, az iskolának van hová fordulnia. A roma családok – különösen az ifjabb nemzedékek – ma egyértelmű partnerei lehetnek ebben.

BABUSIK FERENC

A romák foglalkoztatási diszkriminációja a munkaerőpiacon

Egy empirikus vállalat kutatás eredményei

Elemzésünk célja annak vizsgálata, hogy miként viszonyulnak a munkáltatók az egyes hátrányos helyzetű társadalmi csoportokhoz, elsősorban a romákhoz, illetve hogy milyen különbségek fedhetők fel a vállalkozások között a romák alkalmazása során – függetlenül a roma munkavállalók iskolai végzettségétől vagy szakmai gyakorlatától. Elemzésünk az egyes munkavállalói csoportokhoz fűződő preferenciák megismerésére és e preferenciák okainak feltárására irányul.

A munkáltatók zöme egyrészt alig alkalmaz romákat, másrészt nem is szeretne alkalmazni, még abban az esetben sem, ha azok végzettsége megfelelő. A romák munkaerő-piaci kizáródása – amennyiben képzettségük megfelelő – nem a vállalkozások ágazati elhelyezkedésének és megkívánt képzettségi szerkezetének köszönhető, hanem alapvetően diszkriminációs mechanizmusoknak. Vezető beosztásban a vállalkozások még felsőfokú végzettséggel sem alkalmaznak romákat. A romák esetében a megfelelő iskolai végzettség sem elegendő ahhoz, hogy a vállalkozások zöme ha szellemire nem is, de fizikai munkára alkalmazza őket. A jelenség hátterében a diszkriminációt, és pedig annak nyílt változatát tudjuk kimutatni. A romák alkalmazásának hiánya valamint diszpreferenciája mögött elsősorban vezetői attitűdök, alig burkolt cigányellenes attitűdök állnak. Az elemzés kimutatja, hogy a romákkal szemben kizárólag nyílt munkaerő-piaci diszkrimináció érvényesül, a „finomabb” statisztikai diszkrimináció jelensége nem figyelhető meg.

A vállalkozások által felvehető humánpolitikai (képzési, munkahelyteremtő- és megtartó) állami támogatások célja egyebek közt a hátrányos helyzetű, tartósan munkanélküli, elsősorban roma munkaerő alkalmazási lehetőségeinek bővítése. A romákkal kapcsolatban megnyilvánuló, nyílt diszkrimináció leírása mellett a humánpolitikai támogatások felhasználása és a diszkriminatív gyakorlat közötti kapcsolat feltárása kutatásunk másik legfőbb felismerése.

Bevezető

Elemzésünk célja nem a vállalkozások általános jellemzőinek bemutatása, hanem annak vizsgálata, hogy miként viszonyulnak a munkáltatók az egyes hátrányos helyzetű társadalmi csoportokhoz, elsősorban a romákhoz. Az adatfelvétel tervezése folyamán alapvetően azt a specifikus kérdést tartottuk szem előtt, hogy milyen különbségek fedhetők fel a vállalkozások között a romák alkalmazása során – a roma munkavállalók iskolai végzettségétől vagy szakmai gyakorlatától függetlenül. Elemzésünk tehát nem a vállalkozások gazdaságszociológiai vizsgálatára irányul, hanem az egyes munkavállalói csoportok, elsősorban a romák iránti rejtett vagy nyílt preferenciák megismerésére és e preferenciák okainak feltárására.

A kutatást 2006 folyamán végeztük, ennek megfelelően a vállalati mintát a KSH 2005. év végi, legutolsó adatbázisa alapján állítottuk össze. Az adatfelvétel személyes megkeresésen alapult; az adatfelvétel torzulásait súlyozással állítottuk helyre. A felvétel Magyarország 431 településén működő összesen 1829 db 10 fő feletti vállalkozás körében zajlott.

Az 1829 értékelhető adatlap feldolgozása után az adatok – 95 százalékos megbízhatósági szinten, ± 2 százalékos hibahatár mellett – Hajdú-Bihar megye kivételével¹ a magyarországi, 10 fő felett foglalkoztató vállalkozásokat reprezentálják, megye, foglalkoztatotti méretkategória, valamint fő népgazdasági ágazat szerint.

Kutatásunk a munkaerőpiacon megnyilvánuló formális diszkriminációt vizsgálta, tehát azt a kérdést, hogy a vállalkozások hogyan, miben kezelik „másként” (avagy sehogy) a romákat. A szociológia a formális diszkriminációt két megnyilvánulási formájáról beszél. Az ún. „tényleges” diszkriminációról, azaz arról, amikor pl. a vállalkozás nem hajlandó romákkal dolgozni, avagy pl. iskolai végzettségtől és munkatapasztalattól függetlenül kevesebb bért fizet romáknak, mint többségieknek.

A munkaerő-piaci diszkrimináció másik megnyilvánulási formája az ún. „statisztikai” diszkrimináció. E változat egyik oka lehet pl. az ismerethiány, és nem a rasszizmus vagy az előítéletesség. Ebben az esetben a munkaadó nem tudja pontosan megítélni, hogy a leendő munkaerő milyen várható teljesítménnyel vagy egyéb előnyökkel rendelkezik, s így az adott munkavállalói csoportról alkotott „statisztikai” ismeretei alapján dönt.

A „statisztikai” diszkrimináció egyik lehetséges oka a vállalat érdekeire és a „statisztikai ismeretekre” együttesen vezethető vissza. Ilyen eset az, ha nem alkalmaznak pl. egy roma nőt. Ebben az esetben a munkaadó előzetesen (a konkrét személy ismerete nélkül) a gyermekek várható száma (tehát egy sztereotípiá), valamint az emiatt kieső, hiányzással töltött munkaórák várhatóan magas aránya (tehát egy második sztereotípiá) miatt nem alkalmazza az illetőt. Ez a diszkrimináció akkor is minden további nélkül megjelenhet, ha a vezető személy szerint épp szereti

¹ Hajdú-Bihar megyében nem sikerült adatokat felvenni, azonban az itt működő 10 fő feletti vállalkozások országos szinten mindössze 4,6 %-os súlyt képviselnek, így e megye kiesése nem sérti a minta reprezentativitását.

a romákat, viszont úgy ítéli meg, hogy az illető roma nő túl sokat lenne kénytelen hiányozni a munkahelyéről.

A diszkriminációs mechanizmusok feltárása érdekében vizsgáltuk azt a kérdést is, hogy a vállalkozások vezetői² milyen szempontokat tartanak fontosnak általában a munkaerő alkalmazása során, illetve hogy ténylegesen alkalmazott munkaerő-állományuk mennyire felel meg ezeknek a szempontoknak. E vizsgálat eredményei, a „kis vezetői tipológia” rendszere, az elemzések egy része esetén keresztváltóként szolgál. Az olvasó munkájának megkönnyítése érdekében ezt a tipológiát taglaló fejezetet ismertetjük elsőként. A vállalkozások vezetői körében mért attitűdök, vélekedések, illetve a tényleges alkalmazás adatai segítségével megrajzoljuk a vállalkozások profilját; azt, hogy a képzettségen és szakmai tudáson túlmutatóan milyen szempontok vezérlik őket a munkavállalók egyes csoportjainak alkalmazása során, s hogy milyen nyílt és rejtett okok járulnak hozzá ahhoz, hogy ne alkalmazzanak romákat, még abban az esetben sem, ha azok képzettsége és munkatapasztalata megfelelő.

Az alkalmazott munkaerőhöz való viszony – kis vezetői tipológia

A diszkriminációs mechanizmusok feltárása érdekében elsőként azt a kérdést vizsgáljuk, hogy a vállalkozások vezetői milyen szempontokat tartanak fontosnak a munkaerő alkalmazása során, illetve hogy ténylegesen alkalmazott munkaerő-állományuk mennyire felel meg e szempontoknak.

A válaszoló vezetők szemléletének egyik jelentős aspektusa az a kérdés, hogy miképp gondolkodnak a vállalkozás sikereihez szükséges humán erőforrásokról, és mit tekintenek fontosnak vagy kevésbé fontosnak. Ugyancsak lényeges, és az előbbi kérdéstől korántsem független, hogy miként szemlélik vállalkozásukat: mely erőforrások hiányoznak ebből, illetve melyekben erősek a vállalkozások. Az első kérdéskörre adható válaszok tehát elsősorban az értékek szemléletéről adnak számot, míg a második a vállalkozás „önképéről”. E két szempont metszetében jelenik meg az általunk kialakított „vállalkozói tipológia”: a vizsgálat során a gondolkodásmód és a szükségletek mátrixából következtetünk a valóságra.

Az alkalmazott módszer a következő volt: megkértük a vezetőket, hogy összesen tizennyolc terület *fontosságát* ítélik meg³. Különböző, munkavállalókat jellemző szempontokat soroltunk fel, amelyek egy vállalkozás életében valamilyen mértékben fontosak vagy kevésbé fontosak lehetnek. A válaszolók ötfokú skálán jelezték, hogy vállalkozásuk esetében a munkaerő kiválasztása, illetve felvétele során milyen mértékben lényegesek a felsorolt szempontok. Külön kiemeltük a kérdésnél azt a szempontunkat, hogy mivel minden munkakör más-más készséget igényel.

2 A megkérdezett vezetői kör: tulajdonos, igazgató, egyéb vezető, személyügyi vezető.

3 A listát lásd a „Romákhoz fűződő vállalati értékítéletek” fejezetnél.

nyel, ezért kérjük, hogy a vállalkozás egészére jellemző, általában lényeges szempontokat jelezzék.

Ezek után megkértük a vezetőket, hogy ugyanennek a tizennyolc területnek a vonatkozásában ítélik meg, mennyire állnak ezek rendelkezésre, s hogy a jelenlegi állomány összességében milyen mértékben felel meg a felsorolt szempontoknak.

Az elemzés során első lépésben a két kérdésben a tizennyolc-tizennyolc területre adott skálaadatokon végeztünk el faktorelemzést.

A *lényegesnek, fontosnak tartott munkavállalói tulajdonságok* a következő négy faktorba rendeződtek:

1. *klasszikus jó munkaerő* (stabil, „lehet rá számítani”, van készsége a speciális tudások elsajátításra, évek múlva is lehet rá számítani, ismeri a csapatszellemet, van felelősségérzete, minőségi munkára való készsége, munkafegyelme, és lojalitása a vállalkozás és a főnökök iránt);

2. *„legény a gáton”* (tartósan terhelhető, jól használja ki a munkaidőt, „kemény és alapos munkára való készség”-gel rendelkezik);

3. *jó befektetés alkalmazni* (fajlagos költség/haszon arány; e csoport tagját más csoport tagjaihoz képest jobban megéri alkalmazni, előléptethető, tehát új helyzetekben, magasabb felelősség mellett, több embert is képes vezetni, közép- vagy felsővezetői szintre is alkalmas);

4. *a bérigény mértéke* (az átlagnál alacsonyabb vagy magasabb bérigénnyel rendelkezik).

A *jelenlegi munkaerő-állomány* jellegzetességeire adott válaszok ezzel szemben mindössze két faktorba rendeződtek, tehát „tömörebb” képet mutatnak. A két, rejtett tulajdonságmező a következő:

1. *kiváló munkaerő* (ez a faktor az igények első két csoportját egyesíti; klasszikus jó munkaerő és „legény a gáton”);

2. *rentábilis befektetés alkalmazni őt* (e faktor az igények két második csoportját egyesíti; tartalmazza a jó befektetés valamint a bérigény szempontjait).

A következő lépésben együttesen cluster elemzést végeztünk a két faktorcsoport együtthatóival, s az eljárás során hét stabil csoport alakult ki. Az egyes csoportok elnevezése a munkaerővel kapcsolatos vezetői *attitűdökre és szemléletmódokra* utal, nem a vállalkozások gazdasági jellemzőire. A vállalatvezetők humán erőforrással kapcsolatos szemléletét és attitűdjeit megtestesítő csoportok a következők:

1. *Befektető*. Ebben a 23 százalékos csoportban a vezetők átlagos jelentőséget tulajdonítanak a munkavállalók kvalitásainak, egyúttal átlag alatt értékelik a pillanatnyilag alkalmazott munkaerő kvalitásait. Ugyanakkor nagy jelentőséget tulajdonítanak annak, hogy jó befektetés legyen alkalmazni valakit, egyúttal a tényleges munkavállalók alkalmazását jó befektetésnek is tekintik. A bérigény mértéke számukra átlag alatti jelentőséggel bír.

2. *Vesztes takarékos*. Ebbe a vezetői attitűdcsoportba 12 százalék tartozik. E vezetők mélyen átlag alatti jelentőséget tulajdonítanak annak a kérdésnek, hogy a munkavállaló mennyire jó munkaerő, ugyanakkor a valóságban alkalmazottak kiválóságát is alulértékelik. Számukra egyrészt

alapvetően lényegtelen szempont, hogy jó befektetés legyen valaki alkalmazása, ráadásul a ténylegesen alkalmazott munkaerőt nem tekintik jó befektetésnek.

3. *Vesztes munkaiügy.* A vállalkozások e csoportja ugyancsak 12 százalékos körüli. Az ide tartozó vezetők átlagos jelentőséget tulajdonítanak a munkaerő kiválóságának, ugyanakkor azt látják, hogy a vállalkozás alkalmazottai kevésbé felelnek meg a fontossági kritériumoknak. E vezetők átlag alattinak értékelik azt a szempontot, hogy valakit jó befektetés legyen alkalmazni, viszont úgy látják, hogy tényleges munkavállalók alkalmazása valójában nem jó befektetés a cégnek.

4. *Egyensúlyt teremtő.* A vállalkozások ötöde tartozik e csoportba. Az itteni vezetők a munkavállalók minőségét, és azt a kérdést, hogy jó befektetés legyen alkalmazni, épp oly magasra értékelik, mint a bérigények szempontját. Emellett a tényleges munkavállalók értékét magasra értékelik, ráadásul jó befektetésnek látják az ő alkalmazásukat a vállalkozásnál.

5. *„Humánpolitikus” technokrata.* A vállalkozások e 13 százalékos csoportjában a vezetők valamivel átlag felettinek értékelik azt, ha valaki jó munkaerő, illetve fontosnak tartják, ha egyúttal „legény a gáton”. Egyúttal mélyen átlag alatti számokra a jó befektetés, valamint a bérigény szempontja. A vállalkozásuknál alkalmazottakat átlag feletti jó munkaerőnek látják, azonban igen rossz befektetésnek tekintik alkalmazásukat. E vezetők elnevezése annak köszönhető, hogy számukra a munkaerő kvalitása a döntő szempont, egyúttal negligálják a „munkaerő, mint befektetés” szempontját (emellett nem is értékelik alkalmazottaikat jó befektetésnek).

6. *Humán gyarmatosító (héja).* A vállalkozások 13 százalékos csoportjában a vezetők alapvetően lényegtelennek tekintik a munkaerő kvalitásának fontosságát, egyúttal a ténylegesen alkalmazott munkaerő minőségét is mélyen leértékelik. Ezzel szemben nagy fontosságot tulajdonítanak az alkalmazott munkaerőnek, mint „jó befektetésnek”, továbbá a náluk alkalmazott munkaerőt ténylegesen is jó befektetésnek tekintik. Ugyancsak lényegesnek látják a bérigény mértékének szempontját. E vállalkozások vezetői a leginkább plasztikus példái annak a gyakorlatnak, melyben nem a munkaerő minősége a döntő, hanem egyes egyedül a munkaerőbe fektetett pénz megtérülési mutatói azok. Ennek az attitűdnek köszönhetik elnevezésüket.

7. *Technokrata.* A vállalkozások legkisebb, mindössze 5,7 százalékos csoportjában a vezetők alapvetően a klasszikusan jó munkaerő hívei, egyúttal az átlagnál jobbnak ítélik meg alkalmazottaik kvalitásait. Átlag alatt lényeges számokra a jó befektetés szempontja, viszont átlagosan jó befektetésnek tekintik munkavállalók alkalmazását.

Azt gondolhatnánk, hogy a munkaerő kiválósága ugyanolyan mértékben fontos, mint az ára és a megtérülő befektetés jellege. Az attitűdök leírásánál azonban azt láttuk, hogy ez a gondolkodás mindössze a vezetők ötödére érvényes.

A vállalkozásvezetők attitűdjeinek ismertetését követően tekintsük át, miben különböznek a vállalkozások, ha figyelembe vesszük vezetőik attitűdjeit is.

Noha kézenfekvő feltételezés lenne, a válaszoló vezetők beosztása – hogy ti. a vállalkozás igazgatójáról vagy éppen a humánpolitikai vezetőről van-e szó – nem befolyásolja érdemben a vezetői attitűdök alakulását. Ugyancsak nem érdemi befolyásoló tényező a vállalkozás mérete. Noha szintén kézenfekvő lenne, a vezetői attitűdök azt sem befolyásolják érdemben, hogy miként látják a vezetők a vállalkozás perspektíváit.

Mint azt a későbbiekben látjuk, a fentiekben jellemzett vezetői attitűdök egyes-egyedül a munkaerő szerkezetét befolyásolják – az iskolai végzettség megoszlását⁴, illetve az egyes munkavállalói csoportokhoz való viszonyt, azt, hogy kiket alkalmaznak és kiket nem. Ugyanakkor a vállalkozás ágazata az egyetlen, amely a mért adatok közül befolyással bír arra, hogy milyen az adott vállalatnál a vezetői attitűd. Mindebből két dologra következtethetünk: egyrészt egyes ágazatokra jellemző sajátosságok és szükségletek befolyásolják azt, hogy a vezetők hogyan ítéljenek az alkalmazott munkaerő szükséges jellemzőiről, másrészt a jelzett vezetői attitűdök önálló emberi-vezetői jellemzők (hasonlóan az értékrendszerekhez vagy pl. az előítéletességhez).

A következőkben a képzettség szerkezetére és egyes ágazati összefüggésekre utaló adatokat együttesen tekintjük át.

1. táblázat Az egyes vezetői attitűdökkel jellemezhető vállalkozások eloszlása fő ágazatonként (%)

	Befektető	Vesztes-takarékos	Vesztes munka-ügy	Egyen-súlyt teremtő	„Humán-politikus” technok-rata	Humán gyarmatosító (héja)	Technok-rata
Mezőgazdaság, vad-, halgazdálkodás, erdőgazdaság	27,7	9,1	10,9	16,7	12,2	18,8	4,6
Bányászat	47,2		8,2	14,4		30,2	
Feldolgozóipar	26,8	9,1	17,8	16,4	10,2	13,6	6,2
Villamos energia-, gáz-, gőz-, vízellátás	8,5		8,0	24,7	2,0	50,4	6,4
Építőipar	24,5	24,5	14,8	17,5	3,8	13,0	2,0
Kereskedelem	21,1	17,5	10,0	20,7	10,5	14,6	5,6
Szálláshely-szolgáltatás, vendéglátás	7,9	11,9	13,6	9,2	41,9	3,8	11,8
Szállítás, raktározás, posta és távközlés	30,2	4,4	7,3	18,0	35,5	2,2	2,4
Pénzügyi tevékenység	29,6	26,3	0,8	11,8	26,8	3,6	1,0
Ingyenértékes szolgáltatás, ingatlanügylek, gazdasági szolgáltatás	17,5	5,1	5,9	42,1	14,3	9,2	5,9
Oktatás	16,6		19,4	20,5	2,3	1,6	39,6
Egészségügyi, szociális ellátás	7,6	2,2	3,3	40,3	6,7	1,8	38,1
Egyéb közösségi szolg.	17,7	2,2	15,1	18,2	19,9	24,1	2,9
Átlag	22,9	12,1	12,4	20,9	13,0	13,0	5,7

4 Az attitűdök ugyan befolyásolják az átlagos béreket is, azonban kiderült, hogy csak az iskolai végzettség módosító hatásán keresztül.

2. táblázat Az egyes iskolai végzettségű munkavállalók átlagos aránya

	Felsőfokú	Érettségizett	Szaktanácsképző, szakiskola	Befejezett 8 általános	Kevesebb, mint 8 általános
Befektető	15,2	29,9	39,2	15,4	0,4
Vesztes-takarékos	11,4	34,7	32,2	21,4	0,3
Vesztes munkaügy	9,9	30,3	39,2	19,9	0,8
Egyensúlyt teremtő	31,4	33,2	27,4	7,9	0,2
„humánpolitikus” technokrata	11,2	34,3	41,5	12,9	0,1
Humán gyarmatosító (héja)	13,7	30,5	39,1	16,4	0,3
Technokrata	16,2	36,2	33,2	14,3	0,1
Átlag	16,8	32,3	35,8	14,8	0,3

Az egyensúlyt teremtő vezetők által irányított cégek az átlaghoz képest közel kétszeres arányban alkalmaznak felsőfokú végzettségűeket. Az ágazati megoszlásoknál látjuk, hogy az ingatlanügyek, gazdasági szolgáltatások, valamint az egészségügyi-szociális ellátás terén működő vállalkozások vezetői körében felülreprezentált ez az attitűd (ugyanakkor az ugyancsak nagy arányban felsőfokon végzettséget foglalkoztató oktatási szférában már nincs így – ott a technokrata attitűd a domináns). A bányászati ágazatban működő vállalkozások vezetőire elsősorban a befektetői vagy humán gyarmatosító attitűd jellemző – bizonyosan nem függetlenül az iparág sajátosságaitól. Az építőipari és kereskedelmi vállalkozások vezetői körében a vesztes-takarékos attitűd felülreprezentált.

Romákhoz fűződő vállalati értékítéletek

A romákkal kapcsolatos értékítéletek mérésének módszere a következő volt. Az előző fejezetben már említett tizennyolc különböző, a munkavállalókat jellemző szempontot soroltunk fel, amelyek mindegyike valamilyen mértékben fontos vagy kevésbé fontos lehet egy vállalkozás életében.

A vezetőknek arra kellett válaszolniuk igennel, nemmel vagy „nem tudom”-mal, hogy az adott alkalmazási szempontokat érvényesnek tartják-e az egyes, felsorolt munkavállalói csoportokra, ha figyelembe veszik eddigi tapasztalataikat. A felsorolt munkavállalói csoportok a következők voltak: fiatal, még nem szült nők, fiatal férfiak, pályakezdők, 40 év feletti nők, 40 év feletti férfiak, jól kvalifikált nők, jól kvalifikált férfiak, szegény körülmények között élők, romák. Azért kérdeztünk rá több csoportra, mert ezzel a módszerrel egyrészt a későbbiekben össze tudjuk hasonlítani a romák és az egyéb csoportok iránt tanúsított, vezetői értékítéleteket, másrészt némiképp eltereltük a válaszadók figyelmét egy kiemelt csoportról, a romákéról, és így kevésbé torzított válaszokat kaptunk.

A válaszok értékelése során cluster elemzést alkalmaztunk, eredmé-

MAGYAR VALÓSÁG

nyúl három markáns csoport különült el. A következő táblázat azt tünteti fel, hogy a válaszolóknak csoportonként összesen hány százaléka ért egyet – romákra vonatkozóan – a felsorolt kijelentésekkel.

3. táblázat A roma munkavállalókra vonatkozó értékítéletekkel való egyetértés aránya (%), a három vezetői csoportban

	Elutasító	Rasszista	„Elfogadó”
Stabilitás – mennyire „lehet rá számítani”	24,9	0,1	93,5
Speciális, az adott vállalkozásra jellemző tudás, készségek elsajátítására való készség	36,6	1,1	94,0
Terhelhetőség – megfelelés a várható terhelésnek	59,5	0,2	97,0
Munkaidő jó kihasználása	32,5	0,2	97,6
Hosszú távú alkalmazhatóság – évek múlva is lehet rá építeni	11,1	0,2	92,0
Csapatszellem	55,3	2,5	93,0
„Kemény, alapos munkára” való képesség	33,5	0,1	98,0
Mínőségi munkára való képesség	27,8	0,1	87,8
Felelősségérzet	15,0	0,3	93,6
Megbízhatóság	17,1	0,3	92,0
Megfelelő munkafegyelem	27,6	0,6	95,3
Lojalitás a vállalkozás iránt	25,2	0,3	89,6
Lojalitás a főnökök iránt	44,7	1,1	87,3
Átlagnál alacsonyabb bérigény	55,9	22,5	32,8
Átlagnál magasabb bérigény	31,9	7,4	49,7
Közép- vagy felsővezetői szintre való alkalmasság	4,0	0,2	30,5
Előléptethetőség (új helyzetekben, magasabb felelősség mellett, több embert is képes vezetni)	9,1	0,2	41,1
Fajlagos költség/haszon arány (megéri e csoport tagját alkalmazni, más csoport tagjaihoz képest)	24,1	0,4	67,3

1. Az elutasítónak nevezett vezetői csoport tagjai a legtöbb kérdésben viszonylag alacsony arányban értettek egyet azzal, hogy a roma munkavállalókra vonatkozóan érvényesek a felsorolt kijelentések. E csoport tagjainak töredéke gondolja úgy, hogy a romák alkalmasak vezető beosztásra, egyúttal a legtöbben azzal a két kijelentéssel értettek egyet, amely szerint a romák terhelhetőek, és alacsony a bérigényük.

2. A rasszistának nevezett vezetői csoport tagjai voltaképp egyetlen felsorolt, romákra vonatkozatható munkavállalói értékkel sem értettek egyet. Egyes-egyedül az alacsony bérigény szempontja emelkedik ki körükben.

3. Az „elfogadó” csoport tagjai a legtöbb értéket érvényesnek tekintik a romákra. Az idézőjelet ezzel együtt azért látjuk indokoltnak, mert e vezető csoport tagjai is zömében úgy látják, hogy a romák nem alkalmasak vállalkozás vezetésére. (Ezzel szemben a romák kiváló vállalkozásai-

ról lásd: Babusik Ferenc: Roma vállalkozások, vállalkozó romák. Esély, 2005/5.)

4. táblázat Vezetői csoportok megoszlása

	%
1. Elutasító	6,8
2. Rasszista	27,0
3. „Elfogadó”	7,0
4. Rejtett	59,2

A kérdezett vezetők közel hatvan százaléka nem válaszolt az itemekben foglalt kérdésekre, véka alá rejtette valódi véleményét (a későbbi elemzések során látjuk majd, hogy más módszerekkel valójában minden vezető véleményét megismerhettük). A ténylegesen válaszoló vezetők zöme rasszistának nevezhető a roma munkavállalók kvalitásait firtató kérdések fényében.

Ehelyütt azonban igen lényeges egy megjegyzést tennünk: *a fenti vezetői típusok véleményei az előítéletekről adnak képet, és nem a romák tényleges alkalmazhatóságáról vagy az alkalmazás iránti hajlandóságról.* A megkérdezett és válaszaikat nyíltan vállaló vezetők zöme cigányellenes vagy mélyen cigányellenes beállítódottságról tett tanúbizonyságot, arról, hogy lenézik a roma származású munkaerőt. A későbbi adatok azonban azt mutatják, hogy még a nyíltan és mélyen cigányellenes vállalkozásvezetők egy része is alkalmaz romákat, s ezzel szemben: az „elfogadónak” tűnő vezetők egy része nem alkalmaz, vagy nem is lenne hajlandó romákat alkalmazni. Mindez megerősíti az eddigi hazai előítélettel, vagy az előítélettel is kapcsolatos roma kutatások tapasztalatait, melyek szerint a népesség egy nem jelentéktelen hányada cigányellenes.

Mivel kutatásunk fókuszja a munkaerő-piaci diszkrimináció, tehát az a kérdés, hogy mely értékek és feltételek mentén alkalmaznak vagy nem alkalmaznak romákat, ezért a feltárható előítéletek elsősorban annyiban érdekesek számunkra, hogy mennyiben magyarázzák a tényleges diszkriminációt.

A fenti megjegyzésekkel együtt érdemes néhány sorban jelezni, hogy mely területeken magasabb vagy alacsonyabb a jelzett vezetői csoportok jelenléte.

A budapesti vállalkozások vezetői között a rasszista értékszemlélettel jellemezhető magasabb arányban szerepelnek (noha pl. Budapest roma lakosságára az országon belül az egyik legalacsonyabb megyei arány). A válaszoló igazgatók, felsővezetők rasszistább válaszokat adtak, mint az elkülönített humánpolitikai vezetők. Az elfogadó attitűddel jellemezhető vezetők inkább a bányászat, a szállítás-raktározás, illetve az egyéb közösségi szolgáltatások területén működő cégeknél dolgoznak, velük szemben a mélyen cigányellenesek a szálláshely-szolgáltatás, a pénzügyek, az ingatlanügyek, valamint az oktatás(!) területén vezetők.

Következő lépésként irányítsuk figyelmünket a romák (és más csoportok) tényleges foglalkoztatottságára.

Romák és más társadalmi csoportok foglalkoztatottsága a vállalkozásoknál

A foglalkoztatottságra vonatkozó mérést két vonatkozásban végeztük el: egyrészt arra voltunk kíváncsiak, hogy az egyes társadalmi csoportok tagjait milyen arányban foglalkoztatják a vállalkozások, másrészt hogy milyen az e csoportokkal kapcsolatos foglalkoztatási hajlandóság.

Az egyes társadalmi csoportok kiválasztásában figyelemmel voltunk az egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról szóló törvényre, s ennek szellemében a romákon kívül rákérdeztünk a nők, a pályakezdők, a gyermeket nevelők, illetve a fogyatékkal élők különböző csoportjaira is.

Valós foglalkoztatottság

Az egyes társadalmi csoportok foglalkoztatottságának adatait cluster elemzésnek vetettük alá, ennek eredményeként a vállalkozások hat pregnáns csoportja különült el.

1. *Mélyen diszkrimináló.* A vállalkozások valamivel több mint ötöde tartozik e kategóriába. E vállalkozások elenyésző arányban alkalmaznak szegényeket, romákat, pályakezdőket, illetve fogyatékkal élőket, valamint csak kis arányban nőket, különösen ha azok kisgyermeket nevelnek. E vállalkozások szinte kizárólag a nem hátrányos helyzetűeket alkalmazzák. A romák alkalmazásának megtagadása azért is figyelemre méltó ezeknél a vállalkozásoknál, mert független a romák képzettségétől: felsőfokú végzettségű cigányokat sem alkalmaznak. A diszkrimináló jelzöt – mint azt a későbbiekben látjuk – az is indokoltá teszi, hogy e vállalkozások olyan ágazatokban felülreprezentáltak, amelyekben bőven indokolt lenne nőket vagy képzett romákat alkalmazni.

2. *Enyhe elutasító.* Ebben a csoportban a vállalkozások szinte minden munkavállalói csoport tagját alkalmazzák, kivéve a fogyatékkal élőket, ugyanakkor a szakképzetlen romákat csak e cégek fele. Ezt indokolhatja ugyan a munkaerő képzettsége iránti jogos elvárásuk is, azonban a felsőfokon végzett romákat is csak e cégek háromnegyede foglalkoztatja. Ez utóbbi miatt kapták az „enyhe elutasító” elnevezést.

3. *Teljes elfogadó.* E vállalkozások minden hátrányos (és nem hátrányos) helyzetű csoport tagját alkalmazzák.

4. *Nőket, romákat, fogyatékkal élőket diszkrimináló.* E csoportban a vállalkozások nagy része, a kategórianévnek megfelelően, a felsorolt csoportok tagjait nem alkalmazza. A mélyen diszkrimináló csoporttól az arányokban térnek el. Míg azok elenyésző mértékben alkalmaztak hátrányos helyzetűeket, addig e vállalkozások körében az alkalmazás valamivel magasabb fokú. (Pl. a mélyen diszkrimináló cégek mindössze 1,8 százaléka alkalmaz szakképzett romákat, addig az utóbbi cégcsoport tagjainak 25,6 százaléka hajlandó erre – de nem több.) Ugyanakkor e cégcsoport tagjai körében az, ha valaki egyszerre pályakezdő és nő, avagy egyedül-

álló és gyermeket nevel, különös ok az alkalmazás elutasítására; az ilyen munkavállalókat elvértve alkalmazzák.

5. *Hátrányos helyzetűeket diszkrimináló.* E cégcsoport tagjai esetén a diszkrimináció az etnicitáshoz és társadalmi státushoz, valamint a fogyatékosághoz kötődik, viszont a nemi hovatartozáshoz nem. A képzett, de szegényebb munkavállalókat mintegy negyven százalékuk nem alkalmazza, ugyanakkor a szakképzett, érettségizett vagy felsőfokon végzett romákat mindössze 3–10 százalék hajlandó alkalmazni.

6. *Fiatalokat, nőket diszkrimináló.* E cégcsoport tagjai a nőket, különösen a fiatal nőket elvértve alkalmazzák. A női nemhez tartozás, ha egyúttal az illető roma, e cégcsoport tagjai körében szinte biztosan kizárja a felvételt.

5. táblázat A munkavállalók hátrányos helyzetű csoportjainak alkalmazásával kapcsolatos vállalkozó attitűdök megoszlása

	%
Mélyen diszkrimináló	22,0
Enyhe elutasító	6,8
Teljes elfogadó	37,7
Nőket, romákat, fogyatékosokat diszkr.	9,2
Hátrányos helyzetűeket diszkrimináló	20,9
Nőket diszkrimináló	3,3

Mint az adatokból látható, a vállalkozások alig több, mint harmada mentes mindenféle diszkriminációtól. A vállalkozások ötöde nevezhető mélyen diszkriminálónak, ugyancsak ötöde különbözteti meg „csak” a hátrányos helyzetűeket, a nőket diszkrimináló cégek aránya pedig összesen 12,5 százalék.

Oksági összefüggések a romák foglalkoztatásának elutasításában

A romák foglalkoztatásának elutasítását oksági vizsgálata során⁵ több fő tényezőt azonosítottunk: az egyik a roma munkavállalókra vonatkozó értékítéletek rendszere, a másik pedig a „kis vezetői tipológia” során, az alkalmazott munkaerőhöz való vezetői viszonyok rendszere.

Az első lényeges felismerés szerint nem az elemi rasszizmus vezet a foglalkoztatás hiányához, hanem az egyszerűbbnek tűnő elutasítás: ez az értékmozzanat a romák elutasításának összesen a 14 százalékát magyarázza meg. Ugyanakkor – mint azt később, a romák által betöltött vezetői, szellemi, illetve fizikai munkakörök elemzésekor látjuk majd – *azon vállalkozások esetén, melyek bizonyos munkakörökre nem alkalmaznak romákat, a mély diszkrimináció játszik komoly szerepet.*

A vállalkozások közül a mélyen diszkrimináló csoport jelenlétét, figyelemre méltó módon a „humánpolitikai” technokrata névvel illetett vezetői attitűd igen erősen, 25 százalékban magyarázza. Az ebbe a típus-

5 Lineáris regresszóval végzett analízis

ba sorolt vezetők számára roppant fontos a munkaerő kiválósága, munka- és teherbírása, ugyanakkor nem gondolják azt, hogy az alkalmazott munkaerőt valaha is jövőendő vezetőnek tekintsek, egyúttal nem tekintik igazán rentábilis befektetésnek alkalmazásukat. *E vezetők elkerülnek minden olyan munkavállalót, akit emberi mivoltában – és nem munkaerőként – valamelyest is lenéznék.* Az ilyen vezetői attitűdcsoportba tartozás egyúttal kisebb erővel (13%-ban), de magyarázza azt, ha egy vállalkozás *nem* tartozik a „teljes elfogadó” csoportba.

Mindehhez hozzátartozik, hogy a választ adó személy beosztása (igazgató, vezető vagy személyügyi vezető) nem befolyásolja a munkaerő-piaci diszkrimináció típusához való tartozást, az elutasító attitűd mértéke független a beosztástól, vagy a felelősségi körtől. E jelenség azonban arról is számot ad, hogy a személyügyi vezetők nem kevésbé előítéletesek, mint a humán ügyekben kevésbé járatos más vezetők, vagy épp tulajdonosok.

Azt, hogy egy vállalkozás mélyen diszkriminál minden hátrányos helyzetű csoportot, igen nagy erővel, összesen 48 százalékban magyarázza az a tény, hogy az adott vállalkozás a pénzügyi szektorban működik, míg kisebb, de számottevő mértékben, 26 százalékban magyarázza a szálláshely-szolgáltatáshoz, illetve 16 százalékban a szállítás-raktározás ágazathoz való tartozás. Fordított összefüggést is találunk: ha egy vállalkozás az oktatás terén dolgozik, az mínusz tizenhét százalékban, ha pedig egészségügyi szektorban működik, ez –14 százalékban kontraindikálja a mélyen diszkriminatív munkaerő-piaci hozzáállást.

Ugyanakkor a mély diszkrimináció, valamint a nők, romák és fogyatékkal élők együttes diszkriminációja nem azonosan magyarázható ágazati jelenség; tapasztalatunk szerint az, hogy egy vállalkozás az oktatási ágazatban működik, a nők, romák és fogyatékkal élők együttes diszkriminációját magas – 23 százalékos! – erővel magyarázza. (Természetesen ne feledjük, hogy a vizsgált vállalkozások magáncégekként végeznek oktatást, tehát nem keverendők össze a közoktatás szervezeteivel.)

A hátrányos helyzetűek alkalmazásának megtagadása nem azonos jelenség az előző két diszkriminációs típussal – legalábbis ágazati szinten. A bányászati ágazatban végzett tevékenység nagy mértékben, 37 százalékban magyarázza azt, ha egy vállalkozás diszkriminálja a romákat és a szegényeket (a fogyatékkal élők alkalmazásának megtagadása mögött nyilván indokolható iparági szempontok állnak).

Abban az esetben, ha egy vállalkozás a teljesen elfogadó munkaerő-piaci viszonyt képviseli, ugyancsak megtalálhatóak az ágazathoz tartozás indokai. A bányászat területén való működés 38 százalékos erővel kontraindikálja, hogy egy cég elfogadó legyen. A pénzügyi szektorhoz tartozás –25 százalékos erővel, a mezőgazdasághoz tartozás –18 százalékos erővel kontraindikálja az elfogadó magatartást. Ezzel szemben az egészségügyi-szociális szférában való elhelyezkedés magas, 28 százalékos, az egyéb közösségi szolgáltatás ágazathoz való tartozás pedig 16 százalékos erővel magyarázza az elfogadást.

A vállalkozások mérete ugyancsak erős befolyásoló tényező. Általában elmondhatjuk, hogy minél nagyobb vállalkozásról van szó, annál kevésbé diszkriminál mélyen.

A 10–19 fős kategóriához tartozás kissé, 10 százalékos mértékben magyarázata a mély diszkriminációnak, ezzel szemben az 50–250 fős kategóriához tartozás –13 százalékban, a 250 fő felettihez tartozás pedig –22 százalékban kontraindikálja azt.

A specifikusan romákra vagy szegény körülmények között élő munkavállalókra vonatkozó diszkrimináció jelenlétét nem befolyásolja közvetlenül a vállalkozás mérete. Azonban a nagy, 250 fő feletti kategóriához tartozás erősebben, 28 százalékban magyarázza magát az elfogadó magatartást.

Mint ismeretes, az előítéletesség, illetve a rasszizmus különböző fokai, következésképp a diszkrimináció jelensége is az emberek értékvilágának következménye és kevésbé indokolható érdekekkel vagy egyéb racionális okokkal. Ez a nyílt és a statisztikai jellegű diszkriminációra egyaránt vonatkozik.

A kevésbé racionális, avagy kevésbé a vállalkozások gazdaságilag indokolható érdekei mentén leírható jelenségek közé tartozott a vezetők tipologizált attitűdje. Hasonlóan, a fentebb vizsgált diszkriminatív munkaerő-alkalmazási gyakorlat ugyancsak ellentétes lehet a vállalkozások nyílt érdekeivel. Ezzel együtt feltételezzük, hogy a vállalkozások vezetői nemcsak tisztában vannak azzal, hogy kiket alkalmaznak és kiket nem (egyébként nem tudtak volna erre a kérdésre válaszolni), de gazdasági érdekeik mentén optimalizálni is igyekeznek – egyébként diszkriminatív – gyakorlatukat. Ennek az optimalizálásnak lehet egyik eszköze a humánpolitikai támogatások felvétele – még diszkriminatív gyakorlat esetén is. A következőben megnézzük, hogy milyen arányban jutottak támogatásokhoz a vállalkozások, e gyakorlatuktól függően.

6. táblázat A támogatások aránya (%) munkaerő-piaci attitűd szerint

	Semmilyen támogatást nem kapott	Csak beruházási vagy adó-támogatás	Csak humán-politikai	Minden típusút kapott
Mélyen diszkrimináló	51,0	7,6	13,1	28,3
Enyhe elutasító	57,0	6,1	7,2	29,7
Teljes elfogadó	59,9	5,4	10,8	23,8
Nőket, romákat, fogyatékosokat diszkrimináló	29,5	5,2	15,1	50,2
Hátrányos helyzetűeket diszkrimináló	35,6	7,0	15,0	42,3
Fiatalokat, nőket diszkrimináló	16,0	4,3	32,1	47,6
Átlag	48,4	6,2	13,1	32,3

A táblázat adatai arról tanúskodnak, hogy a vállalkozások remekül különválasztják munkaerő-alkalmazási gyakorlatukat és a támogatások igénylését. A mélyen diszkrimináló vállalkozások, melyek alapvetően nem alkalmaznak semmilyen hátrányos helyzetűt, épp az átlagos mérték szerint jutottak mindenféle, ezen belül humánpolitikai célú (munkahely-teremtő, munkahely-megtartó stb.) támogatásokhoz. Velük ellentétben a

teljes elfogadásról (vagy enyhe elutasításról) tanúskodó vállalkozások azok, amelyek átlag alatt kaptak támogatást.

Azon cégek, melyek az átlag több mint két és félszeresének arányában jutottak humánpolitikai támogatásokhoz, egyúttal a fiatalokat, nőket diszkriminálók közül kerültek ki – igaz, ezek a romákat és hátrányos helyzetűeket nem diszkriminálják...

A romákat és hátrányos helyzetűeket is diszkrimináló vállalkozások ugyancsak az átlag másfélszeresének arányában jutottak humánpolitikait is magában foglaló támogatásokhoz. Ugyanakkor, lineáris regresszióval vizsgálva, azt találjuk, hogy a humánpolitikai támogatások felvétele, valamint a romákhoz és hátrányos helyzetűekhez fűződő munkaerő-piaci attitűdök nem állnak oksági viszonyban egymással; ez azt jelenti, hogy a romák diszkriminációja nem oka a humánpolitikai támogatás hiányának, és ellenkezőleg: a romák és hátrányosabb helyzetűek elfogadása nem okozza azt, hogy egy vállalkozás nagyobb valószínűséggel jutna ilyen támogatáshoz. A romák elfogadása vagy el nem fogadása nincs különösebb „köszönő viszonyban” e támogatásokkal. Nyugodtan feltételezhetjük, hogy a támogatások felvétele alapvetően a vállalkozások anyagi érdekeitől, valamint a vezetők kapcsolatrendszerétől függ, és nem attól, hogy milyen mértékben foglalkoztatnak hátrányos helyzetűeket.

A különböző mértékű diszkriminatív munkaerő-piaci gyakorlattal jellemezhető vállalkozások igen nagy aránya, valamint az a tény, hogy az ilyen vállalkozások épp úgy hozzájutnak aktív munkaerő-piaci eszközökhöz, mint a nem diszkrimináló vállalkozások, arra hívja fel a figyelmet, hogy az eddigieknél lényegesen alaposabban kell áttekinteni a támogatások odaítélésének kritériumrendszerét, valamint a támogatások felhasználásának gyakorlatát – beleértve a monitorozást is.

Foglalkoztatási hajlandóság

A foglalkoztatottsági nívó mérése mellett igen lényeges az a kérdés, hogy milyen mértékben alkalmaznak szívesen egy adott csoporthoz tartozó munkavállalót (pl. romát, egyedülálló, gyermeknevelő nőt stb.). A foglalkoztatási hajlandóság kérdéseit az egyes munkavállalói csoportokra vonatkozóan ötfokú skálán ítélték meg a vezetők.

A kérdezés során külön felhívtuk a válaszolók figyelmét arra, hogy vegyék figyelembe az ekvivalens munkavállalói érték szempontját; azaz úgy ítélnének, hogy a felsorolt csoportok tagjai egyébként végzettségük, szakképesítésük, elvárt gyakorlatuk szerint megfelelnek az adott vállalkozás, munkakör stb. kívánalmainak. Ezzel az eljárással biztosítjuk azt, hogy ha pl. egy vezető válasza szerint ő maga nem alkalmaz szívesen általános iskolát végzett romát, e válasz nem jelenti azt, hogy a vállalkozás nem alkalmaz képesítés nélküli dolgozókat; egyedül azt jelenti, hogy a roma képesítés nélkülieket kerüli el.

A foglalkoztatási hajlandóság mérésekor tehát a valós foglalkoztatottság mérése során felsorolt csoportok tagjaira vonatkozóan kellett a vezetőknek megítélniük, hogy milyen mértékben alkalmazzák szívesen vagy nem szívesen őket, ha egyébként végzettségük, képesítésük, gyakorlatuk stb. megfelel a kívánalmaknak. Az adatok cluster elemzése nyo-

mán hét markáns vállalati csoport különült el. A foglalkoztatási hajlandóság mutatója a vállalkozások preferenciáiról szól, megjeleníti tehát azt is, ha egy vállalkozási csoport egy bizonyos munkaerő-típust egyáltalán nem alkalmaz, valamint azt, hogy mennyire hajlandó alkalmazni egyáltalán.

1. *Csak többségi férfiakat preferál.* A vállalkozások e csoportja alapvetően többségi férfiakat alkalmazna (végzettségtől függetlenül), tehát nem preferálja sem a nőket, sem a szegényebbeket, sem a fogyatékkal élőket, s e csoportok tagjait alapvetően nem is alkalmazza.

2. *Elsősorban előnyösebb helyzetűeket preferál.* E vállalkozások alapvetően nem alkalmaznak, s nem is szeretnének alkalmazni romákat, szakképzetleneket, külföldieket, betelepülteket és fogyatékkal élőket. Egyedülálló és gyermeket nevelő embereket pedig csak közepes mértékben preferálnak. E vállalkozási kör annak köszönheti a nevét, hogy itt a fennmaradó – és alkalmazott, illetve preferált – munkavállalói csoportok egyike sem szenved hátrányt.

3. *Felsőfokon végzett romákat is preferál.* E vállalkozói csoport hajlandó alkalmazni pályakezdőket, gyermeket egyedül nevelőket, valamint felsőfokon végzett romákat. Egyúttal elkerüli a képzetlenebb, szegényebb vagy fogyatékkal élő, valamint az idegen vagy betelepült munkaerőt.

4. *Kizárólag 25 év feletti, előnyösebb helyzetű munkaerőt preferál.* Ez a vállalkozói kör annyiban különbözik a fentebb jelzett, második számú körtől, hogy egyúttal elkerüli a pályakezdők, fiatalok alkalmazását is.

5. *Fogyatékkal élőt nem alkalmaz.* Ez a csoport nevében hordozza preferenciáját; ugyanis – igaz, csak valamivel a közepes érték felett, de – hajlandó alkalmazni romákat (egyúttal e vállalkozói kör mintegy fele alkalmaz is), ugyanakkor a fogyatékkal élőket elkerüli. E vállalkozói csoport egyúttal elenyésző mértékben alkalmaz képzetleneket, viszont ez utóbbi preferencia háttérben a vállalkozások szükséges képzettségi szerkezete áll. Mint a későbbiekben látjuk, e vállalkozások elenyésző mértékben alkalmaznak szakképzetlen munkaerőt. A munkaerő-piaci diszkrimináció részükről emiatt voltaképp csak a fogyatékkal élők iránt nyilvánul meg.

6. *Elsősorban 25 év feletti, előnyös helyzetűt preferál.* E csoport annyiban tér el a 4. számú vállalkozói csoporttól, hogy a pályakezdők kizárása nem oly szigorú körökben, kis mértékben hajlandók alkalmazni őket.

7. *Szinte kizárólag többségi nőket preferál.* Ez a legkisebb, mindössze a vállalkozások 3,9 százalékát kitevő csoport alapvetően nőket alkalmaz (mint látjuk, ágazati sajátosságok miatt), ugyanakkor diszkriminálja a roma származású munkaerőt.

7. táblázat Egyes munkavállalói csoportok iránti alkalmazói alkalmazási hajlandóságok és megoszlásuk

	%
1. Csak többségi férfiakat	10,1
2. Elsősorban előnyösebb helyzetűeket	17,6
3. Felsőfokon végzett romákat is	8,3
4. Kizárólag 25 feletti előnyös helyzetűeket	23,5

MAGYAR VALÓSÁG

	%
5. Fogyatékkal élőt nem alkalmaz	16,5
6. Elsősorban 25 feletti előnyös helyzetűeket	20,1
7. Szinte kizárólag többségi nőket	3,9

A vállalkozások 37,5 százaléka tehát alapvetően elutasítja bármilyen roma származású munkaerő alkalmazását. A vállalkozások közel azonos arányú, 37,7 százalékos része csak bizonyos méretekben hajlandó és alkalmaz is roma munkaerőt. A vállalkozások 8,3 százaléka csak felsőfokú végzettségű romákat szeretne munkatársai körében tudni, és egy maradék 16,5 százalékos munkáltatói réteg az, amely nem fejezi ki fenntartását a romákkal kapcsolatban. Elmondhatjuk tehát, *hogy a munkáltatók több mint nyolcvan százaléka nem pusztán alig alkalmaz romákat, de egyúttal nem is szeretne alkalmazni, még abban az esetben sem, ha azok végzettsége megfelelő.*

A romák helyzeténél csak a fogyatékkal élők helyzete rosszabb – ugyanis minden vállalkozás úgy nyilatkozott, hogy nem szeretne ilyen munkaerőt alkalmazni.

A következő lépésben tekintsük át, hogy milyen a felsorolt vállalkozási preferencia típusba tartozó cégeknél a munkaerő-állomány képzettségi szerkezete, illetve ezzel összefüggésben milyen az ágazati elhelyezkedés.

8. táblázat Az egyes képzettségi fokozatba tartozók átlagos aránya (%) preferencia típusonként

	Felsőfokú	Érettségi-zett	Szaktanácsképző, szakiskola	Befejezett 8 általános	Kevesebb, mint 8 általános
Csak többségi férfiakat	7,8	24,5	46,7	20,5	0,6
Elsősorban előnyösebb helyzetűeket	12,4	27,9	41,8	17,6	0,3
Felsőfokon végzett romákat is	61,6	17,4	18,5	2,5	0,0
Kizárólag 25 feletti előnyös helyzetűeket	12,3	37,3	37,0	13,0	0,4
Fogyatékkal élőt nem alkalmaz	18,2	42,0	31,8	8,0	0,0
Elsősorban 25 feletti előnyös helyzetűeket	15,6	31,3	36,2	16,6	0,4
Szinte kizárólag többségi nőket	7,9	54,6	21,2	16,4	0,1
Átlag	17,3	32,9	35,7	13,8	0,3

9. táblázat *Preferencia típusok megoszlása (%) ágazatonként*

	Csak többségi férfiakat alkalmaz	Elsősorban előnyösebb helyzetűeket alkalmaz	Felsőfokon végzett romákat is alkalmaz	Kizárólag 25 feletti előnyös helyzetűeket alkalmaz
Mezőgazdaság, vad-, halgazdálkodás, erdőgazdaság	12,2	5,3		10,6
Bányászat				1,4
Feldolgozóipar	42,3	44,1	7,8	26,2
Villamos energia-, gáz-, gőz-, vízellátás		0,6	0,7	0,8
Építőipar	16,4	15,7	19,7	3,6
Kereskedelem	8,7	14,6	9,2	21,8
Szálláshely-szolgáltatás, vendéglátás	0,4	4,0	1,1	8,8
Szállítás, raktározás, posta és távközlés	3,0	5,4	7,4	6,8
Pénzügyi tevékenység	0,2	0,7	0,2	0,7
Ingatlanügylek, gazdasági szolgáltatás	11,5	5,3	46,8	17,3
Oktatás		0,0		0,5
Egészségügyi, szociális ellátás		1,5	4,1	0,2
Egyéb közösségi szolg.	5,3	2,8	3,1	1,1
	Fogyatékkal élőt nem alkalmaz	Elsősorban 25 feletti előnyös helyzetűeket alkalmaz	Szinte kizárólag többségi nőket alkalmaz	Átlag
Mezőgazdaság, vad-, halgazdálkodás, erdőgazdaság	4,2	9,3		6,8
Bányászat		0,4		0,4
Feldolgozóipar	24,5	37,1	29,6	30,5
Villamos energia-, gáz-, gőz-, vízellátás	3,2	0,5		0,9
Építőipar	11,7	2,0	10,7	12,0
Kereskedelem	44,6	30,3	37,3	22,5
Szálláshely-szolgáltatás, vendéglátás	4,5	2,4	0,6	4,6
Szállítás, raktározás, posta és távközlés	0,3	1,6	0,7	4,5
Pénzügyi tevékenység	0,1	0,3	11,5	1,3
Ingatlanügylek, gazdasági szolgáltatás	3,6	14,6	8,3	13,2
Oktatás	0,6	0,4		0,4
Egészségügyi, szociális ellátás	0,2	0,5	1,1	0,7
Egyéb közösségi szolg.	2,5	0,7	0,4	2,1

Azok a vállalkozások, melyek alapvetően nem roma férfiakat preferálnak, mélyen átlag alatt alkalmaznak felsőfokú végzettségűeket, ugyanakkor átlag felett szakmunkásokat és általános iskolával rendelkezőket. Az ilyen preferenciájú vállalkozások jóval felülreprezentáltak a mezőgazdaságban, valamint a feldolgozóiparban.

Azok a vállalkozások, amelyek felsőfokú végzettségű romákat alkalmaznak, alapvetően felsőfokú végzettségű dolgozókkal rendelkeznek; erősen felülreprezentáltak az ingatlan- és gazdasági szférában, az építőiparban, valamint a szállítás raktározás, posta, távközlés és az egészségügyi-szociális ellátás terén.

Mint emlékeztető, azon vállalkozások nem zárják ki alapvetően a roma munkaerőt, amelyek egyedül a fogyatékkal élők csoportját diszpreferálják. Noha e vállalkozások felülreprezentáltak az energia szektorban és a kereskedelemben, azt kell látnunk, hogy többé-kevésbé minden ágazatban megtalálhatók. E vállalkozások egyedül az érettségivel rendelkezőket alkalmazják az átlag feletti arányban. Mindennek a romák foglalkoztatottságának javítására nézve az a tanulsága, hogy a romákat alkalmazó vállalkozások tevékenysége alapvetően nem ágazatspecifikus és nem képzettségspecifikus. Azok a vállalkozások, melyek alkalmaznak romákat, közel az átlagnak megfelelő arányban alkalmaznak minden képzettségi típusú munkaerőt (noha a csak általános iskolai bizonyítvánnyal rendelkezőket némiképp az átlag alatt). *A romák munkaerő-piaci kizáródása – amennyiben képzettségük megfelelő – nem a vállalkozások ágazati elhelyezkedésének és megkívánt képzettségi szerkezetének köszönhető, hanem alapvetően a diszkriminációs mechanizmusoknak.*

Támogatási formák és alkalmazási preferenciák

Megvizsgáltuk, hogy az alkalmazási preferenciák hogyan viszonyulnak ahhoz a kérdéshez, hogy egy vállalkozás részesedett-e valamilyen humánpolitikai támogatásban vagy sem.

10. táblázat *Támogatásokban részesedett vállalkozások aránya (%) preferencia típusonként*

	Semmilyen támogatást nem kapott	Csak beruházási vagy adó-támogatás	Csak humán-politikai támogatás	Minden típusút kapott
Csak többségi férfiakat	31,9	6,7	11,9	49,5
Elsősorban előnyösebb helyzetűeket	46,5	6,6	15,4	31,6
Felsőfokon végzett romákat is kizárólag 25 feletti előnyös helyzetűeket	92,3	1,2	2,0	4,5
Fogyatékkal élőt nem alkalmaz	45,1	8,4	14,3	32,2
Elsősorban 25 feletti előnyös helyzetűeket	61,3	5,3	6,9	26,5
Szinte kizárólag többségi nőket	29,7	7,0	19,2	44,1
<i>Átlag</i>	67,9	1,2	16,2	14,7
	48,4	6,2	13,1	32,3

Mint látjuk, az a két vállalkozási típus részesedett a legkisebb arányban valamilyen, ezen belül is humánpolitikai támogatásban, amely a leginkább preferálja a romákat, ugyanakkor a romákat elutasító vállalkozások közel az átlagnak megfelelően részesedtek támogatásokban. Az okási elemzést ebben az esetben is elvégezve, azt tapasztaltuk, hogy e két tényező (támogatás és preferencia) nem oka egymásnak, ami ehelyütt azt is jelenti, hogy a romákat preferáló vállalkozások nyilván nem azért nem kaptak támogatást, mert preferálják a romákat (hanem valószínűleg kevésbé kértek támogatást, vagy rosszabbak a kapcsolataik). Hasonlóképpen, *ha egy cég elutasítja a romákat, akkor ez nem oka annak, hogy nem kapott támogatást. Tehát ezúttal is azt látjuk, hogy a támogatás vagy annak hiánya nem függ össze a preferenciákkal.*

Az elemzések során feltártuk, hogy a támogatások, ezen belül a humánpolitikai támogatások megszerzésének hátterében alapvetően a vállalatok kapcsolatai játszanak szerepet. Ehelyütt azt emeljük ki, hogy miként függ össze a vállalkozások preferenciája (hajlandók-e romákat alkalmazni, avagy elutasítják őket), a támogatásokban való részesedés, valamint a kapcsolatrendszer. Eredményeink azt mutatják, hogy alapvetően e tekintetben is a kapcsolatok dominálnak, és nem a preferencia.

Azok a vállalkozások, melyek alapvetően csak nem roma férfiakat hajlandók alkalmazni, 78,4 százalékban kaptak humánpolitikai támogatást, ha jó központi kapcsolataik vannak, 69,7 százalékban, ha jó helyi kapcsolataik, illetve mindössze 32 százalékban, ha rosszak a kapcsolataik.

Velük szemben, azon vállalkozások, melyek hajlandók szakképzett (vagy érettségizett) romákat alkalmazni, 25 százalékban kaptak humánpolitikai támogatást, ha jó központi kapcsolataik vannak, illetve 18,7 százalékban, ha rosszak a kapcsolataik⁶. Tehát *a romák alkalmazására hajlandó vállalkozások alapvetően ebben az összefüggésben is kisebb arányban részesedtek humánpolitikai támogatásban, mint a romákat elutasítók. Ugyanakkor azon cégek részesedtek a legnagyobb arányban támogatásban, amelyek egyszerre rendelkeznek jó kapcsolatokkal, illetve elutasítják a romák felvételét.*

Ehelyütt is nyomatékkal felhívjuk a figyelmet a humánpolitikai támogatási rendszer felülvizsgálatának szükségességére.

Romák alkalmazása a vezetői, szellemi és fizikai munkakörökben

A romák alkalmazásának, illetve a velük kapcsolatos preferenciáknak igen lényeges kérdése, hogy amennyiben egy vállalkozás alkalmaz romákat, úgy elsősorban milyen munkakörökben teszi azt. Régebbi kutatások azt valószínűsítették, hogy a romák alkalmazása elsősorban alacsonyabb képzettséget igénylő, illetve fizikai munkakörökben jellemző. (Lásd Kertesi Gábor: *Cigányok a munkaerőpiacon (105–150.)*. In: *Az átmenet foglalkoztatáspolitikája Magyarországon*. Bp., 1995. vagy *Közgazdasági Szemle* 41. 1994. 11. (991–1023.). Babusik Ferenc–Dr. Adler Judit: *Roma vállalkozások ku-*

⁶ Az elemzés során a munkaügyi központokkal, önkormányzatokkal, illetve egyes minisztériumokkal ápolt kapcsolatok emelkedtek ki.

tatása. In: *A romák esélyei Magyarországon*. Szerk.: Babusik Ferenc. Kávé Kiadó, Bp. 2002.) A jelen tanulmányban tárgyalt, nagy mintán megvalósított empirikus kutatás lehetővé tette, hogy mélyebb összefüggéseket tárjunk fel; megvizsgáljuk, hogy például mely ágazatokban gyakoribb a romák szellemi munkakörökben való alkalmazása, vagy éppen milyen okok vezetnek ahhoz, ha fizikai munkakörökben sem alkalmazzák őket. Ugyancsak megvizsgálhattuk, hogy a humánpolitikai támogatások igénybevétele a vállalkozások részéről milyen összefüggést mutat azzal, ha a vállalkozások inkább szellemi vagy fizikai munkára alkalmazzák a romákat.

Az egyes munkakörökben való alkalmazás mérésekor ismét a valós foglalkoztatottság mérése során felsorolt – az egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról szóló törvényben is nevesített – csoportok tagjaira vonatkozóan kellett a vezetőknek jelezniük, hogy az adott csoport tagját alkalmazzák-e az adott munkakörben, vagy sem. A romák elhelyezését egy nagyszámú csoport tagjai között ismét a válaszok értékelhetőségének és hitelességének biztosítása indokolta. A válaszokat cluster elemzésnek vetettük alá, a következőkben az eredményeket ismertetjük.

Vezető beosztásban a vállalkozások még felsőfokú végzettséggel sem alkalmazzák a romákat.

Szellemi munkakörök. Az adatok elemzése nyomán öt vállalati csoport különült el kellő élességgel. (A vizsgált vállalkozások közel fele esetén a szellemi dolgozók aránya a teljes dolgozói állományon belül viszonylag alacsony, esetükben nem lehetett társadalmi csoportok szerint rangsorolni a preferenciákat.)

11. táblázat *Egyes csoportok megjelenése a szellemi dolgozók között. A vállalkozások típusainak megoszlása*

	%
1. Alacsony szellemi dolgozói arány	47,4
2. Elsősorban többségi férfiakat alkalmaz	11,8
3. Romákat is alkalmaz	12,0
4. 25 év feletti nem hátrányos helyzetűeket alkalmaz	23,7
5. Elsősorban többségi nőket alkalmaz	5,1

A vállalkozások 11,8 százaléka alapvetően többségi származású férfiakat alkalmaz szellemi munkakörökben, több mint ötödük (23,7%) elsősorban 25 év feletti nem hátrányos helyzetűeket, míg egy közel öt százalékos töredék a többségi nőket preferálja.

A vállalkozások maradék 12 százaléka alkalmaz romákat is szellemi munkakörökben, és itt kiemelném az *is* szócskát; ugyanis ha azt vizsgáljuk, hogy a különböző végzettségű romákat e vállalkozói kör mekkora hányada alkalmazza, lényegesen rosszabb képet kapunk.

12. táblázat A romákat szellemi munkakörben alkalmazó vállalkozások aránya a romák végzettsége szerint

	%
Szakképzett roma férfiak	0,4
Szakképzett roma nők	0,9
Érettségizett roma férfiak	4,1
Érettségizett roma nők	3,2
Felsőfokon végzett roma férfiak	1,8
Felsőfokon végzett roma nők	4,4

Az érettségit nélkülöző szakképzettség a romákat praktikusán kizárja a szellemi munkakörökből. Érettségi bizonyítvánnyal (gimnázium, vagy érettségit feltételező szakképzettség) a cégek mindössze 3–4 százaléka alkalmaz romákat, míg a felsőfokú végzettség sem javít a helyzeten. Ezen belül a felsőfokon végzett roma férfiak helyzete lényegesen rosszabb, mint a hasonló végzettségű nőké.

Azon vállalkozások ágazati elhelyezkedése, amelyek szellemi munkakörökben alkalmaznak romákat, nem mutat különösebb eltérést más cégek átlagától. A romákat szellemi munkakörökben is alkalmazó vállalkozásoknál a szellemi dolgozók átlagos aránya hetven százalék körüli, míg a romákat ilyen munkakörben nem alkalmazó vállalkozásoknál ez az arány jóval kisebb, 30–50%. Tehát romákat ott alkalmaznak szellemi munkakörben is, ahol eleve igen magas a szellemi dolgozók aránya. Az ilyen vállalkozások elsősorban az egyéb közösségi szolgáltatások területén, az energia-szektorban, az építőiparban és a kereskedelemben találhatóak.

A romák szellemi munkakörökből való kizáródásának hátterében az elemzés egyedüli jelentős okként az alkalmazási preferenciáknál már ismertetett diszkriminációt – valamint a mély diszkrimináció hiányát – mutatja ki.

13. táblázat A tényleges alkalmazással kapcsolatos vállalati attitűdök megoszlása (%) a szellemi munkakörben való alkalmazás preferenciája szerint

	Alacsony- szellemi dolgozó arány	Elsősor- ban nem roma férfiak	Romák is	25 év feletti nem hátrányos helyzetűek	Elsősor- ban nem roma nők	Átlag
Mélyen diszkrimináló	28,2	16,2	1,0	28,6	9,5	22,0
Enyhe elutasító	6,3	16,5	12,5	8,2	11,0	6,8
Teljes elfogadó	24,7	47,3	62,0	23,4	32,6	37,7
Nőket, romákat, fogyatékosokat diszkrimináló	16,0	1,2	1,3	15,9	1,0	9,2
Hátrányos helyzetűeket diszkrimináló	20,2	16,5	19,1	21,1	45,0	20,9
Fiatalokat, nőket diszkrimináló	4,5	2,3	4,1	2,9	1,0	3,3

MAGYAR VALÓSÁG

Azok között a vállalkozások között, melyek romákat is alkalmaznak szellemi munkakörökben, voltaképp nem találunk mélyen diszkrimináló céget (holott azok átlagos aránya 22%), ugyanakkor a teljes elfogadó cégek aránya ebben a körben az átlag közel kétszerese. Itt tehát a mély diszkrimináció hiánya és a teljes elfogadás együttesen játszik szerepet.

Azon vállalkozások körében, melyek elsősorban nem roma nőket alkalmaznak szellemi munkakörben, azok a cégek felülreprezentáltak, melyek a hátrányos helyzetűeket „en block” diszkriminálják.

Fizikai munkakörök. Az adatok elemzése nyomán ugyancsak öt vállalati csoport különült el élesen.

14. táblázat *Egyes társadalmi csoportok preferenciája a fizikai dolgozók között. A vállalkozások típusainak megoszlása*

	%
1. Elsősorban 25 feletti nem roma férfiak	38,9
2. Romák is	9,4
3. Férfiak, szegények, szakképzett roma férfiak	17,8
4. Hátrányos helyzetűek nem	16,6
5. Nem roma nők	17,3

A vállalkozásoknak mindössze 9,4 százaléka alkalmaz nagy gyakorisággal romákat is fizikai munkakörökben, illetve egy nagyobb, 17,8 százalékos aránya szakképzett roma férfiakat is felvesz ilyen munkakörbe.

A következő táblázat azt mutatja, hogy a vállalkozások e kis körén belül, az ide tartozó cégeknek mekkora része milyen végzettséggel alkalmaz romákat, fizikai munkára.

15. táblázat *A romákat fizikai munkakörben alkalmazó vállalkozások aránya (%) a romák végzettsége szerint*

	Romák is	Férfiak, szegények, szakképzett roma férfiak
Szakképzetlen roma férfiak	44,6	30,0
Szakképzetlen roma nők	46,0	4,6
Szakképzett roma férfiak	39,8	43,9
Szakképzett roma nők	31,5	2,5
Érettségizett roma férfiak	17,6	5,0
Érettségizett roma nők	22,3	2,5
Felsőfokon végzett roma férfiak	1,4	0,2
Felsőfokon végzett roma nők	1,0	

A kevesebb mint tíz százalékot kitevő, olyan cégből, amely fizikai munkára alkalmaz romát, közel negyven százalék azon vállalkozások aránya, amelyek érettségi alatti fokozattal (szakképzetlen vagy szakmunkás) alkalmazzák őket.

Az érettségizettek alkalmazása a fizikai munkakörökben a fenti arány

fele, míg felsőfokú végzettséggel hibahatár alatt találunk fizikai munkást (ez utóbbi azonban nyilván nem a munkaerő-piaci kizárásnak, sokkal inkább annak köszönhető, hogy felsőfokú végzettséggel csak végszükség esetén vállal valaki fizikai munkát).

Mindez arra utal, hogy a romák esetében a megfelelő iskolai végzettség sem elegendő ahhoz, hogy a vállalkozások zöme ha nem is szellemi, de fizikai munkára alkalmazza őket. A jelenség oki hátterében ismét a diszkriminációt, még hozzá annak nyílt változatát tudjuk kimutatni.

16. táblázat A tényleges alkalmazással kapcsolatos vállalati attitűdök megoszlása (%), a fizikai munkakörben való alkalmazás preferenciája szerint

	Első- sorban 25 feletti nem roma férfiak	Romák is	Férfiak, szegények, szakképzett roma férfiak	Hátrá- nyos helyze- tűek	Nem roma nők	Átlag
Mélyen diszkrimináló	34,2	1,5	1,8	17,7	30,8	22,0
Enyhe elutasító	8,6	21,4	2,3	11,5	8,1	6,8
Teljes elfogadó	21,5	18,5	38,2	27,6	36,5	37,7
Nőket, romákat, fogyatékosokat diszkrimináló	14,1	10,9	29,0	3,8	5,7	9,2
Hátrányos helyzetűeket diszkrimináló	17,8	41,4	20,3	36,5	17,1	20,9
Fiatalokat, nőket diszkrimináló	3,8	6,3	8,5	2,9	1,9	3,3

Azon vállalkozások között, melyek fizikai munkára alkalmaznak romákat, alig találunk mélyen diszkriminálót, tehát itt egy negatív attitűd hiánya vezet az alkalmazáshoz. Ugyanakkor a teljes elfogadó munkáltatói attitűddel jellemzett vállalkozások nem alkalmaznak nagyobb arányban romákat fizikai munkára, mint mások.

Egyúttal egy igen érdekes, mondhatni „trükkös” jelenségre is felfigyelhetünk: azon cégek körében, melyek fizikai munkára alkalmaznak romákat, az átlag duplája arányában (41,4 %) találunk olyanokat, melyek a munkaerő alkalmazása során alapvetően minden hátrányos helyzetűt diszkriminálnak. Ebből pedig – látva, hogy e cégek között sokan szakképzett vagy érettségizett romákat alkalmaznak fizikai munkára –, azt a következtetést vontuk le, hogy a diszkrimináció, mint olyan vezet a romák fizikai, és nem az egyéb munkakörben való alkalmazásához.

A romák fizikai munkakörben való alkalmazása esetében az ágazati összefüggések nem különösebben informatívak: azok a cégek, amelyek alkalmaznak romákat, közel átlag szerint oszlanak el az ágazatok között.

Ehelyütt említjük meg, hogy a felvett munkabér, valamint az átlagos alkalmazási idő adatai, a nagyszámú válaszhiány okán, nem alkalmasak arra, hogy következtetéseket vonjunk le, noha izgalmas kérdés lenne annak tisztázása, hogy a romákat amúgy fizikai munkára alkalmazó,

MAGYAR VALÓSÁG

ugyanakkor láthatóan diszkrimináló vállalkozások esetében mennyivel lehet kisebb az átlagos alkalmazási idő, illetve alacsonyabb az átlagos bruttó bér.

Elemzéseink tehát arra utalnak, hogy a romákkal kapcsolatban megnyilvánuló munkaerő-piaci diszkrimináció alapvetően tényleges: nyílt, előítéleteken és rasszizmuson alapuló jelenség, és nem tartozik az ún. statisztikai diszkrimináció jelenségek körébe. Ezt bizonyítja az a tény, hogy az érintett vezetők zöme valamilyen mértékben cigányellenes, a roma munkaerővel kapcsolatos értékítéleteik meglehetősen homogén módon cigányellenesek – sőt, a cigányokat mélyen lenéző értékvilágról tanúskodnak. A romák alkalmazásának hiánya vagy diszpreferenciája mögött elsősorban vezetői attitűdök, mégpedig alig burkolt cigányellenes attitűdök állnak. A romák elutasítása mögött nem volt bizonyítható a vállalkozások érdeke, avagy az, hogy bizonyos „statisztikai” elképzelések húzódnának meg az alkalmazás hátterében.

WERNER J. CAHNMAN – CARL M. SCHMITT

A társadalompolitika fogalma*

A *Sozialpolitik* (társadalompolitika) fogalmára mindeddig ritkán fordított figyelmet az angol nyelvű irodalom. Cikkünk áttekintést ad az 1873-ban a *Verein für Sozialpolitik* (Szociálpolitikai Egyesület) megalakulásához vezető angol, amerikai és német irodalomról. E törekvések csúcspontja Otto von Zwiedineck-Südenhorst klasszikus munkája, a *Sozialpolitik* (1911) volt. E kötet egyik fejezete a Zwiedineck összegyűjtött tanulmányaiból kihagyott *Mensch und Wirtschaft* elsőként közreadott angol fordítása. A cikk a társadalomra ható problémákra irányuló társadalmi cselekvéssel összefüggésben, a társadalmi célok teljes és szerteágazó megvalósításának eszközeként mutatja be és teszi világossá a *Sozialpolitik* fogalmát. Mindemellett e célok meghatározása a változások függvénye marad; ezáltal a társadalomtudományok irányadó, tudományos távlatainak integrációjához elméleti alapvetésül szolgál.

A társadalom működési elégtelenségeinek tanulmányozása az Egyesült Államokban és Nagy-Britanniában eltérő irányt vett. Az Egyesült Államokban a társadalmi problémák sokféleségének megragadására törekszik, ám egy elmélet keresésére irányuló kísérletnek tűnik. A Társaság a Társadalmi Problémák Tanulmányozására három hírlevelet¹ szentelt annak, hogy közzé tegyen egy keresztmetszeti áttekintést, a társaság tagjai által készített tanulmányokból, a társadalmiprobléma-elmélet szükségessége és követelményei témájában. E tanulmányokból megtudhatjuk, hogy a társadalmi problémák teoretikusai sokféleképpen fogalmazzák. A társadalmi problémákról szóló szövegeket, így Merton és Nisbet tekintélyes

* W. J. Cahnman and C. Schmitt: The Concept of Social Policy (*Sozialpolitik*). In: W. J. Cahnman, J. T. Marcus, Z. Tarr (eds): *Social Issues, Geopolitics, and Judaica*, © Transaction Publishers, New York 2007, pp. 117-143

¹ „Társadalmi problémák elmélete” („Social Problems Theory”), a Társaság a Társadalmi Problémák Tanulmányozására társadalmi problémák elmélete osztályának (Social Problems Theory Division of the Society for the Study of Social Problems) 4., 5. és 6. hírlevele – 1975 nyara, 1976 tele és nyara.

leírását² tanulmányozva azt látjuk, hogy ezek egyrészt olyan deviáns viselkedésformákkal foglalkoznak, mint a bűn, a fiatalok bűnözése, a mentális rendellenességek, a kábítószerfüggés, az öngyilkosság és a prostitúció; másrészt – a család, a munka, a közösség, a katonai szervezet keretei között, továbbá a népesedési válság, az etnikai kapcsolatok, a világvárosi közlekedés és a katasztrófák szempontjából – a társadalmi bomlás aspektusait tárgyalják. Merton és Nisbet munkájában az interperszonális kapcsolatok különösen hangsúlyos volta természetesen a társadalmi rendszer funkcionális követelményei, a kívánalmak és a valóság esetleges ellentmondása és egyéb, hasonló témák taglalásával egészül ki, ám Merton csupán tanulmányának végén ejt szót az „olyan tevékenységek megosztásának egyensúlyi” követelményeiről, „mint az összetartás és a célok megközelítésének területe”. Merton jelzését ragyogó dolgozatában³ Rupert Vance dolgozta ki teljesen, és tette a társadalompolitikai elmélet részévé. Munkájában a változások ívét a céhek csekély biztonságától a szabad piac szabályozásáig és végül a szélesebb társadalom felelősségéig mutatja be, félreérthetetlen utalással az Egyesült Államok Alkotmányának általános jólétről szóló cikkelyére és a brit fejlődés paradigmájára.

A témára vonatkozó angol irodalomban Asa Briggs összegzése, valamint Rimlinger és Marshall tanulmányai⁴ szerint a „jóléti állam” fogalma áll a figyelem középpontjában. Oastler, Ashley és a fabianusok⁵ hagyományában, valamint hozzájuk hasonlóan Vance-nél a modern jóléti állam a *laissez faire* gazdaság tévelygését megelőzően az „igazi történelmi államhoz” való visszatérésként tűnik fel, a dolgozó ember jogainak és kiváltságainak megteremtőjeként – Asa Briggs meghatározása azonban „darabos” marad. Ő a jóléti politika elemeiként említi a jövedelmi minimum bizonytalanságot mérséklő szavatolását, valamint a szociális szolgáltatások és a polgárok politikai törekvései terén érvényesülő egyenlő bánásmódot. Az átfogó elképzelés azonban, amelynek e követelmények alárendelhetőek lennének, hiányzik. Ebben az összefüggésben jelenik

2 Robert K. Merton–Robert A. Nisbet: „Jelenkori társadalmi problémák: bevezetés a deviáns viselkedés és a társadalom bomlásának szociológiájába” („Contemporary Social Problems: An Introduction to the Sociology of Deviant Behavior and Social Disorganization” – Harcourt, Brace and World, New York, 1961., 3–18. és 697–737. old.).

3 Rupert B. Vance: „Biztonság és szabályozás: visszatérés a nagyobb közösséghez” („Security and Adjustment: The Return to the Larger Community”). Első ízben a *Social Forces* 1944. májusi számában, utóbb a következő kötetben jelent meg: Werner J. Cahnman–Alvin Boskoff: „Szociológia és történelem: elmélet és kutatás” („Sociology and History: Theory and Research” – Free Press, New York, 1964., 366–388. old.).

4 Asa Briggs: „A jóléti állam történelmi távlatban” („The Welfare State in Historical Perspective” – Archiv. Europ. Sociol. II., 1961., 221–258. old.); T. H. Marshall: „A jóléti állam: szociológiai értelmezés” („The Welfare State: A Sociological Interpretation” – Archiv. Europ. Sociol. II., 1961., 284–300. old.); Gaston V. Rimlinger: „Jóléti politika és gazdasági fejlődés: összehasonlító történelmi távlatok” („Welfare Policy and Economic Development: A Comparative Historical Perspective” – Journal of Economic History 1966/26., 556–571. old.).

5 Ld. W. J. Ashley: „Bevezetés az angol gazdaságtörténetbe és -elméletbe” („An Introduction to English Economic History and Theory” – Longman, Green and Company, New York, 1895.). Oastlerről ld. C. Driver: „A radikális konzervatív” („Tory Radical” – Oxford University Press, London, 1946.). A fabianusokról ld. G. B. Shaw: „Fabianus tanulmányok a szocializmusról” („Fabian Essays in Socialism” – Fabian Society, London, 1892.).

meg a képben a német *Sozialpolitik*. Németországban – szemben a korábbi brit gyári törvényekkel – felismerhetően nagyobb hangsúlyt kap a társadalombiztosítási törvényhozás; és Bismarck politikai indítékai mellett említést érdemel konzervatív társadalmi beállítottsága is. Ám a Briggs által adott értékelés elégtelensége a *Sozialpolitik*knak a lehető legszélesebb értelemben vett társadalmi cselekvés elemzéséhez való hozzájárulásáról a *Verein für Sozialpolitik* mint szervezett testület figyelembevételének korlátozásában, továbbá a *Sozialpolitik* kifejezés fogalmi eszközként való felfogásának vitatott kizárásában áll. Most térjünk vissza a *Sozialpolitik* kifejezés meghatározásához és magyarázatához.

A *Sozialpolitik* (társadalompolitika) kifejezést elsőként egy müncheni professzor, Wilhelm Heinrich Riehl (1823–1897) alkalmazta az irodalomban. A kifejezés legjelentősebb műve – a *Naturgeschichte des Volks als Grundlage einer deutschen Sozialpolitik* („Az emberek természetes története mint a német társadalompolitika alapja”, 1851–1855) – címében tűnik fel. Riehl a társadalmi kötelékek felbomlását a gazdasági kizsákmányolás helyett inkább a társadalom szétforgácsolódása és újjáépítése középponti problémájaként magyarázta. Ráébredt, hogy a társadalompolitikának a társadalom egészére kell irányulnia, de alig volt tudatában az általa leírt társadalmi változások megfordíthatatlanságának. Vele ellentétben Lorenz von Stein (1815–1890) dialektikus gondolkodó volt, aki felismerte, hogy a rangot osztályok váltották fel, és a társadalom gazdaságilag ellentétes érdekű felek uralmának veszélyével került szembe. Megoldási javaslata egy független hivatalnoki kar felállítása és a *Sozialpolitik* szociális közgazdaságban való bevezetése volt.⁶ Albert E. Schäffle (1831–1903) álláspontja összetettebb. Egyrészt hangsúlyozta a társadalmi összefüggések teljességének fontosságát, a kor manchesteri liberalizmusát uraló gazdasági tényező elszigetelt felfogásával szemben, másrészt a társadalombiztosítási törvényalkotás egyik fő teoretikusa volt.⁷ Egy, a rokkantsági biztosításról szóló, Bismarck figyelmét is felkeltő újságcikkében Schäffle szembehelyezkedett ama darwini érveléssel, amely a negatív választáshoz vezető aszociális magatartás továbbélését azzal az állítással segítette elő, hogy az államférfiúi képességek végső célja az emberek összessége – azaz a nemzet – lehető legnagyobb testi, anyagi és erkölcsi ereje.⁸ Mindamelllett 1873-ban sem Riehl, sem Stein, sem Schäffle nem volt a *Verein für Sozialpolitik* kezdeményezői között. Az egyesület alapítói elhanyagolták a társadalomelméletet, s ehelyett a szociális problémák megoldásának erkölcsi és politikai megközelítésében bíztak. A *Verein für Sozialpolitik* en-

6 Lorenz von Stein: *Die Verwaltungslehre*, hét kötet, J. G. Cotta, Stuttgart, 1865–1868.; új kiadás: *Verwaltungslehre und Verwaltungsrecht*, V. Klostermann, Frankfurt am Main, 1958. Stein műveinek teljes listáját ld. Kaethe Mengelberg: *Lorenz von Stein: a társadalmi mozgalom története Franciaországban, 1789–1850*. („Lorenz von Stein: The History of the Social Movement in France 1789–1850”, Bedminster Press, Totawa, New Jersey, 1964., 433–445. old.).

7 A legjelentősebb Schäffle-tanulmány ebben az összefüggésben a „Mensch und Gut in der Volkswirtschaft oder der ethisch-antropologische und der chrematistische Standpunkt in den Nationalökonomie, mit besonderer Berücksichtigung der Steuerlehre” – *Deutsche Vierteljahrs-Schrift*, 96 (1861), 232–307. old.

8 Schäffle cikke a rokkantsági biztosításról az *Allgemeine Zeitung*ban 1881. október 7-én és 8-án jelent meg.

nek ellenére magáévá tette a Riehl által alkalmazott elnevezést, s számos német és osztrák társadalomtudóst – többnyire intézményi közgazdászokat – sikerült egyesítenie azzal a céllal, hogy elősegítse a dolgozó osztályok integrálódását az ország társadalmi szerkezetébe, és – elsősorban a törvényalkotás útján – javítsa életminőségüket.⁹ Közel hat évtizedes fennállása során a *Verein für Sozialpolitik* különféle társadalmi és gazdasági kutatásokról 188 kötetet jelentetett meg. Az 55. kötet például egy Max Weber közreműködésével készült tanulmány, amely a kelet-németországi mezőgazdasági munkaerő-helyzetével foglalkozik.

Az elmélet problémája három évtizeddel Schäffle cikkének megjelenése után ismét felmerült, amikor a dolgozókat védő törvények – különösen a társadalombiztosítási törvény – szilárd támaszra leltek, ám a kellőképpen össze nem hangolt jogszabályok burjánzása egyidejűleg szűkítette is a mozgásterüket. Zwiedineck könyve, az első ízben 1911-ben megjelent *Sozialpolitik* jelzi a fordulópontot.

Otto von Zwiedineck-Südenhorst (1871–1956) Grazban született és Bécsben tanult. A közgazdaságtan professzora a karlsruhei Műszaki Tudományok Intézetében és a Breslaui (Wrocław) Egyetemen, végül pedig Max Weber utóda a Münchener Egyetemen. A *Sozialpolitik* fő teoretikusa.¹⁰ Ama megállapítása, hogy a társadalmpolitika (*Sozialpolitik*) „olyan politika, amely a végső társadalmi célok folyamatos megközelítésének biztosítására szolgál”, alapvető fontosságú, amennyiben nem csupán a Riehl–Stein–Schäffle gondolati vonalat folytatja, hanem a szociális törvényalkotásba való beleszólás brit, német és osztrák tapasztalatait is átveszi. Ráadásul a „társadalmpolitika” (*Sozialpolitik*) kifejezés különbözik az Angliában és az Egyesült Államokban használatos „szociális jólét” („social welfare”) elnevezéstől, amennyiben az előbbi kollektivistikusabb és fogalmilag átfogóbb. Az osztálykülönbségek által meghatározott társadalomban a társadalmi jóléti programok kétarcúak: arra hivatottak, hogy segítsenek a nehéz helyzetbe kerülteken, ám ugyanakkor az emberi tőkébe való befektetés jellegét öltik magukra. A jelek szerint a magasan fejlett gazdaság munkaerőpiacán a társadalmi jóléti programok valójában mindkét oldalt szolgálják.¹¹ A *Sozialpolitik* másrészt nem annyira az eltérő érdekek kielégítésére, mint inkább az egész társadalom szemben álló, de

9 A legjobb tájékoztatást a Verein für Sozialpolitik vonatkozásában a következő művek adják: Dieter Lindenlaub: „Richtungskämpfe in Verein für Sozialpolitik” („Frakcióviták a Szociálpolitikai Egyesületben” I–II. rész, *Vierteljahrs-Schrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, Beihefte 52–53., Wiesbaden, 1967.). Vö.: Joseph A. Schumpeter: *A gazdasági elemzés története* („History of Economic Analysis” – Oxford University Press, New York, 1974., 756. és 803. old.). Fritz Ringer kis összefoglalása: *A német mandarinok hanyatlása: a német tudományos közösség 1890–1933*. („The Decline of the German Mandarins: The German Academic Community 1890–1933” – Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1969., 146–151. old.) *et passim*.

10 A legfontosabb munka: Otto von Zwiedineck-Südenhorst: *Sozialpolitik* („társadalmpolitika” – B. G. Teubner, Lipcse és Berlin, 1911.). Számos Zwiedineck-dolgozatot gyűjtött össze Werner Mahr és Franz Paul Schneider a *Mensch und Wirtschaft*-ban (Duncker és Humblot, Berlin, 1955.), valamint Otto Neuloh a *Mensch und Gesellschaft*-ban (Duncker és Humblot, Berlin, 1961.). Vö.: Lindenlaub op. Cit. I. rész, 42–43. old. *et passim*; és Otto Neuloh: „Mensch und Gesellschaft im Leben und Denken von Zwiedineck-Südenhorst” a *Mensch und Gesellschaft*-ban (23. old. *et seq.*, különösen 65–85. old.).

11 Rimlinger.

egymástól kölcsönösen függő erőinek kiegyensúlyozására (*Ausgleich*) irányul. A társadalompolitika beavatkozó jellegű, amennyiben „a cselekvésre összpontosít a társadalmi körülmények befolyásolása érdekében”; Zwiedineck gondolkodásában azonban különleges jelentéstartalmat kap: a társadalom összetartása a cél, s bármi fenyegetse is e kohéziót, azt le kell küzdeni. A *Sozialpolitik* egy új erkölcsi rend megteremtését célozza, amely a közös érdekek, valamint a munkahelyen és a szélesebb társadalomban való együttműködés szükségességének felismerésén alapul.¹² Ebben erőteljesen megmutatkoznak Zwiedineck gondolkodásának voluntarista jegyei.

Nem meglepő, hogy Zwiedineck érdeklődése a körülmények változásával együtt módosult. Az első világháborút közvetlenül megelőző években, amikor Zwiedineck könyve először megjelent, a dolgozó osztályok beilleszkedése a nemzet egészének szövetébe, valamint a csatasorba állított falusi és városi középosztály fennmaradása az érdeklődés homlokterébe került. A második világháború után Zwiedineck a dolgozók részvételét – német kifejezéssel *Mitbestimmungsrecht*¹³ – szorgalmazta az őket alkalmazó vállalatok irányításában. Zwiedineck kiállása a *Mitbestimmungsrecht* mellett ama meggyőződésében gyökerezett, hogy a második világháború utáni társadalomban sem a tőke, sem a munka nem volt olyan egyértelműen meghatározható, mint Marx és Engels *Kommunista kiáltványának* megjelenése idején, együttműködési erőfeszítésekre pedig nem volt igény. Egy előadásában (*Heimstätte für Sozialforschung*, Dortmund, 1952.) Zwiedineck a tőke és a munka szembeállításának „dualisztikus” felfogását anakronisztikusnak nevezte, mert a foglalkozási ágak terén csakúgy, mint a munkahelyi személyzetben belül a bérből élő műszaki és kereskedelmi alkalmazottak népes és változatos helyzetű csoportja alakult ki, „trialisztikus” jellegűvé téve a munkaszervezetet.¹⁴ Elmondható, hogy a vállalkozói, és értelemszerűen a politikai kezdeményezés, amely egykor világosan a termelőeszközök birtoklásához kötődött, immár szélesebb körben oszlott meg. Ennélfogva a *Sozialpolitik* új irányt vett Zwiedineck érvelésében: „a társadalom végső céljai” változhatnak, és ezzel együtt a céloknak való megfelelés eszközein is változtatni kell. A *Sozialpolitik* nem tartalmazza a változás elméletét, mégis a változás hordozója. Mindamellettt itt jobbra olyan típusú változásról van szó, amilyenre Salina hercege gondolhatott a következő mottóval: „Ha meg akarunk őrizni valamit, meg kell változtatnunk.”¹⁵ Zwiedineck szavaival: a *Sozialpolitik* módosítani s ezáltal biztosítani kívánja a társadalom

12 Vö.: Neuloh: *Mensch und Gesellschaft*, különösen a 11. fejezet – „Zwiedineck's Konzeption der Sozialpolitik”, 63–87. old. Ld. Neuloh megjegyzéseit és több német szerző munkáit, akik a *Sozialpolitik* problémáinak zwiedinecki megközelítését magyarázták és kiterjesztették.

13 Otto von Zwiedineck-Südenhorst: „Wandlungen in den Voraussetzungen der Sozialpolitik” Neuloh *Mensch und Gesellschaft*-ban, 210–221. old., valamint „Die Notwendigkeit der Tatsachenforschung” *ibid.* 222–226. old.

14 Zwiedineck-Südenhorst: „Die Notwendigkeit der Tatsachenforschung”, 222–226. old.

15 Giuseppe Tomasi di Lampedusa: *Il Gattopardo* – Feltrinelli, Milánó, 1958.

rendjét. Nem fagyasztja be a *status quó*t és nem törekszik radikális, forradalmi átalakulásra sem.¹⁶

Egy további megállapítás az amerikai helyzetre utal. Az Egyesült Államokban a dolgozó osztályok és a középosztály problémái a faji viszonyok és a többkultúráság problémáivá válva jelennek meg. Nyilvánvaló, hogy az amerikai társadalom kohézióját fenyegeti, ha e problémák valamelyike kezelhetetlenné válik. Egy további gondolat, amelynek Zwiedineck tudatában volt, a következő: a társadalompolitika rendeltetését „a társadalom végső céljaihoz való folyamatos közeledés biztosításaként” meghatározni konzervatív, kollektivistikus jellegű; a szükségét szenvedő egyének megsegítéseként definiálni pedig – ahogy a szegényeknek megkönnyebbülést nyújtó kezdetektől a támogatási törvények mára kiteljesedett sokféleségéig eljutott – egy liberális, individualista változatot eredményez. Ma már mindkét változat egyazon irányba tart, mert a társadalom célja, azaz a társadalmi kohézió nem érhető el, ha e társadalmat alkotó egyének szenvednek. Következésképpen az „ínségre” felfigyelni, mint Zwiedineck megállapítja, „a társadalom érdekeit figyelembe vevő társadalmi jóléti munka problémájává válik”. Zwiedineck úgy látja, a *Sozialpolitik*ban meglévő tervezési mozzanat semmiképpen sem mond ellent a társadalmi jólét kifejezéshez kötődő emberi törődésnek. Zwiedineck szándéka a kollektivista és az individualista megközelítés egyesítése és ezáltal a konzervatív-liberális kettősség meghaladása volt. Mindemellett döntő fontosságú marad annak felismerése, hogy a „milyen messzire vezethet a boldogság keresése *per se*” kérdése voltaképpen a demokrácia élet vagy halál kérdésével azonos. A társadalmi kohézióért érzett aggodalmat nem lehet figyelmen kívül hagyni, különben szétesik a társadalom, és vele együtt a boldogság is. Ez olyan terület, amelyen még további gondolkodásra lesz szükség.

A következő, kissé rövidített munka a *Sozialpolitik*ből való, és bepilantást enged Zwiedineck gondolatmenetébe.

OTTO VON ZWIEDINECK-SÜDENHORST: Társadalompolitika és megnyilvánulásai: A társadalompolitika fogalma és lényege¹⁷

A társadalompolitika politikai kategória. A fogalom pontos meghatározása még nem alakult ki, mivel a politika kifejezés sem egyértelmű a hétköznapi nyelvben. A politika egyrészt leírható tudományos vállalkozásként, amely a kormányzat működésének mikéntjére összpontosít; másrészt a közélet gyakorlati megközelítésének is tekinthető. Utóbbi esetben partikuláris eszmék képviselőit és megvalósítására irányul, s az ember általa keresheti a közélettel való foglalkozás lehetőségét. Mindemellett az utóbbi politikafogalomból egy további jelentés fejlődött ki,

16 Ld.: Otto von Zwiedineck-Südenhorst: „Zum Schicksal der Sozialpolitik in Deutschland” Neuloh *Mensch und Gesellschaft*ban, 117. old.

17 Zwiedineck-Südenhorst: *Sozialpolitik*, 38. old. *et seq.* A tanulmány újabb megjelenése: Mahr és Schneider: *Mensch und Wirtschaft*, 391–398. old., a berlini Duncker és Humblot engedélyével.

amely a politikai küzdőtéren folyó célirányos tevékenység keresésére vonatkozó technikai útmutatások körébe tartozik. A politika kifejezésnek ez a jelentése megegyezik a rendszeres politika megteremtője, Arisztotelész által megadott jelentéssel. Akár tudományos, akár gyakorlati vállalkozásként, akár technikaként – mindig a politika lényegét alkotó közjóra utal. De Arisztotelész nem pusztán a politikai államot vagy a kormányzatot érti közjő alatt; inkább a legszélesebb értelemben vett közérdekű cselekvésre utal. Következésképpen a politika kifejezés a társadalompolitika (*Sozialpolitik*) fogalmán belül úgy értendő, mint bármely rendszeres cselekedet, amely a társadalmi feltételek befolyásolására irányul. Efféle cselekedetet kormányzati intézmények és önkéntes társulások is véghezvihetnek. E szélesebb politikafogalom jelentősége a társadalompolitika hordozóival (*Träger*) kapcsolatban merül fel. A politika mint politikatudomány jelentését – mint már említettük – a továbbiakban nem szükséges fontolóra vennünk. A társadalompolitika tehát a társadalommal összefüggésben a célirányos cselekvést és a gyakorlati akaratot egyaránt magában foglalja.

A fentiek értelmében két elemet mondhatunk a társadalompolitika részének. Az első az emberi társadalom fejlődésével kapcsolatos tudásra, azaz a társadalmat mozgató erőkre és a fejlődésben felismerhető irányokra; a második az éppen fennálló társadalom szervezetétől eltérő társadalomszervezési eszmére és részeinek viszonyára utal. Így tehát a tudati elemet épp úgy tartalmazza, mint az akaratit.

Következésképpen elmondható, hogy a társadalompolitika a civilizált emberiség egyik problémáját veti fel. A civilizált embert képességei és ama tudatos szándék jellemzik, hogy szembeszálljon a világgal, és értelmet adjon megnyilatkozásainak. A civilizált ember érti a társadalomszerveződés folyamatait és azok következményeit, különösen a foglalkozási csoportok és társadalmi osztályok kialakulásával kapcsolatosakat, s tudja, hogyan elemezze e jelenségek kulturális jelentőségét; másrészt szembeállítja e tényeket az akarat feltételei között. *Ama szándék iránya, amellyel a civilizált ember szembeállítja a társadalmi tényeket és folyamatokat, így válik a társadalompolitika alapjává.* Más szavakkal: a társadalompolitika az ezen akarat vagy szándék *vis-à-vis* társadalmi tények és folyamatok szembeállítás kiváltójává válik. Noha első pillantásra magától értetődőnek látszik, e kérdésben mégis vitatható marad, hogy a társadalompolitikai akaratnak a lehetséges határain belülre kell-e korlátozódnia. A rendszeres társadalompolitika fogalmának, irányának és tudományos természetének tárgyalásában előrehaladva erre a megállapításra még visszatérünk.

A társadalompolitikai akarat tartalma a társadalmi egység fenntartására irányuló törekvésként pontosabban jellemezhető. Ez az akarat egyrészt a társadalmi életben mozgásban lévő, a társadalmasodást elősegítő erők, másrészt az osztályképződés és az osztályantagonizmusok kialakulásának megfigyeléséből fakad. *A társadalompolitika tehát a szó igazi értelmében minden olyan intézkedés megtestesülése, amely az osztályantagonizmusok csillapítására hivatott.* Nagyjából csakugyan a társadalmi-politikai folyamatok, intézmények és törekvések figyelembevételét jelenti. A fenti definíció mégsem határozza meg kimerítően a jelenséget, amely a közbeszédben társadalompolitikai jellegűnek minősül. Vannak esetek, amelyekben a fogalom tágabb értelmezése nem foglalja magában az osztály-

ellentétek csillapítását. A munkásegység megteremtése, a sztrájk és hasonlók a közbeszéd szerint társadalompolitikai folyamatok, noha rendszerint nem várható tőlük az osztályellentétek csillapítása. A társadalompolitika alapvető létjogosultsága nem szükségképpen az osztályantagonizmus mérséklésében áll, e mérséklő hatás lélektani szempontjai azonban fontosak lehetnek. A lehetséges végső eredmény tehát meglehetősen problematikus lehet. A társadalompolitika végcélja nem pusztán érzelemből, hanem magából a célból fakad, amely magában foglalja a társadalmasodás folyamatát. Megtanultuk a társadalmat elsődlegesen gazdasági célok követése eredményeként értelmezni. Ez az eredmény viszont más célok követésének feltételévé válik, így a társadalom mint olyan gazdasági és ennél fogva tágabb értelemben vett kulturális törekvések végcéljává lesz. A társadalompolitika eme legfontosabb megállapításának következményeit illendő definíciójába is beilleszteni. Ennek következtében elmondható: *a társadalompolitika olyan politika, amely a társadalom végső céljainak folyamatos elérését hivatott biztosítani.*

Ezzel kétségkívül egy speciális feladatra mutatunk rá, és ebbe beleértjük a társadalompolitikai cselekvés pozitív irányát is. Tudomásunk van egy társadalmi rétegről, amely a már megtapasztalt rendkívüli termelékenység-növekedéshez hasonló körülmények közepette él, és körében a társadalmasodás hatása nem mutatható ki. Közelebbről arra a társadalmi rétegre utalunk, amely tervszerű társadalompolitikai beavatkozás nélkül nem képes elérni a társadalmasodásban rejlő végső célok megvalósítása során őt megillető életszínvonalat és kulturális szintet; a társadalmi integráció folyamatának biztosításához tehát már e céloknak is meg kell valósulniuk. Ennél fogva a társadalompolitika meghatározása szűkebb értelemben – a társadalom egységének fenntartására való tekintettel – maga után vonja a hátrányos helyzetű társadalmi rétegek osztályérdekei iránti aggodalmat.

A társadalompolitika szélesebb értelemben a magukat elnyomottaknak érző társadalmi osztályok felemelkedésére utal, amennyiben e felemelkedés ezen osztályok bármely más társadalmi osztállyal fennálló ellentétének leküzdésére vagy csillapítására irányul. E tekintetben még a mezőgazdasági termékek védővám-törvényei is a társadalompolitika példái lehetnek, ha és amennyiben módosul általuk a nagybirtokosok és a paraszti földtulajdonosok ellentéte. A parasztok eképpen gazdasági és társadalmi értelemben felemelkedhetnek, feltéve, hogy a kitűzött cél megvalósult. Mindamellet az antagonizmusok csillapításának célja meg hiúsul, ha ugyanakkor más alsóbb és középrétegek veszélyeztetettek. Ugyanez mondható el azokról az intézkedésekről, amelyek a társadalom egyes rétegeinek felemelésére irányulnak. Ezért elkerülhetetlen a gazdasági és társadalmi helyzet viszonylagosságát figyelembe venni, különösen a társadalom középrétegei esetében.

Mint már jeleztük, a kis társadalmi csoportok gazdasági erejének egyoldalú fejlődése közömbösíti a társadalom céljait és terveit. Bizonyos, hogy nem csupán az alkalmazásban állók legalsó, vagyontalan, függő rétegének gazdasági esélyeit rontja, hanem sérti a független helyzetű vagyontalanok, a kistulajdonosok, valamint a köztisztviselők és a fehérgaléros alkalmazottak széles rétegének érdekeit is. Az e középrétegek ér-

dekeiért érzett aggodalom övezi a társadalompolitikai intézkedéseket, intézményeket és törvényalkotást is; ez röviden egy olyan politika része, amely az osztályellentétek súlyosbodásának közömbösítésére vagy ezen antagonizmusok leküzdésére irányul. Eme érdekcsoportok specifikus jellegének megfelelően egy eltérő terminológia is kialakult. A *Mittelstandspolitik* (a középosztályok érdekeit támogató politikai fellépés) kifejezést a társadalompolitika céljaira vonatkozóan kezdték használni. A *Mittelstandspolitikban* és a társadalompolitikában szűkebb értelemben véve közös a középrétegek és a nagytőke (*Grosskapital*) közötti kölcsönös antagonizmus. Azon intézkedések között, amelyek bizonyos terhet rónak a nagytőkére a kistőkékkel és különösen a középosztálybeli foglalkoztatói csoportokkal szembeni versenyben, a törvényhozás más hasonlók mellett a független ipart, a parasztok felszabadítását, a kereskedelem – különösen az áruházak – szabályozását és az értékőzsdereformját támogatja.

A nagytőke minden gazdasági szektorban meglévő előnyének csökkenésével az alsó és a középrétegek helyzete viszonylagosan javul, de a nagytőke korlátozása együtt járhat az egész társadalom életminőségének romlásával s ezáltal a fogyasztói tömegek – köztük a középosztálybeliek és a fehérgalléros alkalmazottak – érdekeinek sérelmével. Ennélfogva – amennyiben a középrétegeket támogató intézkedések inkább korlátozó, mint szervezeti (azaz konstruktív, kezdeményező, segítő) jellegűek – veszélyeztethetik a műszaki fejlődést és a technológiai hatékonyságot. A szükségleteken változtatni kell, ha a civilizáció teljesítményében az általánosabb részvétel volna a cél.

A társadalompolitika *fogalmáról* nincs megegyezés. A létező meghatározásokban az osztályellentétek csillapításán van a hangsúly. Schmoller úgy véli, hogy a társadalompolitika tartalma a dolgozó osztályok és a többi társadalmi osztály küzdelmének szabályozása, valamint a dolgozó osztályok beillesztése a társadalmi és a politikai rendszerbe. Sombart e megközelítésnek homlokegyenest az ellenkezőjét vallja. Kitarat emellett, hogy a tervszerű társadalompolitika voltaképpen osztálypolitika, abban az értelemben, hogy csakis az egyes osztályok érdekeivel foglalkozhat – a társadalom általános érdekeivel soha. Ez a meghatározás túlságosan korlátozottnak tűnik, és hasonló a megítélése Adolf Wagner definíciójának is. Ő azt a kormányzati politikát érti társadalompolitikán, amely törvényalkotói és közigazgatási eszközökkel szembe kíván szállni az elosztási folyamat túlzásaival.¹⁸ ... A társadalompolitika fogalmát egyértel-

18 Az irodalmi hivatkozások rövidítettek. Gustav von Schmoller (1838–1917) és Adolf Wagner (1835–1917) Lujo Brentanóval (1844–1931) együtt vezető szerepet játszott a *Verein für Sozialpolitik* kezdeményezésében és megalakításában. Schmoller legfőbb megállapítása az volt, hogy a *Sozialpolitik*nek mint kormányzati feladatnak be kell vonnia a munkásosztályt az állam és a társadalom szerkezetébe. Wagner tovább haladt ezen az úton, támogatva az állami beavatkozást és az államszocializmust, míg Brentano, aki sokat tanult a fabianusoktól, a szakszervezetek erejét kívánta növelni a piacon. A sokkal fiatalabb Werner Sombart (1863–1941) eltávolodott a kooperatív társadalmi rendszer gondolatától, és helyette egy marxista irányvonalat pártolt, a kormányzatot nem csupán gyakorlati, hanem ideológiai alapon is a munkásosztály oldalára állítva. Mint ismeretes, Sombart utóbb támogatta a nemzeti szocializmust mint a szocializmus „német” változatát. Zwiedineck véleménye Riehl átfogó álláspontja folytatásaként tűnik fel, de hiányzik belőle az ipari civilizáció követelményei megértésére való képtelenség, amely Riehl jellemelte.

műen mutatja be az *Archiv für Soziale Gesetzgebung* („Szociális Törvények Archívuma”) újabb folytatásának előszavában. Az előszó szerint a társadalompolitika kifejezés nem foglalja magában egy sor jelenség meghatározását, hanem egy szempontot, egy megközelítést ad helyette a gazdasági és a társadalmi jelenségek tanulmányozásához. Ez nem más, mint a kérdéses folyamatok történelmi szabályozásának szempontja, ami „a gazdasági fejlődés és más társadalmi jelenségek alkalmi kapcsolatainak leleplezését” jelenti.¹⁹ Jelenleg minden egyes jelenséget a kapitalizmus teljes társadalmi környezetben ható következményeinek fényében kell figyelembe venni. Hozzá kell tennünk, hogy a *Verein für Sozialpolitik* a társadalompolitika szélesebb értelmezését támogatja, amely a dolgozó és a középosztályok problémáinak újragondolására terjed ki.

A társadalompolitika természetét aligha könnyebb jellemezni, mint a fogalmát. Nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a társadalompolitika is politika, és a politika természete nemcsak a társadalompolitika fogalmának meghatározásában szerepet játszó céloktól függ, hanem a társadalompolitika eszméinek megvalósítása során alkalmazott eszközök és módszerek is jellemzőek rá. A társadalompolitikáról – mint a politika minden egyes fajtájáról – általánosságban elmondható, hogy lényegi vonásként kialakítja álláspontját a szociológiai folyamatokkal kapcsolatban, amennyiben megkísérli befolyásolni a természetes erők mozgását a társadalomban, amelyre a politikát alkalmazzák. A társadalompolitika bizonyos nyilvánvaló erőket gátolni, másokat erősíteni igyekszik. Megkísérli ellensúlyozni a társadalmi integráció folyamatára kedvezőtlenül ható egyéni érdekeket. A társadalompolitika az egyéni érdekek ellensúlyozását jelenti, mindamellett ez az ellentét nem határozza meg kimerítően a társadalompolitika természetét, mert az egyéni indíttatású társadalmi célok nem szükségképpen ellentétesek a társadalompolitika céljaival. Lehetnek egyezők és működhetnek egymás kísérőjelenségeként. Lehetséges eltérésük nagyon különböző módokon fejeződhet ki. A társadalompolitikát csak akkor láthatjuk tisztán, ha figyelembe vesszük a társadalompolitikai eszmények megjelenítésének különféle útjait. Azt azonban fontolóra kell vennünk, hogy a társadalompolitika a politikai cselekvés önálló területét foglalja magában, vagy pusztán e cselekvés irányát jelzi. E kérdést azért kell feltennünk, mert, mint fentebb jeleztük, a társadalompolitika – a fogalom meghatározásával összhangban – nem csupán a gazdaság területét érintő, hanem a kulturális törekvésekkel kapcsolatos tevékenységekre is utal. A kérdésre adandó válasznak nem szükséges maradtalanul igenlőnek vagy teljességgel elutasítónak lennie. A társadalompolitikával foglalkozóknak többé-kevésbé világos eszményképük van a tevékenységüknek irányt szabó társadalmi szerkezetről. Ám nem csupán egy efféle, számos újabb specifikus célt tartalmazó eszménykép veti fel feladatok sokaságát, hanem e specifikus célok önmagukban is problémamegoldó tettek után kiáltanak. A cselekvés során rendkívül sok lehetőség nyílik meg az eszményi cél elérése érdekében alkalmazandó módszerekkel és eszközökkel kapcsolatban. Következésképpen még a szociális problémáktól távolinak tűnő tárgyú törvények is alkalmat adnak társa-

¹⁹ *Archiv für Sozialwissenschaften*, XIX–S–II.

dalompolitikai megfontolásokra, ha a törvények tárgya ilyen-olyan módon érinti az osztályellentétek területét.

Határozottan ilyen például a polgári jogi törvénykezés esete. Ez magában foglalja a közjog ama részét, amely pénzügyi kihatással is bíró személyes követelésekkel foglalkozik, éppúgy, mint például a szabadalmi törvény, amely szerint a munkavállalót feltalálóként védelem illeti meg. Ilyen esetekben valóban el kell ismerni, hogy a társadalompolitika inkább irány és hangsúly, mintsem egyfajta, jellegében társadalompolitikainak nevezhető törvénykezés kérdése. Ez nem is lehet másként, mert a társadalompolitika valódi fogalma egy elképzelés-együttest, és ennél fogva egy akaratot foglal magában, amely természetében nyilvánvalóan iránymutató vagy célorientált jellegű. Mindamellett el kell ismernünk, hogy a törvényhozás és a közigazgatás intézkedéseinek egy szűkebb területe is társadalompolitika.

A társadalompolitika természete különleges jellemzést igényel, aminek minden politika végső céljához, nevezetesen a társadalom formálására alkalmas törvények fejlesztésének tendenciájához van köze. A társadalompolitika természetét elsődlegesen egy közösség érdekeinek támogatására irányuló, minden társadalompolitikában benne rejlő szándék, másodlagosan pedig a társadalmi törvények preventív jellege határozza meg. E két jellegzetesség különbözteti meg a társadalompolitikát a társadalompolitikai célokhoz kötődő, de a közérdekű cselekvés külön kategóriáját alkotó olyan egyéb tevékenységektől, mint a szegénygondozás vagy a közjóléti munka.

A társadalompolitika az elnevezés elsődleges jelentése szerint – mivel egy társadalmi osztály érdekeire irányul – nem annyira az egyénnel, mint inkább a közösséggel foglalkozik. E törődés tárgya egy teljes társadalmi réteg, amely – ha függőségben is – tevékenyen részt vett, részt vesz és részt fog venni a társadalom fennmaradásának biztosításában. Fel kell számolni a gazdasági élet minden szerkezeti túlkapasát, amely a vagyontalan dolgozó embereket nyomorra kárhoztatja, azok elszegényítésére irányul és rombolja erkölcsi karakterüket. Valamit tenni kell a kedvezőtlen foglalkoztatási feltételek, az alacsony bérszínvonal, a munkanélküliség ellen; olyan eljárási normák érdekében, amelyek – amennyire lehetséges – a dolgozó ember gazdasági érdekeit és szükségleteinek kielégítését szolgálják.

A szegénygondozás más dolog. Ennek azokhoz a fennálló, kedvezőtlen körülményekhez van köze, amelyek a preventív normák és intézmények ellenére tovább élnek, s amelyeket csak nem kielégítő mértékben képesek ellensúlyozni e normák és intézmények. A szegények gondozása szintén rendszeres és módszeres szervezést igényel. Egy átfogó szegénygondozás a társadalompolitikával karöltve működhet, amennyiben a jövőbe tekintő tevékenységekkel – gyermekekről és tizenéves fiatalokról való gondoskodással, az alkoholizmus elleni harccal és hasonlókkal – kapcsolatos. A szegénygondozás mindenesetre nem áll olyan távol a társadalompolitikától, ahogyan a kettő indítékaiból és alkalmazott eszközeiből következne.

A szegénységnek sok olyan forrása van, amely megelőző intézkedésekkel nem enyhíthető. Ezek közé tartozik a túlzott gyermekáldás, a gye-

rekek elhagyása, a családfők meggondolatlansága, a kenyérkeresők korai halála – ha a túlélők nem képesek megélni és nem nyújthatnak be igényt a szociális intézményekhez –, a testi fogyatékoság, az alkoholizmus és a bűn. Ahol a nyomor és a szükség jelen van, ott a szegénygondozásnak egyedülállóan fontos feladata van. Problémák a szegénygondozásban is felszínre kerülnek, ha nem csupán egyéni sorsokat, hanem különösen az egyének hatékonyságát és a társadalomban betöltendő, jövőbeni helyüket – röviden: társadalmi értéküket – így vagy úgy érinteni hivatott intézkedéseket kell tenni. Így e problémák megoldása a szükség tudata által ébresztett szánalomnál többet követel. E tekintetben a szegénygondozás a közjóléti munka (*Fürsorge*), azaz a társadalmi érdekeket figyelembe vevő munka és minden hasonló tevékenység problémájává válik, ha a beavatkozás általános képet ölt.

Összegezve: a társadalompolitikát – noha nem idegenkedik az egyénekről való gondoskodástól – nem pusztán elszigetelt egyéneknek, hanem a népesség egy teljes rétegének gondolati és cselekvésbeli hangsúlyossá válásaként kell értelmezni. A társadalompolitika ama, törvényi és gazdasági körülményekből fakadó feltételek kialakulásának megelőzésére irányul, amelyek feltehetően egyéni szegénységhez és a szegénygondozás szükségességéhez vezetnek. Célja az egyéni nyomorúság társadalompolitikai célként kitűzött leküzdése a hátrányt szenvedő népességcsoportok anyagi és jogi helyzetének javítása útján.

Következtetés

Befejezésül elmondható, hogy Zwiedineck egy teljes társadalomképet, nem pedig egy statikus társadalmi „rendszer” fogalmát alapozta meg. A társadalom állandó mozgásban van – és a *Sozialpolitik* célja, hogy a benne lévő bomlasztó erőkkel szemben a kohéziós erők erősítésével segítse formálni fejlődését. A társadalmi normáktól növekvő mértékben eltérő, jelenlegi helyzetünkben erről a célról nem szabad megfeledkeznünk.

Fordította Goda Ferenc

JÓZSA LÁSZLÓ

...et circenses

A bizánci tömegszórakoztatás és „szórakoztatóipar”

Római mintára nemcsak az ingyenes gabonaosztást, hanem a tömegszórakoztatást is megszervezték az újonnan alapított fővárosban (Neo Roma) és az egész Kelet-Római Birodalomban. Legfontosabb intézményei a hippodromok – a sportversenyek, színi előadások, állatviadatok terei. A színházakban vegyes produkciókban (akrobata- és bűvészműtátrányokban, táncos, zenés jelenetekben, feltehetően bábszínházi előadásokban is) gyönyörködhetett a közönség. Ellentétben a hivatalos szervezésű (fenti) rendezvényekkel, az ezredfordulóig továbbélő, ókori pogány játékok, karneválok, az utcai komédiások, csepűrágók alkalmi, de mindennapos fellépése, mindenféle organizáció és rendszer nélkül spontán keletkeztek.

Korábbi tanulmányomban (Józsa 2007) a római és bizánci elv és gyakorlat – ti. *panem et circenses* – első részével az ingyenes élelmiszer-ellátással, illetve a „szociális háló” részleteivel foglalkoztam. Mostani írásomban a kelet-római szegénypolitika második (nem kevésbé fontos) felét, a tömegek szórakoztatásának szervezetét és formáit vizsgálom.

A római császárság nagyszerű felismerése volt, hogy a nagyvárosba áradó nincstelenek segélyezésére és „féken tartására” nem elegendő a kenyér (gabona), hanem a tömegeket „el kell foglalni”, szórakoztatásukról gondoskodni kell. Így született meg a „*panem et circenses*” elve és gyakorlata. A Colosseum több tízezres nézőterén élvezhették a véres gladiátor-küzdelmeket, állatviadalmakat, a Tiberisen pedig az eljátszott tengeri csatákat. Nagy Konstantin rendeletére a Birodalom fővárosa, gazdasági és kulturális központja a Boszporusz partjára, az újonnan létesített Konstantinápolyba (Új Róma) került. A paloták, templomok, középületek elkészülte után (császári támogatással) megindult a keleti területekről a földönfutók, képzetlenek, falusiak beözönlése az új metropoliszba, ami oda vezetett, hogy a 4–5. században már a lakosság kétharmadát tették ki. A parasztok tömegesen hagyták ott lakóhelyeiket – ahol jókora adók sújtották a mindig bizonytalan kimenetelű mezőgazdasági tevékenységet –, és a nagyvárosban kerestek menedéket, mert ott nem kellett adózniuk, sőt, a kenyérükről (időnként borukról is) az állam gondoskodott. Konstantinápoly lakossága a negyedik évszázad végén (nem egészen 70 évvel

felavatása után) 400 000 főre tehető. A Kelet-Római Birodalom gabona-segélyéről, a fokozatosan kialakuló szociális ellátási rendszerről, a nincstelenek nyomorának enyhítésére szolgáló juttatásokról beszámoltam (Józsa 2007).

A tömegszórakoztatás szervezeteinek kialakulása

Az uralkodó és adminisztrációja mindenben a régi fővároshoz hasonlóvá akarták tenni a 4. század első felében felavatott Konstantinápolyt. Bréhier (2003) ekképpen vezeti be egyik fejezetét: „Az Új Róma nem hasonlított volna teljesen a Régihez, ha az *annona-osztáshoz* (így nevezték az ingyenes gabona ellátást) *nem kapcsolódtak volna a cirkuszi játékok*”. Nagy Konsztantin 325-ben (még az új főváros felavatása előtt) megtiltotta, hogy bűnözőket gladiátorságra ítéljenek, és beszüntetett mindenféle gladiátor-viadalt. Más szórakoztatási formákat és helyszíneket kellett kitalálni és létrehozni.

A római Colosseum párjaként I. Theodosziosz uralkodása idején (379–395) készült el a Hippodrom, az ókor (és talán mindmáig, Európa) legnagyobb stadionja, amelynek (legszerényebb becslések szerint) 370 m hosszú¹, 60 m széles küzdőterét U alakban fogta körül a nézőtér (Tompos és mtsai 1978). Negyven sorban emelkedtek a márvány ülőhelyek, amelyeken egyesek szerint 40 000, mások szerint 60 000 néző foglalhatott helyet². Ismerünk olyan adatot is, amely szerint a Hippodrom 450 m hosszú, 130 m széles, befogadó képessége 100 000 néző. Több rekonstrukcióját ismerjük, valamennyin impozáns, remekbe készült építmény, sok-sok szobor díszítéssel.³ A Daphné palota (a császári család és szolgálkai magánlakhelye) építészetiileg összeköttetésben állt a Hippodrommal. A pompás aréna látványosságát emelte a bejáratánál felállított, az Egyiptomból elszállított 45 m magas obelisztk, amelynek alsó részére a négy égtáj felé néző, páholyában elnöklő császárt és kíséretét faragták ki, alattuk napóra mutatta az időt. Az aréna másik végében – mintegy ellentéppontként – Theodosziosz emlékoszlopa állt. A diadaloszlopok napjainkban is láthatók Isztambulban, de a Hippodrom helyén már csak gondozott parkot találni. A hatalmas, füves küzdőterű stadion szolgált a sportversenyek, ünnepi rendezvények, színházi előadások, diadalmenetek, császári megjelenések, népgyűlések színhelyéül, de sok ezer néző előtt ott csonkítottak meg, vagy fejeztek le hat uralkodót is (II. Jusztiniánosz, III. Tiberiosz, Philipposz, II. Anasztásziosz stb.). A 6. században pedig a Hippodromban tört ki az ötvenezer életet követelő Nika-lázadás. A híres aréna több mint ezer esztendőn át szolgálta a sportot és szórakoztatást, és még a török invázió előtt pár esztendővel is megtelt a nézőtér.

Valószínűleg a 4–5. században adták át a császári Nagy Palotán belül elhelyezkedő (a Hippodromnál kisebb befogadó képességű és küzdőterű)

1 Összehasonlításképpen: egy mai átlagos méretű labdarúgó pálya 115 m hosszú.

2 Folyóméterenként két ülőhelyet számítva 62 000 férőhelyesnek tarthatjuk a nézőteret.

3 A csodálatosan szép ló-szobrokat a kereszties hódítók Velencébe vitték, a Szt. Márk székesegyházon helyezték el. A szobrok közül állatviadal jeleneteket (krokodil és bika párharca stb.) ábrázolók, Róma jelképét az ikreket szoptató anyafarkas stb. fennmaradtak.

Tzükanisztériont, amelyről a 10. századi követ, Liudprand részletesen beszámol (a püspök Zucanistrum néven emlegeti). A Tzükanisztérionban udvari lovasjátékok, párviadatok és elsősorban labdajátékok zajlottak. A palota komplexumban található (kisebb) arénába is szabad bejáráruk volt a polgároknak. Anna Komnéné, a 11. században élt herceg asszony Alexiász című történeti művében megemlíti, hogy apja, (Alexiosz Komnénosz császár) egy lovas párviadalom szenvedett térd sérülést, amelynek következményeit egész életén át viselte (Józsa 2003).

Az új fővároson kívül a Birodalom több százezres lakosú, nagyvárosaiban (Alexandria, Karthágó stb.) szintén működtek (állami költségen létrehozott) hippodromok, melyek tevékenysége és „műsora” hasonló volt a konstantinápolyiéhoz, ugyanakkor ezekről jóval kevesebb írásos emlék maradt fenn. Kréta, Szíria, Palesztina, Egyiptom, Kis-Ázsia városaiban a stadionok és színházak középületnek számítottak, fenntartásukról a város gondoskodott.

A konstantinápolyi aréna használatba vételével egy időben – római mintára – megalakultak a cirkuszi „pártok” (démoszok), amelyeknek taglétszáma pár ezerre tehető, és amelyek több tízezres szimpatizánsaikkal jókora politikai erőt is képviseltek. Kezdetben négy démosz (a vöröseké, zöldeké, fehéreké és kékeké) alakult, később a vörösek a zöldekbe, a fehérek a kékekbe olvadtak be. A démoszok eredetileg sportegyletek, versenyszervezők voltak, a 7. századtól polgári és katonai funkciót is elláttak, Hérakleiosz császár idejétől (610–641) pedig az uralkodói parádék állandó szereplőivé váltak.

A cirkuszi pártok (az államkincstár támogatásával) tartották fent a stadion „háttér-intézményeit”: az istállókat, gyakorló pályákat, „torna-termeket”, vadállat-ketreceket stb. Nagy létszámú személyzetet foglalkoztattak. A fizetett versenyzőkön kívül lovászok, lóápolók, mesterek, orvosok, állatorvosok, énekesek, színészek, költők, zenészek, bohócok, artisták, táncosok és tánctanárok, szervezők stb. tartoztak az állományukba, összesen több száz főnek nyújtottak megélhetést (Rambaud 1870). Néhány alkalmazottat és azok beosztását név szerint ismerjük. A 6. század első harmadában a zöldek cirkuszi állatainak gondozója Akakiosz (Theodóra, a későbbi császárné apja), táncmesterük pedig Asztériosz volt. A démoszokat, illetve a Hippodrom attrakcióit, valamint egyéb (nem az arénához kötött) látványosságokat és szórakoztató műsorokat külön kincstár – a hadi, lovassági, egészségügyivel stb. egyenértékű és rangú – szekrétion finanszírozta. A középbizánci korszakban (8–11. század) sok ezer aransolidusra⁴ rúgtak a költségek.

A Hippodrom „műsora”

Sportrendezvények. A sporteseményeken és színházi előadásokon nem a taps, hanem a kar magasba lendítése jelentette a tetszésnyilvánítást. A produkciókat a Birodalom 1100 éves története alatt mindvégig vala-

⁴ Az aransolidus a középkori Európa legjobb és leginkább értékálló pénze. 1 solidus 4,55 g aranyat tartalmazott.

mennyi polgár ingyenesen megtekinthette. Voltak időponthoz kötött, úgynevezett „naptári versenyek”: január 1-jén, május 1-jén (a város felavatásának évfordulóján), május 21-én (Nagy Konsztantin emléknapiján), július 20-án (szent Illés napján), valamint húshagyó kedden és a böjt utáni első hétfőn. I. Jusztiniánosz uralkodásáig az a szokás járta, hogy a hivatalba lépő konzulok működésük első hetében saját költségükön két fogathajtó versenyt rendeztek. Jusztiniánosz 541-ben ezt megszüntette, s a későbbiekben a démoszok javaslatára, császári parancsra küzdöttek a sportolók. Az „alkalmi” rendezvények közé tartozott a bíborban született császári utód világra jöttének ünnepe, a baszileosz születésnapja, ill. a házasságkötése tiszteletére, koronázási, vagy győzelmi ünnepségre meghirdetett küzdelmek. Szinte minden hétre jutott egy-egy esemény.

I. Theodosziosz 394-ben betiltotta az Olimpiai Játékokat, ám más formában, az ókoriaktól részben eltérő sportágakban ezután is számos alkalom nyílt a versenyzésre. A démoszok színeit viselő kocsihajtókon kívül birkózók, diszkoszvetők, távolugrók, nyilazó céllövők vetélkedtek, lovaspóló-szerű mérkőzéseket játszottak. Nemcsak „profi” versenyzők és hivatásos színészek, hanem olykor „amatőrök” is felléptek. León Diakonosz⁵ *Hisztória* című művében megemlékezik Ioannész Tzimiszkész császár (969–976) teljesítményéről. Az uralkodó egy üvegre labdát helyezett, majd vágató lóva hátáról egy bottal leütötte azt, úgy, hogy az üveg sértetlen maradt, sőt meg sem mozdult. A historiográfus szerint Tzimiszkész különösen az ugrásban és lovaspóló játékokban tűnt ki, s állítólag egy gyűrűn is át tudta lőni nyilát⁶. A Hippodrom rendezvényei a déli órákban kezdődtek és napnyugtáig tartottak. Rendszerint több „műsorszám” szerepelt a programban, de a legnagyobb érdeklődés a kocsiversenyeket kísérte. A nézők (és az uralkodó is) vagy a zöldek, vagy a kékek „pártját” támogatták, s a szurkolók között nem egyszer tettelegességig fajuló összetűzésekre került sor. A sportvetélkedők között színházi és cirkuszi mutatványok, táncbemutatók, zeneszámok, vadállat-heccsek, idomított állatok produkciói szórakoztatták a publikumot.

Az *akrobatikus* mutatványokról elvétele fellelhető tudósításokból (amilyen pl. a *Szeilénosz tánca* című költemény, vagy a levegőakrobaták, az egyensúlyozó számok leírása Liudprandtól) arra kell következtetnünk, hogy ügyességben, az előadások látványosságában és veszélyességében nem maradtak el a napjainkban látható cirkuszi bemutatók mögött (lásd alább).

Színházi előadások. Bár Hadzisz a „Bizánci irodalom kistükré” című művében azt állítja, hogy „Bizáncban nem létezett színház”, számtalan írásos és tárgyi emlék bizonyítja az ellenkezőjét, vagyis hogy rendszeresen tartottak színházi előadásokat. Jóllehet ismerték és olvasták az ókori szerzők tragédiáit és komédiáit, valószínűtlen, hogy ezeket vitték volna színre. Mai fogalmaink szerint inkább az esztrád műsorokhoz, semmint a klasszikus vagy modern teátrumi produkciókhoz lehettek hasonlóak.

⁵ León Diakonosz 10. századi történetíró, akinek személyéről semmit sem tudunk.

⁶ A nyugat-európai feudális uralkodókról elképzelhetetlen volt, hogy részt vegyenek nyilvános szórakoztató rendezvényeken.

A színészek, színházi műsorok és produkciók

Bizáncban a szereplők nemcsak férfiak lehettek (mint az ókori görögök-nél), sőt, több női fellépőről maradt feljegyzés. A kora bizánci időkben (4–7. század) a fővárosi aktorok száma 1000–1500-ra, a közép-bizánci korban (8–11. század) az összes előadó 4500–5000 főre tehető. A színésznők, énekesnők, táncosnők, zenész lányok nagy többsége Thália szolgálata mellett prostituált is volt, aki főként az előadások látogatóit elégítette ki, gyakran bevonva azok családtagjait is. Jóllehet a mutatványos nők nem tartoztak a „hivatásos” örömlányok közé, mégis annak tekintették őket. Ez derül ki a Codex Justinianus (CJ. 9.9.28 §) rendelkezéséből, amely kimondja, hogy nem büntethetők házasságtörés (ti. saját és klienseik frigye) vádjával, mert köztudott, hogy prostituáltak. A scenicae (= színésznők) a meretrixek „felső” rétegéhez tartoztak, gyakorta magasabb jövedelmet szereztek testük áruba bocsátásából, mint színházi működésük-ből. Jacob (451–521) mezopotámiai püspök „Harmadik homília a színházak szereplőiről” című munkájában így vélekedik: „... a táncok a bujaság szülőanyjai”. A püspök szerint a szereplők átlátszó muszlin ruhákban jelentek meg, ami nemcsak körvonalait, hanem testük meztelen részleteit is láttatni engedte. Arról is beszámol a főpap, hogy a transzjordániai Madaba egyik palotájának mozaikján ábrázolták a színi előadást, amelyen egy színésznő és egy szatír szex-jelenete látszott. Nagy Jusztinianosz már említett Codexében, továbbá az Eklogéban, az Épitoméban, a Basilikában, a Szünaxáriában (ezek különböző korokban készült törvénykönyvek) szó esik a színészekről; a Gazai Chorikioszban, valamint az egyiptomi Oxürünkoszi Papiruszokban (történeti irományok) részletes beszámoló olvashatunk életkörülményeikről, társadalmi megítélésükről. A színészeknek jelentős privilégiumokkal rendelkező szakmai testületük volt. Az is kiderül, hogy a poliszok a színész testületet és a színészeket anyagilag is támogatták. Más írásokból megtudhatjuk, hogy az idők során a színészek társadalmi presztízse jócskán csökkent, s megalázott helyzetükből úgy tudtak kitörni, ha egyházi pályára léptek, vagy ha törvény, hatósági rendelkezés kiemelte őket (Kotzaminidou 1980).

I. Jusztinianosz titkárától értesülünk, hogy a (minden előképzettség nélküli) lányok serdülő korukban léptek a színpadra, s ugyanakkor kezdték meg örömlány tevékenységüket. Theodóra nővére, Komitó jól kereső kurtizán, hűgát szolgálójaként vitte be a teátrumba. A még serdületlen, közösülésre képtelen kislány egyéb módon szórakoztatta a színházlátogatókat. Amint eléggé felcseperedett, maga is fellépett szereplőként, és elkezdte prostituált pályafutását. Mutatványának ismertetése szintén Prokopiosznál olvasható: a színpadon meztelenül, csak nemi szervét eltakarva jelent meg, „... aztán hanyatt feküdt a padlóra, és néhány, ezzel megbízott szolgáló árpaszemeket szórt az ágyékára. Ezeket aztán beidomított libák a csőrükkel összeszedezték és megették”. Ilyen és hasonló produkciók tették ki a színi előadások nagy részét. Minden jel arra mutat, hogy a színpadi jeleneteket táncsal és zenekísérettel adták elő, csörgődobbal cifrázták a ritmust. A muzsikáról sajnos nem maradt leírás, azt azonban ismerjük, hogy a teátrumokban (és a Hippodrom előadásain) számos fuvolás, sí-

pos, kürtös⁷, lantos, más hangszeren játszó lány lépett fel, akik „kibérelhetők” (mind szórakoztató, mind szexuális szolgáltató célból) kerti és házi ünnepélyekre, magán „partikra”. A műsorban szerepelt bohóctréfa, bűvészmutatvány, idomított állatok produkciója és erotikus tánc. Népszerűek voltak az ókori Rómától örökölt mimus előadások, amelyek Bizánc bukásáig „telt házat” vonzottak (Tinnefeld 1974). A mimus tulajdonképpen pantomim, amely az élet eseményeit viszi színre, tréfás, satirikus formában. Témái az ostobaság, örökség-hajhászás, impotencia, iszákosság, kerítők, házsártos asszonyok. A szereplők különféle színekkel festették ki arcukat, díszes ruhát, parókát viseltek, a férfiakon gyakorta hatalmas fallosz ékeskedett. Xenophón Szümposzionjában említi a bábjátékot, ami nemcsak az ókorban, hanem a bizánci időkben is kedvelt, de sem a bábjáték, sem az árnyjáték figuráiról, mondandójáról nem maradt fenn feljegyzés.

Színi előadást tartottak a Hippodromban, császári udvarban is, de külön erre a célra épített színházak is voltak. A császári palota termeiben tánckarok, énekesek léptek fel, dalnok versenyeket rendeztek. A Birodalom nagyobb városaiban (Jeruzsálem, Jerikó, Szküthopolisz, Karthágó, Oxürünkosz stb.) szintén működött színház (Dauphin 1996).

Kérdés, hogy valóban csak ilyen hitvány „nyersanyag” állt-e a színházak rendelkezésére. A bizánci irodalommal foglalkozó szerzők többsége csak a (vallásos és világi) költeményeket, regényeket, elbeszéléseket, történetírást említi. A népi irodalomban szerelmi költemények, epikai művek, krónikák, lovagregények meglétét tárgyalják. Kétségtelen, hogy a bizánci korból semmiféle drámai alkotás nem maradt ránk, ami persze nem jelenti azt, hogy ne lett volna. Erre utal Ióannész Tzetész⁸ költeménye a „Tragédiáról meg a komédiáról”. Mondandója szerint mindketőt meg kell ismerni, a kettő között pedig átmenet (ahogyan mondja, a „híd”) a szatírjáték. Párbeszédes, előadásra alkalmas vallásos verset Ignatiosz nikeai metropolita írt, a 9. század végén. Ebben Isten, a kígyó, Ádám és Éva beszélget a paradicsomban. Állítólag Nazianzi Szt. Gergely alkotott (pontosabban Euripidész tragédiáiból összetákolt) egy 1273 versszakból álló drámát „A szenvedő Krisztus” címmel, amellyel a korai kereszténység idején éledező világi alkotásokat akarta helyettesíteni. Ugyancsak a 4. században született az „Al-Querdus” liturgikus témájú dráma, amely a mártíromságot ábrázolja, népszerűsíti. Liudprand a 10. század közepén tapasztalta, hogy „Illés prófétának a mennyekbe való elragadtatását színpadi játékkal ülik meg”. Sajnos a püspök semmit nem árul el arról, hogy milyen volt az előadás.

Nem mondható, hogy a színházi produkcióknak erkölcsjavító hatása lett volna. Nem csodálkozhatunk, ha egy-egy buzgón vallásos uralkodó és főpap igyekezett keretek közé szorítani. I. Theodosziosz megtiltotta a magisztrátusoknak, hogy a délutáni órákban részt vegyenek bármilyen látványosságon, márpedig ezekben az órákban tartották a legobszcénebb játékokat. Törvényben mondta ki (nem sok sikerrel), hogy a színésznők ne viseljenek ékszereket, parókát, díszes ruhákat, és hogy ke-

⁷ A jászberényi „Lehel kürtje” is valószínűleg bizánci cirkuszi hangszer volt.

⁸ Ióannész Tzetész (1110–1170) Konstantinápolyban élt költő és udvari tisztviselő.

resztény nem lehet színész. Kortársa, Aranyszájú Szent János (a 4. század végén Konstantinápoly pátriárkája) elítélte a színházat, a mimust, a színésznőket, viselkedésük, álhajuk, arcfestésük, meztelenkedésük, durva nyelvezetük miatt. Kárhoztatta az előadások dallamait, trágár szövegeit, cselekményüket a házasságtörés és szexuális bűnök ábrázolása okán. Szerinte a színház a csábítás melegágya. Szt. János véleményét az ortodox egyház magáévá tette, s ez az álláspontja, mind a mai napig. A trullloszi zsinat 692-ben megtiltotta a papoknak a lóversenyen, színházi és pantomim előadásokon, táncmulatságokon való részvételt. Nem jelenhettek meg a (csaknem az ezredfordulóig megtartott) pogány ünnepeken (Pán-ünnep, bacchanália stb.), és semmiféle olyan rendezvényen, ahol a nők férfiruhát, a férfiak nőit öltöttek.

Az utcai szórakoztatások, látványosságok

A legnépszerűbb látványosságok a császári körmenetek⁹, diadalmenetek voltak, amelyek láttán az utca két oldalán felsorakozó tömeg vagy az élvezetének, vagy hangos nemtetszésének adott kifejezést, s az események napokra beszédtemát adtak a plebsnek. A nyilvános ünnepek, hivatalos ceremóniák mindig zeneszóval, többnyire orgonakísérettel¹⁰ zajlottak, de gyakran szólt harsona, kürt, síp is. Igen népszerűek voltak, és nagy tömegeket vonzottak az ókorból „örökölt” pogány (bacchanáliák, Pán-ünnep, szatírjátékok stb.) és a népi ünnepek, a kalendák, vagy brumáliák. A december végétől január közepéig tartó kalendákon jelmez, álarcos felvonulás, táncmulatságok (azt mondhatnánk: utcabál) szerepeltek a műsoron. Ilyenkor a férfiak női, az asszonyok férfi ruhában mutatkozhattak, más, (nem ünnepi) alkalommal ezért súlyos büntetés járt. A köznép élvezte, a papság elítélte, az állami hivatal eltúrte ezeket a megmozdulásokat. Nem mellékes velejárója volt a népi mulatságoknak a tömeges részegeskedés, a mértéktelen borivás¹¹. A kalendáknak a kereszties hódítás és Konstantinápoly elfoglalása vetett véget. A pogány jellegű ünnepeken (Aphrodité- és Pán-ünnepek, Dionüszoszi játékok, bacchanáliák stb.) vaskos gúnyolódás, humoros előadások, olykor tettelegességig fajuló nézeteltérések jelentették a látnivalót. Persze nemcsak a nincstelenek, rabszolgák, a plebejus tömegek, hanem katonák, a középréteg (kishivatalnokok, mesteremberek, kereskedők), sőt a császár és az arisztokrácia tagjai is részt vettek. Minden tiltás ellenére egy-egy pap vagy szerzetes is felbukkant a nézők között. Az állandóan jelen lévő,

⁹ A császárt ünnepeken kb. 6500 hivatalnok és pap díszes öltözékben kísérte a palotából a Hagia Szófia székesegyházba.

¹⁰ Bizáncban fejlett hangszerkészítő ipar volt. Mind víziorgonát, mind mechanikus fújtatós orgonákat gyártottak, sőt 757-ben a frank királynak küldött a császár orgonát. A Karoling birodalomban ekkoriban még nem tudtak orgonát készíteni, ezért csodálatot váltott ki a bizánci uralkodó ajándéka (Angold 2000).

¹¹ Bizáncban víz helyett is bort ittak, pontosabban vízzel hígított bort fogyasztottak. Az ünnepek-mentes hetekben sem számított ritkaságnak a társadalom minden rétegében a részegeskedés.

A SZOCIÁLPOLITIKA TÖRTÉNETE

nagy számú külföldi vendég szájátva figyelte a látványos, mozgalmas műsorokat.

Az utcai multságoknak aktív résztvevője majdnem minden polgár, azonban akadtak olyan szórakoztató események, amelyeknek „csak” nézője lehetett. Bár kevés híradás maradt, az ismertek fontosak, sokat mondtok. Egy utcai mutatványos hatalmas termetű idomított kutyájával vívta ki a nézők csodálatát. Erről számol be Ióannész Malalasz 6. századi tudós történetíró:

„Gazdája megállt a piactéren, a bábész tömeg köréje csődült. Ekkor az ácsorgóktól átvette a gyűrűket, úgy, hogy a kutya nem láthatta. A gyűrűket a földre rakta és homokkal betakarta. Aztán ráparancsolt a kutyára, keresse meg a gyűrűket, s adja vissza kinek-kinek a sajátját. A kutya szaglászni kezdett, megtalálta, és a szájában mindenkire odavitte a gyűrűjét. Ugyanez a kutya a különböző császároktól vert rengeteg pénzérmét nevük szerint szétválasztotta. ...a körülállók közül a terheseket kivéve mindig eltalálta az igazat...” (Kapitánffy István fordítása)

Mindennapos bámulni való a főváros terein a medvetáncoltatás, olykor 3-4 állat szinkron fellépése. A tágas főutakon kötéláncosok, bűvészek, „gumi-emberek” produkáltak magukat¹². Ez utóbbiakról ezt olvashatjuk Nonnosz Panopolitész (5. század) Szeilénosz tánca című költeményben:

„...most meg a földről légből szökelt ugrós saruban, a szeme ég fele rebbsent.

*S hol hamar összeütötte a talpát, dupla robajjal,
Hol szétrúgta legott: egyaránt is ropta remek-jól.*

...

*Jobb talpán azután megtorpant, térde se görbült
S ujhegyen állt bal lábbal, avagy meghajtvva a térdét
Tapsolt két tenyerével*

...

*S rögtön a pörgő tánc örvénylő forgatagában
Tántorodott le hanyatt, s tejerült karikába remek-jól,
Míg homorú talpát kitekervén kapta nyakába...”*

(Kárpáty Csilla fordítása)

Liudprand püspök, Ottó császár követe Bizáncban, beszámol a császári udvarban, 949 decemberében látott, egyensúlyozó akrobata mutatványáról. A férfi egy 24 láb (kb. 7 méter) hosszú rudat a homlokán balanszírozott. A póznára két másik akrobata is felmászott, s annak csúcsán tornáztak. Úgy tűnik, nem lehetett ritka ez a produkció, mert évszázaddal korábbról is ismerünk leírást. Eszerint a pózna végére egy deszkalap volt erősítve, azon vívott egymással tréfás csatát két kisfiú.

12 Bizáncban rendszeres testgyakorlás, akrobataképzés volt (Józsa és Kannus 1989)

Következtetések

A bizánci politika és adminisztráció nemcsak az ingyenes gabonaosztással, évről évre bővülő szociális juttatásokkal és intézményrendszerrel kívánta megakadályozni, vagy legalábbis csökkenteni a lakosság kétharmadát kitevő plebejusi réteg nyomorát, elégedetlenségét. Jól alkalmazta a „panem et circenses” gyakorlatát, nem kímélte az anyagiakat, hogy népszerű, nagy tömegeket vonzó versenyeket, előadásokat rendezzen. Megteremtette a szervezeti formát, lehetőséget biztosított a szereplőknek, és szemet hunyt a durva, trágár (de a nézőközönségnek tetsző) megnyilvánulások fölött. A hatóságok nem elégedtek meg a „felülről szervezett” cirkuszi játékokkal, színi előadásokkal. Nem csak eltűrték, támogatták is a vásári komédiázást, a spontán fellépő utcai akrobatákat, bűvészeket, állatidomárokat. A hatalmas város piacterein, parkjaiban, széles sugárútjain hol itt, hol ott tűntek fel a csepűragógók, táncosok, zenészek, napról napra megismételve produkcióikat, de mindig szórakoztatva közönségüket.

Ellentétben a római kereszténység területeivel, Bizáncban nem jött létre a vallásos dráma, nem készültek passiójátékok. Az ortodox liturgia nem fogadta be a templomi hangszeres muzsikát (noha számtalan, kiváló orgonát készítettek), vokális zenéjük komor, fenséges hangzású. Konstantinápolyban elképzelhetetlen volt a nyugati középkori templomokban vagy templom körüli területeken (gyakran a temetőkben) rendezett táncmulatság. A Kelet-Római Birodalom népeit nem jellemezte a korabeli nyugat-európaiak mérhetetlen tánc-szeretete. Az ének, a tánc és hangszeres muzsika az egyházi szférától jól elkülönítve, kizárólag a világi szórakoztatást szolgálta. Tudatosan használták a (nem csekély) társadalmi és gazdasági feszültségek csökkentésére, oldására. Talán ennek tudható be, hogy Bizáncban intézményesített, jól szervezett, sokoldalú szórakoztatóipar jött létre.

Irodalom

- Angold, M. (2002): Bizánc. Budapest. Generál Press Kiadó, (58. és 141.)
- Beck, H. G. (1983): Byzantinische Erotikon: Orthodoxie-Literatur-Gesellschaft, München. (6-29).
- Bréhier, L. (2003): A bizánci birodalom intézményei. Budapest. Bizantinológiai Intézet Alapítvány kiadása, (197-200).
- Dauphin, C. (1996): Brothels, baths and babes prostitution in the Byzantine Holy Land. *Classics Ireland*. 3, 1-11.
- Dunning, E. (1973): The structural-functional properties of folk-games and modern sports: A sociological analysis. *Sportwissenschaft*, 3, 215-232.
- Hadzisz, D. (1974): A Bizánci irodalom kistükre. Budapest, Európa Kiadó, (315).
- Hausig, H. W. (1959): Kulturgeschichte von Byzanz. Stuttgart, A. Körner.
- Ignatiosz (1974): Ádám és Éva. In: Hadzisz D.: A Bizánci irodalom kistükre. Budapest, Európa Kiadó, (355-358).
- Józsa, L., Kannus, P. (1989): A fizioterápia kialakulásának története. IV. Bizánc és az arabok. *Balneologia, Rehabilitáció, Gyógyfürdőgy.* 4, 430-435.
- Józsa L. (2003): Beteg császárok Bizánc trónján. *Orvostörténeti Közl.* 182/185, 35-56.

A SZOCIÁLPOLITIKA TÖRTÉNETE

- Józsa, L. (2007): A szociális ellátás rendszere a Bizánci Birodalomban. (Történeti visszpillantás). *Esély*, 18 (2), 63–76.
- Kazsdan, A. P., Litvarin, G. G. (1961): Bizánc rövid története. Gondolat Kiadó, Budapest, (149. és 181–182.)
- Komnéné, Anna (2002): *Alexias*. Szeged, Lectum Kiadó.
- Kotzaminidou, M. (1980): On the conditions of life of the actor in Byzantium. 6th. Byzantine Studies Conference. Washington, DO. (27–28).
- Liudprand (2005): in Classen, P., Cremonai Liudprand. Nyugat és Bizánc a 8–10. században. Budapest, Bizantinológiai Intézeti Alapítvány kiadása, (465–531).
- Maguire, H. (1999): The profane aesthetic in Byzantine art and literature. *Dumbarton Oaks Papers*, 53, 189–205.
- Malalasz Ióannész (1974): Egy csodakutya Bizáncban. In: Hadzisz, D.: A Bizánci irodalom kistükre. Budapest, Európa Kiadó, (83).
- Prokopiosz (1984): *Titkos történet*. Budapest, Helikon Kiadó
- Rambaud, H. (1870): *De byzantino Hippodromo et de circensibus functionibus*. Paris, (67–90).
- Ryan, A. J. (1968): A medical history of Olympic Games. *Amer. J. Med. Ass.* 205, 715–720.
- Schreiner, P. (2003): *Bizánc*. Budapest, Bizantinológiai Intézeti Alapítvány kiadása.
- Summer, W. G. (1978): Népszokások, szokások, erkölcsök, viselkedésmódok szociológiai jelentősége. Budapest, Gondolat Kiadó, (848–869).
- Tinnefeld, F. (1974): Zum profanen Mimos in Byzanz nach dem Verdikt des Trullanus. *Byzantina*. 6, 323–343.
- Tompos, E., Zádor, M., Sódor, A. (1978): Az építészet története. Középkor. Bizánc és az iszlám építésze. Budapest, Tankönyvkiadó, (35–82).
- Tzetzész, Ióannész (1974): Tragédiáról meg a komédiáról. In: Hadzisz, D.: A Bizánci irodalom kistükre. Budapest, Európa Kiadó, (383–386).

SZIRBIK DOROTTYA

Lehet egyenlőségre nevelni kortársirodalommal?

Angliában az oktatási rendszeren kívül legújabbán a szépirodalom is megcélozta a toleranciaelvű nevelést. A brit sziget mindig is élen járt abban, hogy néhány szempontból előremozdítsa az egyenlőséget, amelyhez az egyik módszer lehet a toleranciaelvű nevelés. A tanulmányban a *Harry Potter* sorozattal szeretném bemutatni ezt a fajta angol szemléletet. Választásom azért esett e sorozatra, mert hatása népszerűsége miatt az egész világra kiterjed. Az alább felsorolt témakörökkel az író-nő mind megpróbált didaktikus módon hatni olvasóira. Kiindulópont: a mi világunkhoz hasonlóan a regény világa is egy sztereotipizált világ; hét könyv – fokozatosan egyre tisztább tükör a társadalmi intoleranciáról; a dualitások világa: férfi és nő; emberek, varázslények és állatok; eltérő képességű emberek megkülönböztetése; a legnagyobb társadalmi széthúzó erő: a faji ellentétek.

Magyarországnak az esélyegyenlőség kérdésével éppen úgy szembe kell néznie, ahogy ezt teszi például az Egyesült Királyság is. Nálunk a főbb problémák közé az etnikai csoportok és kisebbségek egyenlőtlen helyzete, az idősek problémái és az alapvetően férfidominanciájú társadalmi berendezkedés tartoznak. Angliában is számos esélyegyenlőségi problémát kell megoldani – nők, idősek, szellemileg, fizikailag hátrányos helyzetű csoportok, etnikai kisebbségek, bevándorlás következtében fellépő hátrányok stb., a tolerancia így fokozott kíváncsi. A gyerekek már óvodás koruktól kezdve a tolerancia alapelveivel nőnek fel, és az oktatási intézmények kiélezett figyelemmel nevelik a gyerekeket az elfogadásra. Ebben a tanulmányban azt fogom megvizsgálni, hogyan lehet a tolerancia előtérbe helyezésével változtatni az egyenlőségről kialakult szemléletünkön.

Azt minden fórum elismeri, hogy a gyerekeknél kell elkezdni a szemléletváltó nevelést, mivel a felnőtteket nehezebb átszoktatni. Angliában az oktatási rendszeren kívül legújabbán a szépirodalom is megcélozta a fent említett toleranciaelvű nevelést. Legszenbetűnőbb ebből a szempontból J. K. Rowling műve, a *Harry Potter* regénysorozat. Hihetetlen számú embertömeghez jutottak el a könyvek, ezért érdemes megvizsgál-

ni, kinek és miről szólnak. Igen hamar olyan népszerűsége telt szert, hogy miután egyetemeken is vizsgálják irodalmi értékeit, és gyakran a klasszikusokkal párhuzamba hozható minőségűnek ítélik, több általános iskola felvette a kötelező olvasmányok sorába.

Sztereotipizált világ

J. K. Rowling a mai angol szokások szerint felkarolta az egyenlőség kérdését, és sok-sok szempontból bemutatja, hogy milyen károkat okozhat, ha ezzel nem törődünk. Művének alaptémája a Jó és a Rossz kozmikus harca, de e mellett több szempontból is állandó prioritást élvez az egyenlőség témája. A könyveket olvasva azonban azt vehetjük észre, hogy Rowling minél inkább megpróbált egyenlőségi problémákkal küzdeni, és minél inkább belevett más lényeket és fajokat, paradox módon annál jobban eltávolodott annak az esélyétől, hogy az egyenlőség megvalósulhasson a regénysorozatban. Ezzel az a probléma, hogy valóban látható: Rowling hangsúlyt helyezett az egyenlőtlenség feloldására, a végeredményt tekintve viszont újabb precedenst teremtett egy olyan világ bemutatására, amely alapvetően férfiközpontú, és képtelen bármilyen módot találni, hogy megvalósítsa az egyenlőséget. A többi szempontnál Rowling jobban megvalósította az egyenlőséget: Angliában járunk, így természetes, hogy az angolok nagyobb szerepet kapnak. A hetedik könyv pedig teljesen tisztázza a házimanók helyzetét, Harry Pottertől mindenki megtanulhatja, hogy kellő alázattal a helyes úton járhat.

Ne felejtjük el, hogy Rowling egy sztereotípiákon alapuló társadalomnak írta egyenlőséget hirdető művét, így ha nem is sikerült tökéletesen átadnia üzenetét, egy lépcsőfokot előbbre lépett ez ügyben. Olyan sztereotípiákról beszélhetünk itt, mint az a nézet, hogy szakmailag egy nő is lehet nagyon jó, de a legjobb az adott szakmában csakis egy férfi lehet. Vonatkozik ez a nézet éppen úgy a sportokra is, hiszen a férfiaknak fizikai fölényük van a nőkkel szemben. Harry Potter világában ezek a kérdések mind-mind előtérbe kerülnek, mégpedig úgy, hogy a nőknek is ugyanolyan szerep jut, mint a férfiaknak, mind szakmai, mind fizikai szempontból.

Rowling világa két párhuzamos társadalom bemutatása, a mai Anglia és a mellette élő varázsvilágé. A történet fő színhelye az Angliára jellemző bentlakásos iskola, az a hely, amely leginkább színtere a tolerancia gyakorlásának. Ennek minden jegye megjelenik a könyvekben: az iskola négy házra oszlik, akik bár versengenek, el kell tudniuk fogadni a többi ház másságát. Mások is, hiszen minden házba jellemző tulajdonságok alapján osztják be a diákokat: a bátorság, ész, szorgalom és ügyesség. Az angol iskolarendszerre jellemző, hogy házakba osztják be a diákokat azaz a különbséggel, hogy nem belső tulajdonságaik alapján. Itt a regényben azonban fő szerepet kap a különböző tulajdonságok elkülönítése, mert a sötét varázslók mind az ügyeskedők közül kerülnek ki. Harry Potter a bátrak házának tagja, róla a második könyv során kiderül, hogy saját házával kapcsolatban másik fő tulajdonsága a feltétlen hűség. Ha a középkori lovagkorra gondolunk, tudhatjuk, hogy ez a két tulajdonság

egy lovag fő erénye. Bátornak kell lennie, és hűnek hűbérurához. Nehéz helyzetben van tehát minden diák az iskolában, hiszen amellet, hogy a négy ház folyamatosan versenyzik egymással, eközben békében kell egymás mellett élniük.

Ezenkívül a főszereplő magatartásán keresztül megtanulhatja az olvasó, hogy azok a varázslények, akiket az emberek szolgálására kényszerítenek, csupán a szokások miatt kényszerülnek ebbe a helyzetbe, úgy hogy a társadalom minden tagja ezt természetesnek találja. A varázslények helyzete a mi világunk állataihoz való hozzáállásunkhoz hasonló.

Hét könyv – fokozatosan egyre tisztább tükör a társadalmi intoleranciáról

A Harry Potter sorozat a hetedik könyvvel a végéhez ért. Marketing szempontból a sorozat hihetetlen sikernek számít, a társadalomra tett hatása óriási. Szerzője gyermekkönyvnek szánta művét, ám ahogyan egyre meghatározóbb lett a könyvek szatirikus jellege, a regénysorozatot a *kidult*¹ regények közé sorolták, mint mely egyaránt ajánlható gyermek és felnőtt olvasók számára is. A kiadók azonban külön készítették gyermek és felnőtt borítójú változatokat is. Tapasztalatuk azt mutatja, hogy a felnőtt olvasók színvonalukon alulinak találják a gyermekregények olvasását. A végeredmény az, hogy a társadalom szinte minden rétege olvassa a Harry Potter regényeket. Társadalmunk szatirikus, olykor kíméletlen bemutatása Rowling egyik fő célja, amely nyomon követhető a regénysorozat mindkét világában.

Rowling műve egy rendkívül ügyesen megszerkesztett regénysorozat, amely – miközben sokat merített az elődöktől – egy lehengerlő mikrokozmosz. Ebben a mikrokozmoszban helyezte el a mai Angliában élő diákhármast, akik érdekes módon egy középkorinak tűnő varázsvilágba kerülnek középiskolába. Az ellentét ellenére a két társadalom, a varázstalan – mugli és a varázsvilág, melyben a szereplők mozognak, egyaránt a mi világunk tükörképe. A könyvek alaptémája a varázslat, ez itt azonban csak kellék az egész sorozaton végigvonuló erkölcsi tanításhoz, melyhez a legalapvetőbb emberi értékeket és bűnöket mutatja be: a szeretetet és a félelmet. A félelem eszközeit érdemes megvizsgálni, hiszen ezt mindkét társadalomban nagy kritikával használja az író. A mugli világban, Harry Potter nevelőszülei (a Dursley család) társadalmi korlátoltságában és sznobizmusában jelenik meg a félelem, míg a varázsvilágban a teljhatalomra törekvő Voldemort nagyúr, Harry Potter fő ellensége használja hatalma biztosításához. Itt az egyeduralom tekintélyelvű vezetése és a teljes megfélemlítés az eszköz, melyet mindezekon túl a Mágiaügyi Minisztérium korrupt és buta vezetése is kiegészít. A Minisztérium megjelenítése a mi társadalmunk vezetésének szinte teljesen hű ábrázolása. Az egész regénysorozat nyílt támadást mutat a mai társadalmak érdekelvű vezetése ellen. Regény lévén azonban inkább társadalmi sza-

¹ Az angol *kidult* kifejezés a *kid* = gyerek és az *adult* = felnőtt szavak összetétele.

tíráról kell beszélnünk. Mindezeket rengeteg humorral vegyítve tálalja Rowling, mellyel minden társadalmi réteghez szólni tud.

Az ügyes szerkesztésre utaló jegyek közül az egyik legfontosabb, hogy az arányok általában nagyon jók. Rengeteg a műben a varázslat, melyek leírását bámulatos realitással fogalmazta meg az író. Így a mai világunk posztmodern kérdését, hogy ti. mi a valóságos, és mi az illuzórikus, Rowling egy romantikus mesevilágon keresztül járja körül. Sok kritikus tartja a sorozatot középszerűnek, azt viszont mindenki kiemeli – és ez szintén a posztmodern világ minőségét tükrözi –, hogy a gyors ütem és a fordulatokkal teli fogalmazás teszi a könyveket lehetővé. Ebből a bevezetőből tehát az derül ki, hogy a *Harry Potter* sorozat azokkal a témákkal foglalkozik, amelyek a posztmodern művészetet jellemzik, ilyenek a valóság meghatározása, a mai kor emberének erkölcsi irányezettsége, a stíluskeveredés, és a Jó és Rossz egyenlőtlen küzdelme. Ezek mind olyan kérdések, amelyek a 20. század filozófusait is elgondolkodtatták, mint például Heidegger, aki az ember lételméleti problémáit tárgyalta. Rowling társadalmi hűen tükrözi ezeket. A csavar Rowlingnál abban áll, hogy mivel két társadalom is szerepel a regényekben, így a társadalom problémáit mugli, vagyis varázstalan szemmel, és a varázslótársadalom oldaláról is megismerhetjük. A varázsvilág csodálatos mivoltát Rowling úgy emeli ki, hogy először bemutatja az olvasónak, milyenek a mugli világ emberei. A kontraszt attól válik igazán hangsúlyossá, ahogy az író Harry mugli rokonait jellemzi. Heidegger idézve a Dursley család tökéletes példája a *Das Man*² emberének, aki együgyű, mivel az ismeretlen elől homokba dugja a fejét. Tudatlanságát tovább tetézi azzal, hogy a *Gerede*, azaz a felszínes dolgok érdeklik csak, mint a televízió olcsó programjai vagy a bulvársajtó. Ez viszont hatalmas félelem idéz elő benne minden iránt, ami megfoghatatlan, új és nehezen megismerhető. A félelem és annak palástolása tölti ki életét. Kafka, Dosztojevszkij és József Attila szívesen foglalkoztak a *Das Man* ábrázolásával. A Dursley család hihetetlen félelmében úgy tesz, mintha varázsvilág nem is létezne. A félelem ábrázolásával erőteljesebben rávilágít arra az ellentétre, amely a két világ között feszül. Látszik tehát, hogy a kérdések nagyon újszerűek a sorozatban, mindamelllett az újszerű köntös ellenére Rowling realitása nem különbözik alapvetően a korábbi társadalmakétól. A könyvsorozat társadalom-ábrázolásának kérdése sok oldalról közelíthető meg.

Az egyenlőség tematikai felosztása a műben a következő lehet: a nemek közti egyenlőség, az emberek és varázslények közti egyenlőség, a mugli- és a varázslótársadalom embereinek egyenlősége, és végül a származási-biológiai különbségek is. Rowling különös hangsúlyt fektet az egyenlőségek tisztázására és megőrzésére, a házimanók rabszolgasorból való felszabadítására pedig állandó témája a regénysorozatnak. Nézzük meg tehát külön-külön a fent felsorolt szempontokat, hogy hogyan erősítik vagy gyengítik az egyenlőségről alkotott elképzeléseinket.

2 Heidegger, M.: *Lét és idő*. Budapest, Osiris, Sapientia humana, 2004. 154–155. old.

A dualitások világa: férfi és nő

A legszembetűnőbb szempont talán a nemek közti egyenlőség–egyenlőtlenség. Ez már rögtön a könyv borítóján kiütözik, hiszen a címlapra tekintve nem is tudjuk, hogy a *Harry Potter* sorozatot férfi vagy nő írta-e. Ráadásul nem véletlen a J. K. rövidítés, hiszen a kiadó nem merté vállalni, hogy egy nő által írt könyvnek sikere lehet. Joanne Rowling neve így változott J. K. Rowlinggá. Amint elkezdjük olvasni az első részt, az első szereplő egy mugli férfi, aki retteg a varázslóvilágtól, és abban reménykedik, hogy ami történik vele, az nem a valóság. Ezek után megismerkedünk két varázslóval, a híres Dumbledore professzorral, a varázslóiskola igazgatójával, valamint McGalagony professzorasszonnyal, aki, korántsem ok nélkül, felnéz az igazgatóra. Eddig minden úgy történt, ahogy ez megszokott a feministák által vitatott és támadott hímközpontú társadalom regényeiben. Az első ember, akivel megismerkedünk, férfi, és jellemző rá a férfitársadalom minden jellemzője: otthon várja a felesége, akié a másodlagos szerep, míg a férj, a családfő igazgatói székében ülve keresi a pénzt családjának. Rögtön szembetűnik azonban, hogy a varázslóvilágban sincs ez másképp, hiszen az igazgató természetesen hímnemű, és a másodhegedűs szerepét kapja a professzorasszony. Rowlingnak minden bizonnyal más volt az elképzelése a szerepek osztásánál, hiszen minden esetben figyel arra, hogy ugyanannyi nő tanár szerepeljen, mint férfi. A látszategyenlőség tehát tökéletes, és épp ezt a számbeli egyenlőséget emlegetik pozitívumként a *Harry Potter* regényekről szóló kritikák. A végeredmény mégis az ellenkezője, hiszen a regényben előrehaladva arról fogunk meggyőződni, hogy a férfi ereje valahogyan mégis túlszárnyalja a nőkéét.

Nézzünk még erre több példát is. A következő szereplő, akivel megismerkedünk, Harry Potter, aki a regény abszolút értelemben vett főszereplője. Itt már nem is kell csodálkoznunk, hogy ő is hímnemű. Az érdekesség azonban az, hogy Rowling egy főszereplő-hármast hozott létre: Hermione, Harry és Ron hármását, melyben 2:1 arányban a hímneműek vannak többen. Ezt a hármast, igazság szerint, nem így emlegeti J. K. Rowling, hanem kicsit más sorrendben: Harry, Ron és Hermione. Elgondolkodhatunk ennek miéértjén, de talán a legegyszerűbb magyarázat az lehet, hogy fontossági sorrendben vannak felsorolva. Harry természetesen regényünk főhőse, az is természetes, hogy legjobb barátja egy fiú, de biztos, hogy nem bírta a véletlenre az író a harmadik főszereplő kiválasztását, melynél fontos szempont az, hogy ő lány.

Ezt a kérdést megvizsgálhatjuk vallásfilozófiai szempontból. Ekkor egy rendkívül érdekes probléma merül fel, mely áthatja az egész katolikus és protestáns hitéletet. A szentháromság sokakat foglalkoztat abból a szempontból, hogy az Atya, a Fiú és a Szentlélek mind hímnemű. A katolikus egyházban ennek ellensúlyozására ma mindenképpen rendkívül nagy szerepet adnak Szűz Máriának. A református és protestáns egyházak viszont, ezt az egyensúlyt felborítva, férfi-centrikus vallást hoztak létre. Ugyanakkor a nemiség problémáját az egyházban vizsgálhatjuk másik oldalról is, hiszen a papok házassága éppen a református egyházban megengedett.

Az elmúlt néhány évben több olyan könyv és film is készült, melyben a Szentháromság motívuma szerepet kap. A *Mátrix* című film első negyed órájában felmerül ez a probléma, amikor a férfi főszereplő elcsodálkozik a női főszereplő nevén, mely Trinity, vagyis Szentháromság. A *Harry Potter* könyv ugyanezzel az érdekességgel szolgál nekünk, hiszen itt is egy hármusról van szó, melynél óhatatlanul eszébe ötlik az embernek a Szentháromság (itt azt is figyelembe kell vennünk, hogy az író a számmisztika alapjait mindvégig alkalmazza a könyvekben, tehát a hármasság semmiképpen nem véletlen; mint ahogy az sem véletlen, hogy összesen hét kötetesnek szánja a *Harry Pottert*). Ez a hármast tehát épp oly érdekes, mint Trinity neve, mivel a hímnemű hármast Hermione nőneműsége bontja meg. Hermione nevét pedig Shakespeare *Téli Regéjéből* ismerhetjük, ahol mint Szicília királynője egy szerelmi *háromszög* áldozata volt.

Hermionével tehát az író megjelenítette a női princípiumot, ami tudatos döntést igényelt. Ma főként az angolszász irodalomban van meghatározó jelentősége a nemek kiválasztásának. Még régebben készítettek egy felmérést, mely szerint minden leírás 80 százalékban hímnemű szereplőt tartalmazott. Ez sok száz éves hagyományból eredt, de a nők egyenjogúságának erősítése szándékával tudatosan igyekeztek ezt az arányt 50 százalékra módosítani, például a tankönyvírásnál. Ez a törekvés jelzi tehát, hogy egy angolok számára ma már annak is külön jelentése van, ha egy írásban nincs nő. Régen ez számított semlegesnek, most viszont megkülönböztetett jelentőséggel bír a női szereplő hiánya. Ebből a szempontból egyáltalán nem meglepő, hogy Rowling választott a főszereplők körébe lányt, hiszen éppen ezzel tette semlegessé. Az viszont a mai napig nem változott, hogy a jelöletlen alany férfi. Ha azt mondom, a sebész megműtött, van-e ember, akinek ekkor női orvos jut az eszébe? Erre ismét csak példa az is, hogy Rowlingnak a kiadója javasolta: a könyvborítón keresztnevének csak kezdőbetűje álljon, hiszen az a tény, hogy a könyvön nem látszik rögtön a szerző női mivolta, segíteni fog a könyv eladhatóságán. Ez a példa minden, előbb felsorolt törekvés ellenére jól mutatja, mennyire férfi alapú társadalomban élünk. A *Harry Potter* könyvek sikere viszont jól rácafolta kiadója minden előítéletére, hiszen azok sikerét nem csorbítja egy cseppet sem szerzője neme.

Térjünk vissza a főszereplő hármásra, ahol megvizsgálhatjuk, milyen szerepet szánt a szerző Ronnak és Hermionénak. Ron, bár sokat nem szokott tudni segíteni kibogozni a megoldáshoz vezető szálakat (kivéve itt az a helyzet, amikor az első könyvben az ő sakk tudásával sikerült továbbjutniuk az utolsó akadályon), érzelmi szinten fontos háttérrel nyújt Harrynek. Ron tehát a barát, ő jelenti a szeretetet, és ő általa lesz Harrynek családja. Harry életében a család a legfontosabb érték, mely egyben a tudás helyét is jelenti. Ron ugyanis egy-egy elejtett megjegyzésével mindig a helyes irányba tereli a barátait, és ez azért lehetséges, mert hármójuk közül ő az, aki varázslócsaládban nőtt föl, és így rendelkezik a varázslótársadalom összes tudásával, melyet neveltetése során családjától szerzett. Gyakran találunk leírásokat, melyek arra vonatkoznak, hogy Ron oly népes családja hogyan adja át egymásnak a működési mód fortélyait. Ron számára ez a tudás oly természetes, hogy a legtöbb-

szőr nem tudatosan segíti vele társait. Hermione szerepe teljesen más. Ő is hatalmas tudás birtokosa, de ezt rendkívül kitartó szorgalmával szerezte és szerzi meg, elsősorban tehát eszével és találékonyságával tűnik ki a hármastól. Ezek az értékek messze a két fiú fölé emelnék őt, hiszen rendelkezik a legfontosabb kincssel, a szeretettel is. Ugyanakkor néhány rossz tulajdonsága, például, hogy sértődékeny, egy szintre hozza a fiúkkal.

Érdekes lehet azon elgondolkodni, miért „adott” a szerző oly rengeteg ész a lány szereplőnek, miközben nagyon sok fiú szereplő ennek igen csak híján van; mint Ron (bár ő inkább kevésbé) vagy az iskolai ellenséget megtestesítő Malfoy két mamlasz barátja (nagyon). Hermione, mint említettük, leginkább a tudással és a szeretettel rendelkezik. Ha ez a két tulajdonság megvan egy emberben, akkor azt mondjuk rá: bölcs. Hermionéről ez bátran elmondható, sőt, az övé nagyon hasonló az iskola igazgatója, Dumbledore bölcsességére. Hogy ezt a legfőbb jellemzőt egy lány kapta, feleleveníti azt az összefüggést, mely szerint a bölcsesség ókori istene, Sophia nőnemű. Összegezve tehát láthatjuk, hogy Hermione alakja létfontosságú, mind Harry, mind a cselekmény számára. Harrynek óriási szüksége van a lányra, mivel az nagy tudással rendelkezik, s mindent szeretettel használja. Fontos, hogy minden megszerzett tudását fel is használja, teljesen önzetlenül arra, hogy Harryt támogassa, és útját egyengesse. Ezt oly mértékben, oly szilárdan és eltökélten, oly odaadással teszi, ahogyan azt csak egy anyától kaphatjuk meg. Harry Hermione barátságában valahol anyára is talál.

Hermione női mivolta még egy vonatkozásban felbukkan, és pedig a tizenévesek szerelmi párkapcsolatában. A könyvek előrehaladtával egyre nagyobb jelentősége van a szerelmi szálak szövögetésének. Itt a három főszereplő már abban a korban van, amikor elsősorban a szerelem határozza meg az életüket. Hermione Ronnal elinduló kapcsolata végigkíséri a könyvet, bár szerelmük kiteljesedésére az utolsó könyvig várunk kell. Érdekes viszont azon is elgondolkodni, mi vonzza Hermionét Ronhoz. Mint írtuk, Hermione nem varázsló családban nőtt fel, így számára azt a tudást megkapni, amivel Ron alapvetően rendelkezik, mint családi örökséggel, csodálatos dolog. Hermione tisztában van azzal, hogy Ron milyen gazdag tudás birtokosa, amit a fiú gyakran nem is tudatosan használ. Szerelmük végre elhozhatja Hermione számára, hogy ő is varázsló társadalomban éljen, melyre olyannyira áhítozik. Hölgyünknek viszont nem ez az első szerelmi kapcsolata. A szerző már a negyedik részben is jelentős szerepet szánt neki, hiszen itt volt az első igazi, a koruknak megfelelő, szerelmi párkapcsolat Hermione és egy bolgár származású fiú között.

Ha következtetést szeretnénk levonni végül a nőiség jelentőségéről a *Harry Potterrel* kapcsolatban, akkor mindenképpen fontos megállapítani, hogy Hermione jelleme rendkívül sokat hozzáad a műhöz, és ebben jelentős szerepe van annak, hogy az ő nőisége, annak minden szeszélyével együtt kellemes egyensúlyt teremt a két fiú oldalán. Hosszú-hosszú felsorolást készíthetünk erről a már tizenegy évesen is, mind megjelenésében, mind viselkedésében igazi hölgyről, akinek alakja épp oly jól megformált, mint Harryé. Külseje igazán szép és bájos, fejét pedig oroszlanosan nagy és szép haja koronázza (ezzel talán szimbolizálva fensőbb-

ségét és a Griffendél házba való tartozását). Hermione bátor, mint egy férfi, végtelenül találekony, minden helyzetet megold Harry mellett, önzetlen, sohasem beképzelt az eredményei miatt, és erős szakmai büszkesége igazságérzettel is párosul. Ráadásul éles logikájával minden összefüggésre rájön, nagyon egyenes, és rendkívül határozott, a segítőkészség mintaképe, ami valójában mély emberszeretetére utal.

Másik oldalról is felfoghatjuk a dolgot, és arra a következtetésre juthatunk, hogy bár Hermione olyan tudással rendelkezik, mely mindkét barátját megszegyeníti, az eredmény ennek ellenére mégis a férfi javára dől el, hiszen bármit tesz Hermione, azt mindig Harry Potter érdekében, őt segítve teszi. Szinte anyaszerepben láthatjuk őt, amint Harryt védelmezi. Hatalmas tudása ellenére szerepe mindig másodlagos, mivel a nő, Hermionét is beleértve, a századok alatt megszokott módon azért van a férfi oldalán, hogy segítse őt. Természetesen végig az érzékelhető a sorozatban, hogy Rowling az egyenlőséget szeretné megvalósítani, hiszen egyenlőség is van diákok és diáklányok között, a Quidditch nevű sportban éppúgy játszanak lányok is, mint fiúk, de a vezető szerep valahogyan mégiscsak a fiúknak jut.

Egy igazán feminista megközelítésben odáig is elmehetünk, hogy az sem véletlen, hogy a borzalmas baziliszkuszt rejtő Titkok kamrája a női vécéből nyílik. Tudjuk, hogy a feminista kritika ellenzi azt a megközelítést, mely szerint a világot kétfelé oszthatjuk, melyben az egyik oldalra sorolható a Nap, a világosság, a nappal, a férfi, az értelem; míg a másik oszlopba sorolhatjuk ezek ellentétét: a Holdat, a sötétséget és a rejtett dolgokat, az éjszakát, a nőt és az érzelmeket. A lista persze hosszan bővíthető, a Titkok kamrája szempontjából viszont az látszik, hogy a sötét és rejtett kamra a lányvécéből nyílik, amely erősíti azt az elképzelést, hogy a női princípium egyenlő a rejtett, sötét, éjszakai dolgokkal. A nemek összehasonlításával arra a következtetésre juthatunk, hogy bár Rowling újszerűt alkotott, a régi klisék nála is megmaradtak, tovább erősítve azt a nézetet, hogy tökéletes egyenlőség férfi és nő között nem lehet.

Emberek, varázslények és állatok

A következő vizsgálati szempont a varázslények és varázslók közötti egyenlőség kérdése. Itt más megközelítést használ Rowling. A varázslények és varázslók közt feszülő ellentéteken és egyenlőtlenségeken keresztül kívánja szemléltetni, ahogyan az emberiség saját magát pöffeszkedő, felsőbbrendű lénynek tartja. Szemléltetése tökéletes, éppen úgy ábrázolja a varázslóvilág társadalmának felsőbbrendűségét, ahogyan az a mi társadalmunkra is érvényes. A Mágiaügyi Minisztérium előcsarnokában lévő szoborcsoport egészében az egyenlőtlenség szimbóluma. A csoport közepén, a legmagasabb ponton a varázsló áll, akire felnéznek más varázslények. Rowling azzal érzékelteti véleményét erről a helyzetről, hogy egy harcban épp a szoborvarázsló feje esik le. Egy másik esetben a kentaurok mondják el véleményüket az emberekről, akikről úgy tartják, hogy túlságosan beképzelték, és felsőbbrendűnek gondolják magukat, miközben nem is sejtik, mennyire hiányos a tudásuk a kentaurokéval

összehasonlítva. Itt könnyű megtalálni a párhuzamot Swift *Gulliver utazásai* című szatirikus regényével, melynek az utolsó részében a lovaknak éppen úgy megvan a véleményük az emberekről, ahogyan Rowling kentaurojainak a varázslókról. Rowling részletesen bemutatja a kentaurok szemszögéből, hogy a varázslók mennyire erőszakosan csak saját felsőbbrendűségük lencséjén keresztül hajlandók a kentaurokat és más varázslényeket szemlélni. A varázslóvilág a mérce, melytől minden eltérő csak alsóbb rendű lehet.

Az egyenlőtlenség kifejezésére használja Rowling a házimanók sorsának bemutatását is. Ők, akik rabszolgasorban élnek, nem is vágnak a felszabadulásra; ez ismét fontos filozófiai kérdéseket világít meg. Platón *Az Állam* című művének egy híres epizódjában a barlangban amelyben a leláncolt foglyok a valóság helyett csupán annak reflexióját, a falra vetülő képét ismerik. Nem is vágnak a szabadulásra, hiszen nem is ismerik a valóságot. A házimanók elégedettsége a rabszolgasorral hasonló helyzetet mutat be. Olyannyira hozzászoktak a szolgasorhoz, hogy eszükbe sem jut a felszabadulás lehetősége. A hosszú idők során ők is elveszítették a realitásérzéküket. Az egyetlen ember, aki másképp látja sorsukat, az Hermione. Valódi felszabadítási frontot hoz létre; az első hat kötetben azonban semmilyen eredményt nem sikerült elérnie, mivel minden egyes varázsló, még az oly tökéletes Dumbledore, az iskola igazgatója és egyben Harry legnagyobb pártfogója, vagy Harry és Ron is egyetért azzal, hogy a házimanókat, mivel elégedettek sorsukkal, nem kell felszabadítani.

Hermione viszont az emberi jogok élharcosa. A rabszolgafelszabadításért, első lépésben a házimanók egyenlőségi jogaiért küzd makacsul, még úgy is, hogy ebben igazából nem talál támogatóra, még Harryben és Ronban sem. Természetesen ez az elszánt küzdelem, mely meghatározó jellegű a negyedik és ötödik részben, és amely furcsa mód nem kap szerepet a hatodik kötetben, nagyon hasonlít az először a női választójogokért, majd a női egyenlőségért harcoló angol, szüfrazsett mozgalomhoz. A hatodik könyvben Hermione mozgalma nem kap szerepet. Ez azzal is magyarázható, hogy Rowling a korábbi könyvekben a mozgalmi attitűddel csupán Hermione együttérző és egyenlőséget kereső viselkedésére és tulajdonságára akart rávilágítani, a cselekmény menetére viszont ennek esetleg nincs nagy hatása. Hermione egyébként is bajban van, az egyenlőséget illetően, mivel Malfoy sokszor csúfolta már őt „sárvérűsége” miatt. Ez azt jelenti, hogy Hermione varázstalan szülők gyeréke. Az ilyen fajta származást pedig mélyen megvetik a varázslóvilág gonosz urának követői. Itt Rowling a mi varázstalan világunk rasszizmusára kívánja felhívni figyelmünket. Bár az a tény, hogy ez a varázslóvilágban is előfordul, arra enged következtetni, hogy talán e probléma nélkül nem is létezik társadalom. Nem véletlen tehát, hogy aki maga is kitaszított valahol, sokkal fogékonyabb a nála még nehezebb helyzetben lévő problémáira.

Harry Potter a hetedik részben végül bebizonyítja, hogy ő igenis épp úgy törődik a házimanók sorsával, mint Hermione. Hozzáállása abban különbözik Hermionéétól, hogy a lány a házimanók helyzetét összességében próbálja megoldani a felszabadítási fronttal. Harry ezzel ellentét-

ben leginkább Dobby egyéni sorsával foglalkozik, mivel ez a házimanó áll hozzá a legközelebb. A hetedik kötet egyik szomorú pillanata a házimanó halála. Ekkor Harry elhatározza, hogy ő saját kezűleg, mindenféle varázslat nélkül ássa ki Dobby sírját és temeti őt el. A gesztus egyértelmű. Azt fejezi ki, hogy Harry Potter egy olyan különleges varázsló, aki egyenrangúnak tartja magát minden varázslénnnyel. Fontos ebben a jelenetben, hogy egy kobold végignézi, ahogyan Harry eltemeti Dobbyt. Ezáltal megváltozik a kobold viselkedése Harryvel, ami sokat lendít a varázsvilág problémáinak megoldásában.

Eltérő képességű emberek megkülönböztetése

Talán ez, a következő szempontunk a legsokrétűbb, amellyel a mugli- és a varázslótársadalom egyenlőségét igyekeznek megvilágítani. Tudjuk, hogy van átjárás a két világ között, de ez a legtöbb esetben csak a varázslók számára elérhető. Kevés mugli fordul meg a varázslóvilágban. Kivételes Hermione családja, amely elkíséri a lányt egy bevásárló körútra az Abszolúton, ahol egyébként nem járnak muglik. A muglik és varázslók nem lehetnek egyenlőek, egy óriási különbség miatt. A különbség az adottságaikban rejlik, hiszen a varázslók olyan extra varázslási képességgel rendelkeznek, mellyel befolyásolni tudják az egész mugli világot is³. Voldemort, a gonosz varázsló tehát nem téved, amikor lenézi a muglikat. A varázslók épp úgy, ahogyan saját varázslótársaik elméjét is manipulálják, ugyanezt tehetik a muglikkal is. A posztmodern színezet pedig abban áll, hogy a muglik a felejtés-átok és egyéb láthatatlansági óvintézkedés miatt egyáltalán nem is tudnak a varázsvilágról. Mi, muglik így ismét elgondolkozhatunk, hogy vajon nem vagyunk-e platóni barlangfoglyok, akik nem is ismerik a valóságot. A varázslók tehát úgy állnak a muglik felett, ahogyan a görög istenek is a halandók fölött álltak.

Erről sokat tudhatunk meg a hatodik könyv elején, melynek címe *Harry Potter és a Félvér Herceg*.⁴ Amikor a mugli miniszterelnök a Mágiaügyi miniszterrel találkozik, Rowling leírásában a miniszterelnököt zavarja, hogy úgy kell állnia a varázsvilág minisztere előtt, mintha egy buta gyerek lenne. A miniszter azért jön, hogy elmesélje a varázsvilág tragikus eseményeit, és ebből azt tudhatja meg a mugli miniszterelnök, hogy nincs olyan eszköz vagy hatalom a kezében, amellyel hatni tudna a varázsvilágra, annak eseményeire, illetve ezen eseményeknek a mugli világra vonatkozó következményeire.

Ahogy már említettem, az ötödik könyv is már egyértelműen a *kidult* irodalom körébe tartozik, mert itt már leginkább a szatirikus elemek kapnak hangsúlyt. Az előző kötetek iróniája főként a mugli világ bemutatásában érvényesül, itt viszont a „Mágiaügyi Minisztérium” szatirikus ábrázolásán keresztül ismerhetjük meg Rowling társadalomkritikáját. A minisztérium bemutatásával képet kapunk arról, hogy mennyire hasonló a varázsvilág bürokráciája a mi világunkéhoz. Swift *Gulliverjéhez*

³ Gupta, S.: Re-Reading Harry Potter. Basingstoke, Macmillan, 2003.

⁴ Rowling, J. K.: Harry Potter és a Félvér Herceg. Budapest, Animus kiadó, 2001.

hasonlóan a szerző az ábrázolt világ több szociális aspektusát is könnyörtelenül kritizálja. Rowling e kritikai hozzáállást nagyon ügyesen keveri a humorisztikus elemekkel, melyek mind ugyanazt a célt szolgálják: az erkölcsi értékek bemutatását, valamint a didaktikus jelleget. A társadalom különböző aspektusain kívül az egyén részletes megrajzolásával is a paródia és szatíra jegyeit erősíti. Dolores Umbridge professzor hatalommal párosított kicsinyes, rosszindulatú és szűk látókörű viselkedése a politika élet szatíráját is jelenti. Percy Weasley szintén ebben a kötetben válik a fontoskodó hivatalnok szatirikus megtestesítőjévé. A *gulliveri* jegyeket hordozó ötödik rész így megjeleníti az óriások jellegzetességeit, a koboldok pénzéhességét és a házimanók elnyomott életét (e két fajt hasonlíthatjuk a Lilliputiakhoz), valamint a kentaurok felsőbbrendűségét (ők *Gulliver* lovait idézik), melyet a varázslótársadalom egészen más-képp lát.

A legnagyobb társadalmi széthúzó erő: a származási ellentétek

Végezetül nézzük meg, mennyire kezeli sikeresen Rowling a származási különbségeket. Hermione házimanó-felszabadító frontja mindenképpen az egyenlőséget hirdeti, és felhívja figyelmünket származási különbségekre. Ezt a témát a vér és öröklődés fogalmaival mutatja be az író. A gonosz nagyúr, Lord Voldemort ki akarja irtani a nem varázslócsaládból származó varázslókat. Őket hívja sárvérűeknek. Aranyvérűek azok a varázslók, akiknek szülei is varázslók. Az, hogy Voldemort félvérű mi-volta tényezővé válik, Hitler elméletére és hasonló „faji” elképzeléseire emlékeztet. A szerző így kívánja bemutatni, hogy mennyire nem ért egyet a fajelméletekkel. Az író a társadalmi problémák több oldalát közelíti meg, más-más szemszögből. A vérvonal kérdése először a Mardekár ház-zal kapcsolatban merül föl, melynek alapítója akarta kizárni a nem aranyvérű varázslókat az oktatásból. Tudjuk, hogy a varázslóknak megköze-lítőleg egynegyede vélekedik ilyen rasszista módon, Mardekár Malazár nyomán. Voldemort saját származását, vagyis hogy apja mugli volt, annak megölésével akarta eltítkolni. Személye ebben sok hasonlóságot mutat Hitlerrel, aki bizonyos források szerint törvénytelen gyerekként született. Szintén náci ideológiai utalás, hogy a Malfoy család tagjainak nagyon szőke a haja, s az ideális árja német megjelenésére emlékeztetnek. Végül érdemes megemlíteni a halálfalók fekete csuklyáját, amely viszont Ku-Klux-Klan amerikai szervezetét idézi.

A vér kérdése állandó témája a könyveknek, melyek a másság elfogadását akarják hirdetni. Ezt leginkább Lupin professzor szomorú sorsán keresztül láttatja a szerző. Lupin vérfarkas létére az egyik legmegbízhatóbb jellemű ember a regényekben. A sárvérű (vagyis mugli szülők gyermeke) Hermione fontos példája annak, hogy a vérvonal nem előfeltétele a tehetségnek.

Szembetűnő, hogy a varázslóvilágban minden főszereplő fehér bőrszínű, és csak elvétve találunk más bőrszínű szereplőket a könyvekben. De miért is vannak egyáltalán más bőrszínűek? Rowling a másság elfo-

adását és a más bőrszínűek egyenlőségét kívánja erősíteni a jelenlétükkel. Tény, hogy valóban egyenlők is a varázslóiskolában. Rowling mégis az ellenkezőjét érte el a jelenlétükkel, hiszen szerepük mellékes, ráadásul soha, semmilyen megmérettetésen nem érnek el jobb eredményt fehér társaiknál. Vagyis megállapíthatjuk, hogy a sorozatban előforduló minden versenyt és kiemelkedő eredményt biztosan fehérbőrű nyer meg. Sőt, a megkülönböztetés oly erős, hogy a Trimágus Tusa első két helyezettje természetesen brit. Bár más iskolák diákjaival is megismerkedhetünk (az egyik iskola francia, a másik bolgár), egyikőjük sem nyerhet, mert a főszerep az angoloké. Rowling szinte minden népcsoportra jellemző sztereotípiát felvonultat. A francia iskola diáklányai mind gyönyörűek és kifinomult mozgásúak, ám nem az eszűkről híresek. A bolgár iskola diákjai ezzel szemben követik a Kelet-Európáról kialakított sztereotípiákat: tagbaszakadt, ügyes legények, kissé morózus külsővel, akik szintén nem az eszűkkel, hanem erejükkel tudnak kiemelkedni. Harry első szerelme, Cho Chang ázsiai lány, aki kecsességgel reprezentálja népét. Az indiai ikerlány-pár szerepe gyarmati kisebbségre emlékeztet. Így a varázslótársadalom különféle népei hűen tükrözik a mai angol társadalom hozzáállását, valamint a jelenlegi szerkezetét, melyben más népek is élnek, de mindenképpen degradáltabb pozícióban.

Felnőtté válás

Az a tény, hogy a gyerekek kénytelenek az egyik legnépszerűbb regénysorozatban az esélyegyenlőség témájával foglalkozni, mindenképpen növeli éberségüket és érzékenységüket a témával kapcsolatban. Ezzel a nevelőszándékkal minden bizonnyal némi előrelépésre számíthatunk, számos korosztálynál. A tanulmány elején szó volt arról, hogy a felnőttek nem vesznek kezükbe gyerekönyvet, mert méltóságukon alulinak gondolják azt. Ne felejtjük el azonban, hogy ezzel a gyermeki lét esélyeit szintén megkérdőjelezzük. Felnőttként viselkedni nem azt jelenti, hogy felsőbbrendűen viselkedhetünk. Dumbledore professzor ismét jó példa arra, hogy miként kell egy felnőttnek gyermekekkel viselkednie. A professzor először túl fiatalnak és kicsinek találja Harryt arra, hogy a fiú életének fontos részleteit megossza vele. Ezzel a lépéssel viszont nagyobb problémák felé sodorja Harryt. Az ötödik könyv végén elismeri Dumbledore, hogy tévesen cselekedett, amikor Harryt nem találta elég érettnek ahhoz, hogy saját életének eseményeit megismerhesse. Ebből a hibából tanulva a hatodik és hetedik könyvben Harry már teljes múltját megismerheti, ezzel pedig a választás lehetősége nyílik meg előtte.

Egy diszkriminációtól mentes felnőtt ember számára a választás lehetősége mindenképpen mást jelent, mint annak, aki valamilyen szempontból korlátozva van. Lehet ez származási, korbeli, nemi vagy bármilyen megkülönböztetés. A hetedik könyv utolsó fejezete éppen a választás fontosságáról szól. Amikor Harry már a saját fiához szól, azt mondja neki az iskolakezdése előtt, hogy bármelyik házba is választják be, akkor is az ő saját döntésein és választásán múlik minden. Harry volt az a diák, aki meg tudta változtatni a házakba beosztó „Teszlek Süveg” döntését:

Harry a bátrak házát választotta, s ennek a kérésnek a süveg engedelmesskedett, hiszen döntéseink tesznek azzá minket, amik vagyunk. Ha nem gátol egyre több társadalmi korlát, a döntés valódi lehet.

Rowling rendkívüli figyelmet szentelt a társadalmi problémák bemutatásának és az esetleges alternatívák keresésének. A teljes egyenlőség az ő könyveiben nem megvalósítható, és minden bizonnyal így van ez a mai társadalmakkal is. Az viszont, hogy egy XXI. századi író ilyen mélyen érinti az egyenlő(tlen)ség kérdését, mindenképp azt feltételezi, hogy társadalmunknak ez az egyik alapvető problémája, amit orvosolni kell.

KOCSIS ATTILA

Szomorú láttelel a magyarországi cigányság helyzetéről

(Törzsök Erika – Paskó Ildi – Zolnay János [szerk.]:
Cigánynak lenni Magyarországon – Jelentés 2006:
A romapolitika kifulladás. EÖKIK, Budapest, 2007)

Tavaly jelent meg az Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Köz-alapítvány által összeállított, a magyarországi cigányság helyzetéről szóló, 2006-os évre vonatkozó jelentés. A kötet alcíme némileg megtévesztő, mert nem egy szisztematikusan felépített, minden fontos részletre kiterjedő jelentésről van szó, hanem cikk- és tanulmánygyűjteményről, ami bő 140 oldal terjedelemben próbál meg képet adni a témáról. Annak ellenére, hogy a magyarországi cigányság szempontjából (is) kiemelt jelentőségű problémákkal foglalkozik – mint amilyen az iskolai szegregáció, az oktatásszervezés következményei az aprófalvas területeken, a pártpolitikai csatározások romákat érintő fejleményei, a kisebbségi választások anomáliái, vagy éppen a felszínre törő cigányellenesség legújabb megnyilvánulási formái –, a kiadvány kissé foghújas. Nem találhatunk benne átfogó elemzést sem a magyarországi cigányság ezredforduló utáni helyzetéről, sem pedig a romapolitika egyes részterületeinek változásait, fő trendjeit – munkaerő-piaci reintegráció, a társadalombiztosítás és a jóléti transzferek rendszere, oktatáspolitikai, lakáspolitikai, regionális fejlesztés, kulturális kérdések – kellő részletességgel tárgyaló tanulmányt.

Mindezzel együtt a kötetben közreadott rövidebb cikkek és tanulmányok mozaikszerű halmazából mégis csak kirajzolódik valamiféle kép a mai magyar romapolitikáról, a cigányság esetében halmozottan jelentkező társadalmi problémák rendszeréről. A szerkesztők által összeválogatott kilenc írás tulajdonképpen három nagyobb téma köré csoportosítható: a társadalmi értelmiség politikai, az oktatáspolitikai és a média világának egyes kérdései köré.

(A *negyedik hatalmi ág*) A magyar társadalmi valóság különös lenyomatát jelentik a különböző médiumokban megjelenő romákat érintő hírek, információk és azok kommentárjai. A magyarországi cigányság szempontjából legfontosabbnak ítélt, 2006-os hírekből készült válogatás vezet be minket a média világába. Amellett, hogy ez kronologikus sorrendben közreadja a romapolitika évi kiemelkedő eseményeit, a roma vezetők különféle megszólalásait, pártpolitikai vonatkozású híreket, a romákat érintő parlamenti felszólalásokat, a kisebbségi választások történéseit, oktatáspolitikai, kulturális témájú híreket, romákkal összefüggésbe hozott bűncselekményeket, megfelelő információsháttérrel is szolgál a cikkek és tanulmányok által elemzett jelenségek megismeréséhez, megértéséhez.

A 2006 októberében, egy közlekedési balesetet során, Olaszliszkán agyonvert általános iskolai tanár esete kapcsán, a romákkal kapcsolatos események, hírek utóéletével foglalkozik Czene Gábor írása. Bemutatja, hogy az akkoriban az utcai zavargások, kormányellenes tüntetések által feltüzelt belpolitikai légkörben hogyan reagáltak a bűncselekményre a roma szervezetek, a politikusok, a témában megszólaló társadalomtudósok. A különféle megszólalók kapcsán pedig azt elemzi, hogy milyen szerepe volt az elkövetők cigány származásának abban, hogy az eset rendkívül erős visszhangot váltott ki a társadalom egyes csoportjaiban, és hogy ez a későbbiek során is heves indulatokat keltett. Kitér a médiának azzal kapcsolatos felelősségére, hogy a történetek a közvélemény szemében sok esetben etnikai konfliktusként jelentek meg, lehetőséget adva a szélsőjobbnak, hogy az állítólagos „cigánybűnözés” elleni fellépése révén megpróbálja növelni politikai támogatottságát.

A szélsőjobb médiapolitikájának gyakorlati megvalósulását, a cigányság, zsidóság és egyéb kisebbségek elleni gyűlöletkeltés módszertanát mutatja be Hídvégi B. Attilának a szélsőjobboldali honlapok létrejöttével és metamorfózisaival foglalkozó írása. A szerző bőségesen idéz az említett internetes portáloknak a domain nevek változásai közepette is változatlan tartalmából.

(Iskolai integráció helyett) Csík Juci írása az iskola nélkül maradt csörögi roma diákok kálváriáját mutatja be. Az eset előzményei még a 2000-es évek elejére nyúlnak vissza, amikor Csörög közigazgatásilag önálló településsé vált. Az ügy egyes fázisainak ismertetése nyomán a környékbeli települések vezetői, a különféle hatóságok, hivatalok részvételével egy olyan történet bontakozik ki, melynek középpontjában a roma diákok iskolai szegregációja, illetve a megfelelő színvonalú általános iskolai oktatáshoz való hozzáférés problémái állnak.

Ugyancsak a közoktatási kirekesztés eseteivel foglalkozik Zolnay János elemzése, ami egy 2007-es, szintén az EÖKIK által megjelentetett tanulmányának rövidített változata. Azt vizsgálja, hogy a Drávaszögi kistérség iskolakörzeteiben milyen hatásai vannak a kistérségi társulások létrehozásával együtt járó intézményi átszervezéseknek, az ellátások racionalizálására irányuló törekvéseknek. Az önkormányzati rendszer működésének elemzése kapcsán kimutatja, hogy a térség iskoláinak jövője szempontjából a helyi oktatási piac keresleti-kínálati viszonyai mellett a helyi elitek közoktatással kapcsolatos érdekei is meghatározó jelentőségűek. Mindezek a tényezők pedig az érintett települések esetében a közoktatási kirekesztés különféle típusait hozzák létre, melyeket a tanulmány az egyes iskolák oktatási tevékenységéből, a térségen belül elfoglalt helyzetéből, az iskolafenntartó települések érdekeiből kiindulva elemez.

Virág Tünde tanulmánya azokat a közoktatás területén az elmúlt évtizedben lezajlott folyamatokat mutatja be, amelyek következtében a hátrányos helyzetű térségekben lévő aprófalvak iskolái a közoktatási szegregáció extrém példáiává váltak, s melyek révén a társadalmi hátrányok fenntartása, generációk közötti átörökítése intézményes kereteket kapott. Ugyanis a hatvanas-hetvenes évek iskolakörzetesítési programja által

KÖNYVEKRŐL, FOLYÓIRATOKRÓL

megalapozott, iskolán belüli etnikai alapú szegregáció – a rendszerváltás után bevezetett, szabad iskolaválasztás nyomán – egyenesen „gettóiskolák” kialakulásához vezetett az említett térségekben. Az elemzésből az is kiderül, hogy a több évtizedes szegregációs folyamatokat a helyi önkormányzatok közötti, az iskolafenntartást érintő társulási kényszerek tetőzik be.

(*Politika–romapolitika*) A tágan értelmezett politika tárgyköréhez kapcsolódik Majtényi Balázs elemzése, amely azzal foglalkozik, hogy a kisebb-ségi önkormányzati rendszer választási szabályainak 2005-ös módosítása után milyen hiányosságai maradtak a szabályozásnak. Ezekből ugyanis bőven akad, mert ahogy a szerző kimutatja, a választásokon való részvételre, a jelöltállításra vonatkozó előírások továbbra is lehetővé teszik az etnobilizáció fennmaradását ezen a területen.

Nagy Boldizsárnak a korábban az *Élet és Irodalomban* megjelent írása a 2006 őszi Svédországba utazó, és ott politikai menedékkert kérő roma családok kapcsán vet fel a menekült-státusz megszerzésével kapcsolatos gyakorlati kérdéseket. Azt boncolgatja, hogy a hatályos szabályozás értelmében kérhetnek-e menekült-státust valamely uniós ország állampolgárai egy másik uniós államban, valamint hogy melyek az ott-tartózkodás feltételei. Továbbá arra is választ keres, hogy mi történik azokkal a személyekkel, akik nem felelnek meg az említett feltételeknek.

A kötetet Zoltay János szintetizálásra törekvő, rövid írása zárja. Következtetése szerint a jóléti ellátórendszer bizonyos átalakításai, illetve a gyermekszegénység elleni program ellenére ma Magyarországon nincsen átfogó romapolitika. Ezt csak tetézi, hogy az oktatáspolitikai területén a szegregációellenes, az integráció erősítésére irányuló törekvések sikertelenek, valamint folytatódik az iskolahálózat centralizációja is, ami a helyzetet várhatóan tovább fogja rontani. A modellprogramként hirdetett legújabb telep-felszámolási terv sem sok jót vetít előre, mivel ez a lakáskörülmények kérdésére szűkíti le a magyarországi cigányság munkaerőpiaci, oktatási, térbeni szegregációjának komplex problémáját.

KOCSIS ATTILA

A barátság történeti és szociológiai aspektusai

(Albert Fruzsina – Dávid Beáta: Embert barátjáról –
A barátság szociológiája. Századvég Kiadó, Budapest, 2007)

(Agapé, erósz, filia) A szociológus szerzőpáros számos közös munkát publikált már az emberi kapcsolatokról, azoknak az emberi együttélésen belül betöltött szerepéről, változásairól, illetve a kapcsolathálózatokról. Ezúttal egy olyan társadalmi jelenséget választottak vizsgálódásuk tárgyául, mely magától értetődő jellegénél fogva szinte észrevétlenül szövi át mindennapjainkat, mégis kiemelt fontossággal bír az ember mint társas és társadalmi lény szempontjából. Legutóbb megjelent könyvükben ugyanis a baráti kapcsolatokkal foglalkoznak. A téma annyiban ismerős lehet az olvasó számára, hogy az emberek többségének vannak barátai, vagy ha egyeseknek nincsenek is, bizonyára van véleményük, illetve tapasztalatuk a baráti kapcsolatokról. Így sokak számára érdekes lehet mindaz, ami a barátságról a szociológia nyelvén elmondható. Ebből a szempontból szerencsés, hogy a könyv hangvétele, felépítése és szerkesztése olyan, hogy a társadalomtudományok művelőin kívül a szélesebb közönség érdeklődésére is számot tarthat.

A könyv a barátságot nem pusztán szociológiai szempontból járja körül, hanem tágabb eszmetörténeti keretbe is helyezi azt. A kétfajta megközelítésnek megfelelően két, jól elkülöníthető részre tagolódik, melyek önmagukban is önálló egységeket alkotnak: a szerzők először az eszmetörténet felől közelítenek, és irodalmi, filozófiai, vallási művekből vett idézetekkel mutatják be a barátságról való gondolkodás változásait, az egyes szerzők szempontjai közötti hangsúlyeltolódásokat, valamint azokat az időben viszonylag állandó alapkritériumokat, melyek ahhoz szükségeltetnek, hogy egyáltalán baráti kapcsolatról beszélhessünk. Ugyanakkor az esetleges negatív végkifejlet is szerepet kap a könyvben, tudniillik, hogy milyen történések, emberi tényezők vezethetnek a barátságok felbomlásához.

Ebben a részben tehát megismerkedhetünk azzal, hogy különböző korok gondolkodói az elmúlt évezredekben miként vélekedtek a barátságról, annak fontosságáról, a baráti kapcsolatok gyógyító erejéről, vagy éppen a szeretet különféle formáiról. Hogyan közelítettek a barátsághoz az Ószövetség idejében, milyen összefüggésben emlegetik az ókori egyiptomiak a barátokat. Megtudhatjuk, hogy mit tekintettek a barátság alapjának, az igaz barátság ismérveinek az ókori görögök és rómaiak közül az olyan ismert történelmi személyiségek, mint Arisztotelész, Platón, Seneca vagy Ciceró, illetve, hogy az általuk megfogalmazott gondolatok hogyan éltek tovább a keresztény kultúrában. Az is kiderül, hogy időben mennyi-

re állandóak a barátság alapjának tekintett tényezők: a kölcsönösség, a barátok közötti egyenlőség, a hasonlóság, a közös élmények.

A görög és római arisztokrata férfiak esetében például „a barátság a mindennapok testi-lelki életfeltételei közé tartozott. Az azonos státusú arisztokrata férfiak számára a barátság a társas élet szerves része volt. A barátok céljuknak tartották, hogy segítsék egymást a társadalomban betöltött pozícióik fenntartásában és bővítésében is, politikai befolyásuk, családi pozíciójuk megerősítésében és kiterjesztésében” (19–20. o.). Ezt a fajta kapcsolatot oly nagyra értékelték, hogy Arisztotelész szerint tulajdonképpen voltaképpen az állam működése, a közösség jóléte is a barátságon alapszik. Seneca pedig az egész emberiséget összetartó erőként tekintett a barátságra.

A keresztény közösségekben a barátság új társadalmi talajon született újjá, azonban ezzel együtt is sokat megőrzött a görög-római kultúrkör hagyományaiból, és a középkori szerzetesrendek mindennapjainak részévé vált. Az adott körülményeknek megfelelően ez a forma értelemszerűen különbözött az ókori arisztokrata férfiak élénk közéleti tevékenységéhez, társadalmi pozíciójuk megerősítéséhez kapcsolódó baráti kapcsolataitól. A kolostori közösségekben a barátság lelki vonatkozásai kerültek előtérbe, olyannyira, hogy a cisztercita rendbe tartozó Szent Eldred apát egy egész könyvet (*A lelki barátságról*) szentelt a témának, hogy a többi szerzetest tanácsokkal lássa el arra vonatkozóan, hogyan válhatnak lelki baráttá. Művében szerzetestársaival való beszélgetések formájában mondja el gondolatait többek között a barátság lényegéről, a barátságkötésről, az egész életre szóló barátságról.

Elgondolkodtató, ahogyan a nagy horderejű társadalmi és kulturális változások a barátságról alkotott elképzeléseket is átformálták. Ugyanis, mint a könyvből kiderül, a polgári forradalmakat előkészítő, és a XVII–XVIII. századi Európában uralkodóvá váló felvilágosodás nem csupán a társadalomról való elmélkedés, a kultúra és a tudományosság megújítását tekintve volt jelentős fordulópont a korábbi időszakokhoz képest. A racionalizmus, az egyén szerepének felértékelődése, a szabadság és egyenlőség értékeinek hangsúlyozása a barátságról alkotott korabeli művekben is megjelennek. Az európai felvilágosodás korszakában „merőben új barátságfelfogás terjedt el, amelyben a diskurzus kiindulópontja az individuum. Az egyéni érdek lett a döntő, a baráti kapcsolat hasznossága is ebből a szempontból vált értékelhetővé” (26. o.). Ebben a megközelítésben tehát a barátság úgy jelent meg, hogy abban az egyén önmaga kiteljesítésére törekszik, ezért azt kizárólag szabad akaratából választja saját maga számára. S hogy mindezekből a több évezredes, illetve évszázados gondolatokból mi hagyományozódott át a modern korra jellemző barátságfelfogásokra, azt olyan gondolkodóknak, mint Kantnak vagy Nietzsche-nek a barátságra vonatkozó elmélkedései alapján ítélni lehetünk meg.

Mindez persze nemcsak kultúrtörténeti szempontból érdekes, hanem azért is, mert az említett áttekintés lehetőséget nyújt arra, hogy elgondolkozzunk saját baráti kapcsolataink jellegén, a szűkebb és tágabb ismeretségi körünkben közvetlenül vagy közvetve tapasztalt jelenségeken. Azon, hogy tulajdonképpen mit is értünk mi magunk (igaz) barátságon,

miket tekintünk a baráti kapcsolat kritériumainak, ismérveinek, és hogy mindez vajon találkozik-e a barátainkként számon tartott emberek elgondolásaival.

(Jelenkori barátságaink) A teljes terjedelemhez képest viszonylag rövidebb eszmetörténeti részt a könyv második felében a barátság sok szempontú szociológiai elemzése követi. A szerzők a barátság fogalmát a társadalomtudományokon belül meghonosodott megközelítések felhasználásával járják körül, és olyan dimenziók mentén igyekeznek definiálni, mint az önkéntesség, kölcsönösség, informalitás, személyesség, intimitás, bizalom. Mindeközben pedig hangsúlyozzák a baráti kapcsolatok dinamikus és szubjektív jellegét, melyeket számos egyéni jellemző, illetve környezeti tényező befolyásol, és ami a kapcsolatban részt vevő felek, valamint társadalmi környezetük változásaival együtt alakul. Kétségtelen, hogy ez a szociológia vizsgálódás tárgyául szolgáló jelenség nehezen ragadható meg. Ennek ellenére számos elmélet született arról, hogy tulajdonképpen mi indítja arra az embereket, hogy barátkozzanak. Hisz a könyv első felében idézett szerzők írásai mind arról tanúskodnak, hogy a baráti kapcsolatok, ha változó formában és eltérő hangsúlyokkal is, de mindig fontos szerepet játszottak az emberi társadalom kapcsolatrendszerén belül.

A barátságok kialakulására vonatkozó elméletek arra is megpróbálnak választ adni, hogy milyen tényezők határozzák meg azt, hogy kit választunk barátunknak. Ebből a szempontból a pszichológia, illetve a szociológia által kidolgozott magyarázatok igen változatosak. Ezek közül némelyek a barátok közötti nembeli, életkorbeli, valamint az attitűdökben, a személyiségben, az értékrendben, gazdasági-társadalmi tényezőkben mutatkozó hasonlóságokat emelik ki. Míg más elméletek szerint a barátságok azon alapulnak, hogy a barátok jellemzői mennyire képesek kölcsönösen kiegészíteni egymást, megint mások szerint a vonzalom alapja lehet az is, hogy a másik személy bizonyos társadalmilag vonzóknak ítélt tulajdonságokkal rendelkezik. A barátok közötti interakciók fontosságára hívják fel a figyelmet az úgynevezett megerősítés-elméletek, valamint az azokat továbbvivő társadalmi csere- és méltányosság elméletek, melyek közös jellemzője, hogy a barátságok kialakulásában a jutalmazás aktusának fontosságát hangsúlyozzák. Míg a kognitív konzisztencia-elméletek a barátok által fontosnak tartott kérdésekben való egyetértés folytán létrejövő egyensúlyi állapot alapján magyarázzák a barátságot.

Bármelyik elmélet mellett is foglalunk állást, mégiscsak felmerül a kérdés, hogy a tulajdonképpen kulturális univerzálénak tekinthető barátság kialakulásának milyen funkciója van a történetileg igen változatos társadalmi formációkban. És persze az sem mellékes, hogy a közösségben élő egyént mi indítja arra, hogy barátságokat kössön másokkal. A fejezetben számba vett, különféle pszichológiai és szociológiai megközelítések közös eleme, hogy mindegyik hangsúlyozza a barátok közös, kötetlen időtöltését, mely a felek számára érzelmileg kielégítő. Ez tehát magyarázatul szolgálhat a barátsághöz kötődés egyéni motivációira. Emellett a szerzők szerint emberi kapcsolataink általában véve, és azokon belül a

barátságok is hozzájárulnak jóllétünkhöz, és az egyének tágabb társadalmi integrációjában, szocializációjában is szerepet játszanak. Mindezeket túl persze azt sem szabad elfelejteni, hogy a barátok kölcsönös támogatást nyújtanak egymásnak.

Mind az eszmetörténeti, mind a szociológiai fejtegetések megerősítenek bennünket abban, hogy a barátság fogalmának értelmezése az alapvető meghatározásokon felül térben és időben, valamint a konkrét társadalmi környezettel összefüggésben is igen nagy változatosságot mutat. Arról, hogy Magyarországon napjainkban az embereknek hány barátjuk van, számuk hogyan változik a különböző életszakaszokban; hogy milyen szocio-demográfiai tényezők befolyásolják a barátválasztást, illetve, hogy az itt élők hogyan határozzák meg a barátság és a barát fogalmát, az elmúlt tizenöt év ezekre vonatkozó empirikus vizsgálatai alapján kapunk képet. A szerzők például egy 2002-ben készült veresegyházi családkutatásukban 676 embert kérdeztek meg arról, hogy kit tekintenek barátnak, illetve hogy mit jelent számukra a barátság. A kutatás számos érdekes eredményt hozott, így érdemes ezekből – és egyéb kutatásaik eredményeiből is – néhányat kiemelni, hisz ezek az adatok közvetlen társadalmi környezetünkről árulkodnak.

Úgy találták, hogy az egyes generációk között a barátság megítélésében nem mutatkozik jelentős különbség. A felnőttek és a fiatalok által a barátsággal kapcsolatban leggyakrabban említett tíz tulajdonság listáját összevetve igen nagy volt a hasonlóság. „Mindössze két-két tulajdonság említésében van generációs különbség. A felnőttek számára fontosabb az olyan barát, aki a bajban is segít, és aki valamilyen szempontból (például pénz, érdek stb.) nem negatív személyiség. A fiataloknál fontosabb a szórakozás, a hasonló gondolkodáson és élményen alapuló barátság” (100. o.).

A korábban a kölcsönös támogatással kapcsolatban mondtak jelentőségét a megkérdezettek által a baráttal szemben megfogalmazott elvárások is aláhúzzák. „Barátnak fiatalok és felnőttek egyaránt elsősorban olyan embert képzelnek el, aki mindig készenlétben van, bármikor rendelkezésre áll, és csak a hívásukra vár” (uo.). Ezekről nyilván nem függetlenül az volt a második leggyakoribb elvárás, hogy a barát „támasz legyen és számítani lehessen rá”. A segítségnyújtáson felül a felnőtt- és a fiatalkori barátság esetében is megjelent az az elvárás, hogy a baráttal lehessen beszélgetni és bízhatson benne az ember.

Abban azonban, hogy kinek milyen lehetősége van arra, hogy barátok révén támaszra leljen, jelentős eltérések mutatkoznak. A nők például sok egyéb mellett ebből a szempontból is nehezebb helyzetben vannak, mint magyarországi férfitársaik. Ugyanis egy 2004-ben készült, a könyvben szintén idézett kutatásból, melynek alapja országos szintű a felnőtt lakosság körében végzett reprezentatív felmérés volt, kiderült, hogy Magyarországon a nők a barátok számát tekintve sokkal rosszabbul állnak, mint a férfiak. „A férfiaknak több barátjuk van, mint a nőknek, és több a nő azok között, akiknek egyáltalán nincs barátjuk. Míg a nők barátainak száma általában 1–4 személy, addig a férfiak többsége ötnél több barátot említ, vagyis baráti kapcsolathálózatuk inkább közepes, illetve kapcsolatgazdag. A nők harmada, a férfiak ötöde állítja, hogy nincs barátja” (131. o.).

Ezek az eltérések nem pusztán kvantitatív jellegűek, hanem a férfi és női barátságok tartalma közötti különbségekkel magyarázhatóak. Ahogyan a szerzők fogalmazzák: „a férfiak barátságai többnyire közös tevékenységeken, hasonló érdeklődési körön alapulnak, a női barátságokat inkább a személyes osztozás és a magas érzelmi befektetés jellemzi, a barátságok minőségi különbsége a kapcsolatok számában is megmutatkozik. Ezenkívül minél tradicionálisabb egy társadalom, a nők kapcsolathálózatának annál nagyobb hányadát teszik ki a rokoni kapcsolatok” (131–132. o.). Az elmúlt évtizedben végzett közös kutatásaik alapján a szerzők a fentiekén kívül számos egyéb, a barátságok alakulásával kapcsolatos érdekes kérdést érintenek. Olvashatunk arról, hogy Magyarországon az emberek hogyan értékelik, milyen helyre sorolják barátságukat a családi, munkahelyi, illetve egyéb közösségi kapcsolataikhoz képest, arról, hogy a különböző életszakaszokban hogyan változik a barátságok jellege, intenzitása. A Magyar Háztartás Panel-kutatásból származó, 1986 és 2004 közötti adatok elemzéséből pedig megtudhatjuk, hogy miért nevezhető az 1986 és 1993 közötti időszak „barátkozási boom”-nak, és hogy milyen tendenciák érvényesültek ezt követően.

A barátság etnikai dimenziói kapcsán a magyarországi cigányság kapcsolatrendszeréről, barátkozási szokásairól is képet kaphatunk. Az etnikai sajátosságok ugyanis a barátkozásra is hatással vannak. A magyarországi cigányság körében a személyes kapcsolatoknak és az ezekből származó kapcsolati tőkének kiemelt jelentősége van, ami a túléléshez szükséges erőforrásokhoz való hozzáférést illetően is igen fontos. A szerzők egy 2004-es kutatása azt is kimutatta, hogy ez a többségi lakossághoz képest jóval erősebb kapcsolati háló, s a cigányság körében jelentősen csökkenti a hajléktalanná válás esélyét.

Ez újfent megerősíti a barátságok integratív funkciójáról mondottakat. Sokan pedig épp attól tartanak, hogy az olyan információs technológiák, mint a mobiltelefon, vagy az internet széles körben való elterjedése erodálja, kiüresíti emberi kapcsolatainkat, köztük barátságainkat is. Nos, hogy ezeknek a félelmeknek mennyi a valóságalapja, a könyv ahhoz is nyújt némi elméleti kapaszkodót, illetve friss nemzetközi és Magyarországra vonatkozó kutatási eredményeket is közöl ezzel kapcsolatban. Végül a legújabb fejlemények kapcsán arra is kitér, hogy a különféle közösségi weboldalaknak milyen hatása lehet a barátságokra, például, hogy ezek mennyiben segítik elő új kapcsolatok kialakulását.

A könyv egyes fejezeteit a témához kapcsolódó fotók, festmények színesítik, illetve a barátság egyes aspektusait érintő, különálló, keretes részekben közölt érdekességek teszik emberközelivé. Ezekben többek között a barátságról szóló szólásokat, közmondásokat találunk, emellett olvashatunk arról is, hogy a magyar paraszti társadalomban milyen szerepet töltött be a komaság intézménye, annak milyen formái ismeretesek, de Petőfinek a szabadságharc idején Arany Jánoshoz írt baráti levelét is megtaláljuk. A téma eszmetörténeti és szociológiai tárgyalását követően a szerzők a barátság kutatása kapcsán érintett, legfontosabb dimenziók rövid összegzésével zárják – a befejezés tehát kvázi kézikönyvszerűen próbál útmutatást nyújtani ahhoz, hogy mire legyünk tekintettel, ha tudatosabbak akarunk lenni baráti kapcsolatainkban.

KÖNYVEKRŐL, FOLYÓIRATOKRÓL

Amennyiben a barátságot személyes szinten tekintjük, a téma relevanciája magától értetődő, azonban a tágabb társadalmi környezetet figyelembe véve, jelenünkre nézve sem tanulságok nélkül való, hisz annak, hogy Magyarországon az elkövetkezendő időkben mi lesz a barátságok sorsa, számos messzebbre ható következménye lehet. Ahogy a szerzők fogalmazzák könyvük vége felé: „Az elmúlt húsz év viszontagságait túlélő barátságok, baráti kapcsolatok talán már elég edzettek ahhoz, hogy túléljék az újabb kihívásokat. Ugyanakkor reális esélye van egy másik forgatókönyvnek is: a strukturális változások hatására a »gyenge kötésű« barátságok száma csökken, és nő az elszigeteltek aránya. Ez pedig a társadalom instabilitásának mértékét fokozhatja” (211. o.).

Abstracts

Ferge, Zsuzsa: Why are Hungarian Inequalities Unusually Large?

The paper first recalls the state of inequalities in Hungary. Inequalities that strongly influence physical and social life chances are systematically rather large, relegating Hungary in this respect to the wrong end in the rank-order of developed countries. Most of these inequalities have continued to grow in recent years. The phenomenon calls for some explanation. The author mentions three factors, all related to the stifled character of the former system. The explanatory role of these factors is not proven, they are conjectures rather than verified facts. The first is the special Hungarian variant of nationalism which has reappeared in its pre-war form and shows uncanny similarities with its extreme-right historical antecedent. It divides (formally and legally) Hungarian citizens in two groups, the „real” Hungarians and the „others”. This divide masks all important social problems, and makes unmanageable the problem of inequalities. Another particular factor is Hungarian exceptionalism regarding local authorities. On the rebound from total subordination they obtained full freedom in managing their affairs, giving also free way to stronger interests. The third factor mentioned is (exceptionally) rigid Hungarian neo-conservatism and the weakness of social democratic thought.

Scharle, Ágota: Can Employment Increase without GDP Growth?

The level of employment is jointly determined by the demand and supply of labour, both of which may change independently of economic growth. In the Hungarian labour market, employment has increased very little since 2000 despite rising GDP; at the same time, job creation has been very strong in some sectors and regions. Part of the explanation is that firms' labour demand depends on labour costs as well as productivity. Empirical estimates show the labour demand of Hungarian firms to be quite flexible, especially for unskilled labour. An important implication is that, for welfare to work reform to be successful in Hungary, it must be accompanied by restraint in minimum wage policy and tax measures to reduce labour costs.

Szalai, Júlia: Diverging Prospects

Based on results of a recent survey, the paper discusses certain aspects of inequalities by race/ethnicity as they manifest themselves in interpersonal relations at schools. It introduces those mechanisms that assist to internalise the marked departures that Roma and non-Roma pupils have to accept as unchangeably diverging tracks of their future careers and general prospects. The study of school attainments reveals that, beyond the impact of socio-economic, gender and regional differences, it is the relating of the teachers to their Roma students that strongly influences how performance is perceived: lower marks for the Roma are unintentionally turned into downgrading „otherness” and giving a „value” to the stigma. By analysing the students' essays on how they imagine their future in 20 years, further aspects of strong ethnic imprinting could be revealed. The discussion shows that there is a remarkable historic gap by ethnicity on all „public scenes” (continued education, occupations, housing, geographic mobility, etc.), while no such differences can be detected concerning the „private matters” of family life and intimate personal relations.

Babusik, Ferenc: The Labour Market Discrimination of Roma

The main aims of the study are the analysis of the employers attitude to the disadvantaged groups of employees especially to Roma and respectively what are the main differences among enterprises in consideration of employing Roma without reference to their educational level or skill. The focus of the study is to give a casual analysis of employers attitudes with special regard to the dispreference of Roma employees.

The bulk of enterprises do not employ Roma moreover do not willing to employ them yet in that case if the qualification is suitable. Investigating the employers' attitude we find that the main reason of the labor market exclusion of Roma (if their qualification is suitable) is the discrimination. Roma are not employed with a higher qualification yet in top or executive positions. In the case of Roma the suitable educational level is not enough; the bulk of enterprises do not employ graduated Roma yet onto physical work. In the background of this symptom the analysis demonstrated the hard discrimination, the discriminative and anti Roma attitude of the leaders and entrepreneurs.

The main goal of the workplace related governmental subsidies of the enterprises it the job creation with special regard to Roma and unemployed people. The description of the relation between the discriminative practice of employers and the workplace related subsidies is the other main result of the study.

Cahnman, Werner J. – Schmitt, Carl M.: The Concept of Social Policy (Sozialpolitik)

The concept of Sozialpolitik (social policy) has rarely been considered in the English-language literature thus far. The present article surveys the pertinent English, American and German literature which led to the initiation of the *Verein für Sozialpolitik* (Social Policy Association) in 1873. All these efforts culminated in Otto von Zwiédineck's classic book, *Sozialpolitik* (1911). A chapter of this book, not printed in Zwiédineck's collected essays, *Mensch und Wirtschaft*, is offered in English translation for the first time. The article presents and clarifies the concept of *Sozialpolitik* in terms of social action directed toward problems affecting society as a whole and the continued attainment of society's goals. However, the definition of these goals remains subject to change. A theoretical foundation for the integration of scientific and normative perspectives in the social sciences is thereby provided.

Józsa, László: ... et circenses. Mass entertainment in the Byzantine Empire

The phrase came about during the height of ancient Rome and followed to the Byzantine Empire. The underclass lived purely on handouts of food from state (the bread part) and circuses meaning entertainment. Bread and circus games were the essential elements which kept the Byzantine plebs quiet. The amusing forms were the circus games, sport games, races, theatre and professional singers, musicians and dancers performances, magicians and jugglers. The paper describes and discusses these forms of entertainment in detail.

Szirbik, Dorottya: Is Contemporary Literature a Good Way of Learning about Equality?

In England, besides the work of educational institutions, there has been a recent tendency to teach about tolerance in literary works of art. The British Isles has always been at the spearhead of the plight of equality, such as the desperate fight of the suffragette movement. Tolerance can be a good method towards equality. In this

study, I intend to present the British approach to this question with J. K. Rowling's *Harry Potter* series, whose impact is immense worldwide. Rowling's didactic novels all try to affect the reader concerning the points below: the world of the novels is one of stereotypes similarly to our world; seven books mirroring social intolerance with more and more emphasis; a world of dualities: man and woman; wizards and magical creatures; differentiation between people with different abilities; the greatest force of discord in society: racial conflicts.

esély

2008/2

Social Policy Journal

CONTENTS

STUDY

- 3 **Ferge, Zsuzsa:** Why are Hungarian Inequalities Unusually Large?
15 **Scharle, Ágota:** Can Employment Increase without GDP Growth?

HUNGARIAN REALITY

- 26 **Szalai, Júlia:** Diverging Prospects
47 **Babusik, Ferenc:** The Labour Market Discrimination of Roma

HISTORY OF SOCIAL POLICY

- 71 **Cahnman, Werner J. – Schmitt, Carl M.:** The Concept of Social Policy (Sozialpolitik)
83 **Józsa, László:** "...et circenses".

ESSAY

- 93 **Szirkik, Dorottya:** Is Contemporary Literature a Good Way of Learning about Equality?

REVIEW

- 106 **Kocsis, Attila:** Historical and Sociological Aspects of Friendship
109 **Kocsis, Attila:** A Sad Report About the Situation of Hungarian Roma
115 **Abstracts**